เรื่องเที่ยวไทรโยค

ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ว. 0343
ฉ.

๑๑๕.๙๓
ท๙๗ไ

ห้องสาขา
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เรื่องเที่ยวไทรโยค

คราวสมเด็จพระราชบิดุลา บรมพงศาภิมุข

เสด็จประพาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบสัตตมวาร

พระศพสมเด็จพระราชบิดุลา บรมพงศาภิมุข

ณวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช
ทรงฉายเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓

คำอธิบาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จพระราชบิตุลา ยรมพงศาภิมุข เสด็จออกไปประทับเปนประธานในการฉลองโล่ห์ ซึ่งกรมทหารราบที่ ๔ ได้รางวัลยิงเข้าในปีนั้น ด้วยพระองค์ทรงตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษของทหารราบที่ ๔ และทรงบำเพ็ญพระกุศลในอภิลักขิตสมัย ตรงกับวันประสูติด้วย ครั้งนั้นโปรดให้พิมพ์หนังสือเรื่องตำนานการเกณฑ์ทหารไทยแต่โบราณของหอพระสมุด ฯ รวมกับเรื่องตำนานกรมทหารราบที่ ๔ ซึ่งสมเด็จพระราชบิตุลา ฯ ได้ทรงพระนิพนธ์รวมกันเปนหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓ ประทานแจกที่เมืองราชบุรี ครั้นเสร็จการฉลองโล่ห์ครั้งนั้นแล้ว สมเด็จพระราชบิตุลา ฯ เสด็จขึ้นไปตรวจทหารที่เมืองกาญจนบุรี แล้วเลยเสด็จประพาสทางลำน้ำน้อยขึ้นไปจนเมืองไทรโยค ได้โปรดให้นายเรือเอก หลวงสุนาวินวิวัฒน์ (เหลี่ยง สุนาวิน) จดรายวันการที่เสด็จประพาสแล้วทรงตรวจแก้เก็บฉะบับไว้

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ กรมทหารราบที่ ๔ ยิงเข้าชนะได้โล่ห์อีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระราชบิตุลา ฯ ทรงจำนงว่าจะเสด็จออกไปประทับเปนประธานในงานฉลองโล่ห์เหมือนหนหลัง ทรงปรารภถึงหนังสือซึ่งจะพิมพ์ ทรงพระดำริห์เห็นว่า หนังสือระยะทางเสด็จประพาสเมืองไทรโยค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ สมควรจะพิมพ์แจกได้ จึงประทานฉะบับมาให้กรรมการ

หอพระสมุด ฯ จัดการพิมพ์ถวายเหมือนครั้งก่อน แต่เมื่อหนังสือนั้น
พิมพ์แล้ว พะเอินสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมาเสด็จทิวงคต
งานฉลองโล่ห์ต้องระงับด้วยเหตุนั้น หนังสือซึ่งพิมพ์ไว้จึงค้างอยู่ที่
หอพระสมุด ฯ จนบัดนี้

สารบารพ์

เสด็จแต่กรุงเทพ ฯ ถึงจังหวัดราชบุรี หน้า ๑
การฉลองโล่ห์ แลฉลองวันประสูติ ที่จังหวัดราชบุรี ,, ๑
การเสด็จประพาสไทรโยค ,, ๓
แต่จังหวัดกาญจนบุรีถึงวังลาน ,, ๑๑
แต่วังลานถึงกลอนโด ,, ๑๕
แต่กลอนโดถึงหาดสะบ้า (ท้ายวังหมิก) ,, ๑๖
แต่หาดสะบ้าถึงสองพี่น้อง ,, ๑๙
แต่สองพี่น้องถึงลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ) ,, ๒๒
แต่ลุ่มสุ่มถึงหาดวังใหญ่ ,, ๒๕
แต่หาดวังใหญ่ถึงพุท้องช้าง ,, ๒๗
แต่พุท้องช้างถึงวังเขมร ,, ๓๒
แต่วังเขมรถึงพุน้ำโจน (ไทรโยค) ,, ๓๖
ประทับแรมพุน้ำโจน (ไทรโยค) ,, ๔๑
แต่พุน้ำโจนไทรโยคถึงบ้านทุ่งนา ,, ๔๓
แต่ตำบลทุ่งนาถึงบ้านกุยแย หาดเหนือพุน้ำร้อน ,, ๔๖
เสด็จกลับจากหาดพุน้ำร้อนมาหาดทุ่งนาไทรโยค ,, ๕๔
แต่ไทรโยคมาวังเขมรแลพุท้องช้าง ,, ๕๘
แต่พุท้องช้างมาวังใหญ่แลลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ) ,, ๖๑

แต่ลุมสุมใหม่มาสองพี่น้องแลท้ายวังหมึก (หาดสะบ้า) หน้า ๖๗
แต่หาดสะบ้า (ท้ายวังหมึก) มากลอนโด ,, ๗๑
แต่กลอนโดมาวังลานแลจังหวัดกาญจนบุรี ,, ๗๕
แต่จังหวัดกาญจนบุรีมาท่าเรือ ,, ๗๙
แต่ท่าเรือมาเขิกไพร ,, ๘๓
แต่เขิกไพรมาจังหวัดราชบุรี ,, ๘๖
แต่จังหวัดราชบุรีไปจังหวัดสมุทสงคราม ,, ๘๘
ประทับแรมจังหวัดสมุทสงคราม ,, ๘๙
แต่จังหวัดสมุทสงครามมาบางยาง ,, ๙๐
แต่บางยางถึงกรุงเทพ ฯ ,, ๙๒
รายพระนามและนามผู้ โดยเสด็จ ,, ๙๓

บัญชีรูป

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช
ทรงฉายเมื่อยังมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ อยู่ต้นสมุด

รูปหมู่ถ่ายที่หน้าถ้ำมังกรทองตำบลเขาน้ำตก หน้า ๑๒

รูปการเสด็จประพาสทุ่งนาคราช จากตำบลวังลาน ,, ๑๓

รูปเรือกำลังผ่านแก่งหลวง ,, ๑๔

รูปปราสาทที่เมืองสิงห์ ,, ๒๐

รูปหาดสองพี่น้อง ,, ๒๒

รูปพุน้ำตกที่เขาพัง ,, ๓๐

รูปพุท้องช้าง กำลังเสด็จไปทอดพระเนตรณะที่นั้น ,, ๓๒

รูปเพิงหินใหญ่มีน้ำพุ ถ้ำตุ๊กกะตา ,, ๔๐

รูปพุน้ำโจนใหญ่ ,, ๔๒

รูปหมู่ถ่ายที่เกาะยายศรีจันทร์ ,, ๖๖

การฉลองไล่ห์ แลฉลองวันประสูติ

วันอังคารที่ ๑๐ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔ (ปีระกา เดือนยี่ขึ้นสิบสามค่ำ) เวลา ๗ ๑๕ เสด็จออกจากวังบูรพาภิรมย์ พร้อมด้วยเจ้านายแลผู้ตามเสด็จ เชิญโล่ห์หลวงโดยรถยนต์พระที่นั่งไปประทับเรือกลไฟที่ท่ากรมทหารบกราบที่ ๑๑ (ท่าพระจันทร์) ข้ามฟากไปยังสถานีรถไฟบางกอกน้อย มีข้าราชการในกระทรวงทหารเรือ, ทหารบก แลกรมรถไฟบางคนมาส่งเสด็จ แล้วเสด็จขึ้นประทับรถไฟ เวลา ๘ ๐๐ รถไฟเคลื่อนออกจากสถานีบางกอกน้อย เวลา ๑๑ ๕๐ ถึงสถานีจังหวัดราชบุรี มีกองทหารพร้อมทั้งข้าราชการฝ่ายทหารแลพลเรือนในจังหวัดราชบุรีมารับเสด็จ แล้วเสด็จขึ้นรถยนต์ไปที่ประทับแรมที่แพของกองพลทหารบกที่ ๔ ตรงหน้าตำหนักผู้บัญชาการกองพล

เวลา ๑๗ ๐๐ เสด็จจากแพที่ประทับไปยังปะรำ มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป มาสวดพระพุทธมนต์ในการฉลองโล่ห์ ทรงถวายพัดแลย่ามแก่พระราชาคณะแลผ้าไตรแก่พระสงฆ์ทุกองค์ ในระหว่างพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ประทานแหนบที่ระฤกในการฉลองโล่ห์แลของส่วนพระองค์แก่ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารแลพลเรือน กับประทานของรางวัลแก่ผู้ที่แข่งขันยิงเป้าด้วย เวลา ๒๐ ๓๐ เสด็จกลับยังแพที่ประทับแรม

วันพุธที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาเช้าเสด็จจากแพที่ประทับไปประทับยังปะรำ ทรงยาตร์พระสงฆ์ ๖๓ รูปเท่าพระชันสาในงานฉลองวันประสูติวันนี้ แล้วทรงถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่เชิญพระพุทธมนต์ในการฉลองโล่ห์ เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๑๘ ๓๕ เสด็จจากแพที่ประทับไปรับเจ้านายและข้าราชการที่เชิญมาจากกรุงเทพ ฯ โดยรถไฟพิเศษที่ออกจากกรุงเทพ ฯ แต่เวลา ๑๖ ๐๐ แล้วประทานแหนบโล่ห์และหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓ เรื่องตำนานเกณฑ์ทหารกับเรื่องตำนานกรมทหารบกรายที่ ๔ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์สำหรับแจกในงานครั้งนี้ แก่บรรดาเจ้านายและข้าราชการที่เชิญมาจากกรงเทพ ฯ เพื่อเลี้ยงอาหารเย็น เวลา ๑๙ ๓๐ เสวยอาหารเย็นพร้อมด้วยเจ้านายและข้าราชการ แล้วทอดพระเนตร์ละคอนพูดเรื่อง “น้ำใจทหาร” ซึ่งคณะนายทหารกองพลที่ ๔ ราชบุรีเล่นถวาย เวลา ๓ ๒๐ ละคอนเลิกแล้ว เสด็จไปส่งเจ้านายที่เชิญมาจากกรุงเทพ ฯ กลับโดยรถไฟพิเศษ

วันพฤหัสบดีที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาบ่ายเสด็จตรวจการฝึกซ้อมทหารและสถานที่ทำงารต่าง ๆ ของกรมทหารบกรายที่ ๔ แล้วเสด็จขึ้นทรงม้าไปยังสนามนอกโรงทหาร มีการตรวจพลสวนสนามทหารในกองพลทหารบกที่ ๔ ต่อไปจนเสร็จแล้วเสด็จกลับ เวลาค่ำพระสินธุชลสงคราม (เผือน ณบางช้าง) จัดละคอนรำมาเล่นถวาย เวลา ๒๒ ๐๐ ละคอนเลิก เปนหมดเขตต์วันฉลองการประสูติและการฉลองโล่ห์หลวง

การเสด็จประพาสไทรโยค

วันศุกร์ที่ ๑๓ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔ (ปีระกาเดือนยี่แรมค่ำหนึ่ง) เวลา ๕ ๕๕/ เสด็จจากกองพลทหารบกที่ ๔ โดยรถยนต์พระที่นั่งไปประทับรถไฟ ที่สถานีมีกองทหารพร้อมทั้งข้าราชการฝ่ายพลเรือนมาส่งเสด็จ เวลา ๖ ๒๕/ รถไฟออกจากสถานีราชบุรี เวลา ๗ ๓๕/ ถึงสถานีบ้านโป่ง เสด็จจากรถไฟทรงพระดำเนิรไปบ้านนายเฮง กัทลิน ข้าในกรม เพื่อเปนเกียรติยศในการตัดจุกบุตรี เมื่อเสร็จการแล้ว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งหยั่งใจถูก (๒) เรือพระที่นั่งรองหยอดนัยนา เปนเรือเจ้านายผู้หญิง (๓) เรือมหาดเล็ก (๔) เรือข้าหลวง (๕) เรือเครื่อง (๖) เรือนายทหารเรือ (๗) เรือครัวทหารเรือ (๘) เรือแพทย์ทหารเรือ นอกนั้นมีเรือยนต์ ๒ ลำ เรือคอนโดเล่อ (ส่วนพระองค์) ๑ เรือพาย, เรือครุฑ, แลเรือนก รวม ๕ ลำ รวมเรือในกระบวรส่วนพระองค์แลทหารเรือ ๑๖ ลำ ชาย ๑๒๕ คน หญิง ๓๒ คน เรือในกระบวรหม่อมเจ้าทศศิริวงศ์ ผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๔ เรือยนต์ ๑ ลำ, เรือแจว ๘ ลำ, เรือพาย ๒ ลำ, รวม ๑๑ ลำ ชาย ๑๔๖ คน หญิง ๑๕ คน นอกจากกระบวรเรือเสด็จแล้ว ยังมีเรือสมทบในกระบวร คือกระบวรเจ้าจอมมารดาทับทิม เรือแจว ๒ ลำ ชาย ๒๔ คน หญิง ๑๕ คน กระบวรคุณท้าวนารี (แช่ม ไกรฤกษ) เรือแจว ๑ ลำ ชาย ๕ คน หญิง ๙ คน กระบวรเรือพระยาโชฎึก ฯ

เรือยนต์ ๑, เรือแจว ๑, เรือพาย ๑, รวม ๓ ลำ ชาย ๑๒ คน หญิง ๑๐ คน รวมเรือทั้งหมดที่ออกจากบ้านโป่งไป ๓๓ ลำ ชาย ๓๑๒ คน หญิง ๗๑ คน ในการที่จะออกจากบ้านโป่งไปยังจังหวัดกาญจนบุรี อำมาตย์โท พระศรีมหาเกษตร์ ผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรี ได้จัดหาเรือยนต์มาช่วยจูงเรือไปบ้าง การเดินทางจากบ้านโป่งไปกาญจนบุรีจึงเป็นการเดินทางด้วยเรือจูง

เวลา ๙ ๓๐ ออกจากบ้านโป่ง โดยเรือยนต์จูงไปตามลำน้ำแม่กลอง เวลา ๑๓ ๓๐ จอดที่ประทับแรม ตรงหน้าที่ว่าการอำเภอท่ามะกา ตำบลหวายเหนียวทางฝั่งซ้ายเป็นหาดทรายใหญ่ มีผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรีและกรมการอำเภอท่ามะกามารับเสด็จ ประทานของแจกข้าราชการเวลาค่ำนายอำเภอได้จัดการตั้งร้านของรับประทานต่าง ๆ เลี้ยง แล้วมีละคอนรำเล่นถวาย ส่วนทางฝั่งขวามีโคมไฟราย และมีการลอยกระทงด้วย จนเวลา ๒๒ นาฬิกาเศษ จึงเลิก ปรอทอากาศวันนี้ร้อนที่สุด ๙๒ ฟ. หนาวที่สุด ๗๕ ฟ.

วันเสาร์ที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๐๐ ปลุกคนตื่นหมด แล้วเตรียมการออกเรือ เวลา ๖ ๔๐ ปรอท ๗๖ ฟ. โปรดให้เคลื่อนกระบวรเรือออกเพื่อลองทอดพระเนตร์การแจวและการถ่อเรือ เมื่อเรือพระที่นั่งเคลื่อนออกมีนักเรียนมาตั้งแถวส่งเสด็จที่หาดทราย พอถ่อและแจวมาได้ ๔๕ นาที เรือยนต์มาจูงเดินทางต่อไป เวลา ๗ ๐๐ ถึง

บ้านท่ากระทุ่มน้อย ทางฝั่งขวามีวัด ชื่อวัดท่ากระทุ่มน้อย เวลา ๙ ๒๗ ถึงตำบลท่าเรือพระแท่นเปนทางที่น้ำตื้นแลร่องน้ำคดเคี้ยว บางครั้งต้องใช้ถ่อช่วยกำลังเรือยนต์บ้าง เวลา ๙ ๕๒ โปรดให้จอดเรือทั้งหมดที่ตรงหน้าศาลเข้าตำบลท่าเรือพระแท่นทางฝั่งซ้าย เพื่อให้คนรับประทานอาหารแลพักผ่อน เวลา ๑๐ ๑๙ ออกเรือเดิรทางต่อไป พอเดิรทางมาได้หน่อยหนึ่งเรือต้องเดิรเลียบทางฝั่งซ้าย เพราะกลางน้ำมีหาดทรายเปนโขดอยู่ จากท่าเรือพระแท่นมาก็ถึงตำบลท่าศาล เวลา ๑๐ ๔๐ ถึงตำบลแสนตอมีวัด ๆ หนึ่ง ตำบลนี้มีทั้งแลหาดทรายหลายแห่ง พอถึงที่แคบแลตื้น มีรายฎรซึ่งทางฝ่ายบ้านเมืองจัดมาคอยช่วยเข็นพยุงเรือ แลมีรายฎรนำของมาถวาย ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้แก่ผู้ถวายของทั่วกัน เวลา ๑๑ ๓๐ ถึงตำบลหัวพงทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายใหญ่ เวลา ๑๑ ๕๐ ถึงตำบลท่าตะคร้อ เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๕ ฟ. ถึงตำบลท่ากระทุ่มใหญ่ ทางฝั่งขวามีหาดทรายใหญ่เรียกว่าหาดท่ากระทุ่มใหญ่ เวลา ๑๒ ๑๒ เรือยนต์ที่ขูงเรือพระที่นั่งมาเครื่องเดิรไม่สดวก เรือที่นั่งต้องถ่อล่วงหน้าไปก่อนให้เรือยนต์แก้เครื่อง เวลา ๑๒ ๔๐ ถึงตำบลท่าแค เวลา ๑๒ ๕๒ ถึงตำบลวังศาลาเปนที่เวิ้งใหญ่ แลมีหาดทั้งสองฟากแม่น้ำแต่อยู่เยื้องกันเล็กน้อย เวลา ๑๓ ๐๐ เรือยนต์ได้มาขูงเรือพระที่นั่งต่อไป เวลา ๑๓ ๑๓ ถึงตำบลบ้านสัมเซี้ยวทางฝั่งซ้ายมีหาดกรวดใหญ่ เวลา ๑๓ ๒๖

ถึงบ้านชุกมะตูม เหนือบ้านไปหน่อยมีเกาะอยู่กลางน้ำเปนเกาะทราย เล็กมีต้นตะไคร้ขึ้นอยู่ เกาะนี้ตามแผนที่ๆ เขียนใหญ่มาก เวลา ๑๔ ๐๐ ถึงตำบลสำรอง ทางฝ่ายขวามีบ้านคนมากกว่าทางฝั่งซ้าย มีลำคลองกั้นเปนเขตร์ระหว่างอำเภอท่ามะกากับอำเภอวังขนายซึ่งต่อกัน คือเปนเขตร์ระหว่างจังหวัดราชบุรีแลจังหวัดกาญจนบุรี เวลา ๑๔ ๑๒ ถึงตำบลคอกละออมมีเกาะแลหาดทรายใหญ่ เรือต้องเดิรเลียบทางฝั่งขวา บางคราวต้องใช้ถ่อช่วยค้ำบ้างเพราะน้ำตื้นแลทางช่องแคบ มีรายฎรซึ่งทางฝ่ายบ้านเมืองจัดมาช่วยเข็นเรือบ้าง แต่ที่ตื้นไม่ยาวนัก เรือเดิรเพียง ๕ นาทีก็พ้น เวลา ๑๔ ๓๐ ถึงวัดต้นลำใยอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เวลา ๑๕ ๐๕ ถึงตำบลบ้านใหม่ ตำบลนี้ก็ตื้นถึงกับต้องใช้ถ่อช่วยกำลังเรือยนต์บางคราว เวลา ๑๕ ๔๐ ถึงตำบลวังขนายเปนที่ประทับแรมซึ่งทางบ้านเมืองได้จัดไว้รับเสด็จอยู่ทางฝั่งขวาเปนหาดกรวดใหญ่ เรือพระที่นั่งเทียบท่าเสร็จ เวลา ๑๗ ๔๐ เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ประทานของแก่ข้าราชการจังหวัดกาญจนบุรี แลกรมการอำเภอวังขนายกับผู้ที่ไปในหน้าที่ราชการ แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาค่ำแตรวงซึ่งกองพลทหารบกที่ ๔ จัดตามมา ได้บรรเลงเพลง เวลา ๒๐ ๓๐ เข้าแตรให้ทหารนอน ปรอทอากาศวันนี้ร้อนที่สุด ๙๒ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

วันอาทิตย์ที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๕ ๐๐ ปลุกคน เวลา ๖ ๐๐ ปรอท ๗๘ ฟ. เตรียมการออกเรือ เวลา ๖ ๒๙ เรือยนต์

พ่วงเรือเดิรทางออกจากตำบลวังขนาย เวลา ๗ ๐๑ ถึงที่ว่าการอำเภอวังขนายตั้งอยู่ที่ตำบลท่าม่วงทางฝั่งซ้าย เวลา ๗ ๑๒ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ตำบลท่าม่วงทางฝ่ายซ้าย เวลา ๗ ๓๐ เสด็จขึ้นประพาสตลาดท่าม่วง แลพินที่ในบริเวณตำบลท่าม่วง แล้วเสด็จกลับลงประทับเรือพระที่นั่ง มีราษฎรตำบลท่าม่วงนำของมาถวายเปนของพินที่โดยมาก เปนยาสูบ เพราะหลังตำบลนี้เปนไร่ยาสูบโดยมาก เปนสินค้าสำคัญของตำบลนี้ แต่บัดนี้ร่วงโรยลงไปบ้าง โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้แก่ผู้ถวายของทั่วกัน เวลา ๙ ๐๖ ออกเรือพระที่นั่งจากตำบลท่าม่วงเรือยนต์พ่วงเดิรทางต่อไป เวลา ๙ ๒๖ ถึงตำบลจุกกะพี้ ที่นี่เรือต้องเดิรทางร่องริมฝั่งซ้ายเพราะมีเกาะทรายอยู่กลางน้ำ แลทางฝั่งขวาน้ำตื้น ถัดจากตำบลจุกกะพี้ไปคุ้งหนึ่งถึงท่าม่วงชุมตำบลนี้มีหาดทรายทั้งสองฟากแม่น้ำ อยู่เยื้องกัน ร่องทางน้ำคดเคี้ยวแลตื้น ทางฝั่งขวามีโรงเก็บหญ้าของกองผสมสัตว์ทหารบกอยู่หนึ่งโรง เวลา ๑๐ ๐๔ ถึงตำบลหัวกรวด มีหาดกรวดใหญ่ทั้งสองฟากแม่น้ำแต่อยู่เยื้องกัน ร่องทางเรือเดิรแคบแลยางแห่งตื้น แต่ทางบ้านเมืองได้มาคุ้ยกรวดไว้เปนร่องทางเรือเดิรแล้วเรือจึงไม่ติด ถึงกระนั้นบางคราวก็ต้องถ่อช่วยกำลังเรือยนต์ เพราะน้ำเชี่ยวแรงขึ้นกว่าทุกแห่งที่ผ่านมาแล้ว เวลา ๑๐ ๔๕ ถึงบ้านดอนคา ที่ตำบลนี้ทางเรือเดิรแคบแลน้ำก็เชี่ยวอยู่อย่างตำบลหัวกรวด เวลา ๑๑ ๐๐ ถึงท่าศาลเจ้า ถัดจากท่า

ศาลเข้าขึ้นไปหน่อยเรียกกันว่าบ้านดอนขี้เหล็ก เวลา ๑๑ ๒๕ ถึงบ้านถ้ำ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ตำบลบ้านถ้ำ ทางฝั่งขวาของแม่น้ำตรงหน้าวัดอินทารามคหา หลังวัดเข้าไปมีถ้ำอยู่บนเขาถ้ำหนึ่งในถ้ำมีพระพุทธรูปปูนหน้าตักประมาณ ๔ ศอกหนึ่งองค์ นอกนั้นมีพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ มีพระอินอาศัยอยู่ในถ้ำองค์หนึ่ง เมื่อเรือพระที่นั่งเทียบท่าเสร็จแล้ว เจ้านายได้เสด็จขึ้นไปประพาสถ้ำ เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๙ ฟ. เวลา ๑๒ ๕๐ ออกเรือพระที่นั่งจากบ้านถ้ำ จากตำบลนี้ขึ้นไปจนถึงจังหวัดกาญจนบุรีน้ำไหลเชี่ยวแรง ผ่านจากบ้านถ้ำไปถึงวัดท่าล้ออยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ ต่อจากนั้นขึ้นไปก็ถึงวังรำแพนอยู่ทางฝั่งขวา ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวดใหญ่ แต่เรียกกันว่าหาดบ้านทอง เวลา ๑๓ ๔๕ ถึงตำบลวังหิบ ทางฝั่งขวามีพวกจีนมาตั้งทำปูนอยู่หลายแห่ง ใช้หินที่เขาวังหิบหลังบ้านนั้นเข้าไป เขาวังหิบนี้เปนเขาเทือกเดียวกับเขาบ้านถ้ำติดต่อไปจนถึงเขาตกน้ำในลำแม่น้ำแควน้อยนั้นเอง ทางเรือในตำบลนี้คดเคี้ยวมีโขดทรายแลหาดทรายหลายแห่ง ทางฝั่งขวามีหาดทรายใหญ่อีกหนึ่งหาด เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านมีราษฎรมาคอยเข็นเรือด้วย เวลา ๑๔ ๐๖ พ้นเขตต์วังหิบเปนเขตต์แดนอำเภอวังขนายติดต่อกับอำเภอเมืองจังหวัดกาญจนบุรี เวลา ๑๔ ๒๕ ถึงบ้านไร่ ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวด เวลา ๑๔ ๔๘ ถึงตำบลชุกกะโดน ตำบลนี้น้ำเชี่ยว ช่องทางเรือเดิรคดเคี้ยว บางแห่งมีเกาะบางแห่งเปนหาดทราย บาง

คราวเรือต้องเดิรเลียบฝั่งไปในทางที่ทางบ้านเมืองได้กรุยไว้แลตัดต้นตะไคร้น้ำที่จะกีดขวางแก่ทางเรือเดิร แลมีรายฎรมาคอยช่วยเข็นเรือบางแห่งด้วย เวลา ๑๕ ๑๐ ถึงจังหวัดกาญจนบุรี เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่หน้ากรมทหารบกม้าราชบุรี ซึ่งกรมทหารบกม้าราชบุรีทำไว้รับเสด็จ มีกองทหารรวมทั้งข้าราชการฝ่ายพลเรือนในจังหวัดกาญจนบุรีมารับเสด็จเมื่อเรือพระที่นั่งถึง เวลา ๑๗ ๒๐ เสด็จลงเรือพระที่นั่งคอนโดเล่อขึ้นไปตามลำแม่น้ำแควใหญ่ทางขน แลลำแม่น้ำแควน้อย เพื่อทรงประพาสภูมิลำเนา เวลา ๑๘ ๓๐ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง มีรายฎรนำปลาที่ขับมาได้มาถวาย ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้ทั่วกัน เวลาคาคณะนายทหารกรมทหารบกม้าราชบุรี มีนายร้อยตรีเจน บุรานนท์เปนหัวหน้าเล่นกลถวายทอดพระเนตร์ เวลา ๒๒ ๐๐ เลิก วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๘ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

วันจันทร์ที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ คงประทับแรมที่จังหวัดกาญจนบุรี เวลา ๗ ๑๙ เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งไปตรวจการผึกหัดแลสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณกรมทหารบกม้าราชบุรี แล้วเสด็จไปยังวัดไชยชุมพลชนะสงคราม มีพระวิสุทธิรังษีซึ่งเปนพระราชาคณะแลเจ้าคณะในจังหวัดกาญจนบุรีเปนเจ้าอาวาส พอเสด็จไปประทับที่วัดพระสงฆ์สวดชยันโตถวาย ต่อจากนั้นเสด็จไปทอดพระเนตร์ศาลากลางจังหวัดกาญจนบุรีแลสถานที่ต่าง ๆ แล้วเสด็จไปประพาสตลาดแลวัดเทว

สังฆาราม ในวัดนี้มีโรงเรียนรัฐบาล มีนักเรียนประมาณ ๑๐๐ เศษ เมื่อเสร็จการประพาสแล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง มีผู้ใหญ่บ้านนำปลาสดมาถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระราชทานตอบแทนให้ทั่วกัน เวลา ๑๒ ๓๐ นายร้อยเอก ขุนแก้วกำแหง นำนางเก้งที่ไปยิงมาได้มาถวายหนึ่งตัว เวลา ๑๒ ๕๐ โปรดเกล้า ฯ ประทานโอกาสให้คุณหญิงสุรินทรภาไชยภรรยาผู้ว่าราชการจังหวัดเฝ้า เวลา ๑๖ ๔๘ เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง มีพวกพ่อค้าแลราษฎรนำเนื้อสุกร อ้อยแลของสดต่าง ๆ ทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระราชทานตอบแทนให้ทั่วกัน แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรยิงกีฬาซึ่งกรมทหารยกม้าราชบุรีมีถวาย มีการขี่ม้าในอาการต่าง ๆ แลท่ากายกรรมห้อยโหน พอเสร็จการกีฬาแล้ว นายพันตรีหลวงไววิธิทัพ ผู้บังคับการกรมทหารยกม้าราชบุรี นำไม้แก้วทูลเกล้า ฯ ถวายในนามของคณะนายทหารในกรมทหารยกม้า แลพระยาสุรินทรภาไชย ผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรี นำหีบบุหรี่ไม้แก้วทูลเกล้า ฯ ถวายในนามของข้าราชการฝ่ายพลเรือน แล้วประทานของแจกแก่นายทหาร พลทหารผู้ที่เล่นการกีฬาถวายกับข้าราชการฝ่ายพลเรือน เวลา ๑๘ ๐๕ เสด็จกลับประทับเรือพระที่นั่ง มีผู้นำปลาสดมาทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระราชทานให้ เวลา ๒๐ ๔๘ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรการเล่นกลของกรมทหารยกม้า ซึ่งนายร้อยตรีเจนกับพวกเล่นถวาย เวลา ๒๒ ๓๐ ประทานแหนบเงินแก่นายร้อยตรีเจน ผู้เล่นนอกนั้น

ได้ซองบุหรี่ แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๘ ฟ. หนาวที่สุด ๗๘ ฟ.

จากจังหวัดกาญจนบุรีไปวังลาน

วันอังคารที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ (ขึ้ระกา เดือนยี่แรม ๕ ค่ำ) เวลา ๕ ๓๐ ปลุกคนประจำเรือแล้วเตรียมการออกเรือ เวลา ๖ ๒๘ ปรอท ๗๔ ฟ. ออกเรือพระที่นั่งจากที่ประทับแรมหน้ากรมทหารบกม้าราชบุรี การเดินทางตั้งแต่วันนี้เปนต้นไปคงใช้แต่แจวแลถ่อเท่านั้น นายร้อยเอกขุนแก้วกำแหงเปนผู้นำทาง เวลา ๖ ๓๘ เข้าปากน้ำลำแม่น้ำแควน้อย เรียกว่าตำบลบ้านลิ้นช้าง มีรายฎรที่อยู่แพปากคลองนำไข่ตะพาบน้ำมาทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้ ตำบลนี้บางแห่งที่ตื้นมาก รายฎรมาคอยช่วยเข็นเรือ ถัดจากตำบลลิ้นช้างไปเรียกว่าท่าสะแก มีจีนมาตั้งทำไร่ผักมากทั้งสองฟากแม่น้ำ เวลา ๗ ๑๕ ถึงบ้านเขาแหลมมีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งขวามีสวนมะพร้าว มีรายฎรมาตั้งทำหลังสวนเข้าไปแลเห็นเขาแหลมเปนเขาโดดลูกเดียว ทางเดิรต้องเลียบทางฝั่งขวามาก เพราะกลางน้ำเปนที่ตื้น เวลา ๗ ๒๘ ถึงเขาปูน มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งซ้ายแลเห็นเขาปูนอยู่ริมแม่น้ำ เขานี้มีผู้ขนหินมาทำปูนมาก ส่วนทางริมแม่น้ำบางตอนมีหาดทรายอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ แต่อยู่เยื้องกัน บางแห่งก็มีตอใต้น้ำ ทางเรือเดิรคดเคี้ยว เวลา ๗ ๕๐ ถึงท่าวัดถ้ำมังกรทอง อยู่ทางฝั่งขวา

เวลา ๗ ๕๘ ถึงเขาตกน้ำ แลเห็นเขาอยู่ริมแม่น้ำทางฝั่งขวา เขานี้เปนทิวยาวไปจนถึงบ้านถ้ำ เวลา ๘ ๐๕ เรือพระที่นั่งเทียบท่าหน้ากองผสมสัตว์ทหารบก เมื่อเรือในกระบวรทั้งหมดเทียบท่าเรียบร้อยแล้วเสด็จขึ้นมีนายทหารที่กองผสมสัตว์นำเนื้อนางเก้งทูลเกล้า ฯ ถวาย แล้วเสด็จทอดพระเนตร์กองผสมสัตว์ ภายหลังทรงพระดำเนิรไปประพาสถ้ำมังกรทองซึ่งอยู่บนเขา ระยะทางประมาณ ๓๐ เส้นเศษ ในถ้ำมีพระจินแลพระพุทธรูป ทรงถวายวัดถุบ้ำรุงเพื่อปฏิสังขรณ์แก่วัด เวลา ๑๐ ๑๕ เสด็จกลับถึงท่าเรือ มีรายฎรนำของมาถวาย มีไก่ฟ้าแลผักสดโปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้ทั่วกัน เวลา ๑๐ ๒๐ เรือพระที่นั่งออกจากท่าหน้ากองผสมสัตว์เดิรทางต่อไป เวลา ๑๐ ๔๑ ถึงตำบลท่าเกวียน เวลา ๑๐ ๕๕ ถึงวังยาง เวลา ๑๑ ๐๓ ถึงท่าด่าน ในที่นี้ทางฝั่งขวามีหมู่บ้าน แลเปนที่ของกองผสมสัตว์ทหารบกนำเอาสัตว์มาเลี้ยงในฤดูแล้ง ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายใหญ่ เวลา ๑๑ ๑๗ ถึงบ้านหนองหญ้า มีหมู่บ้านทั้งสองฟากแม่น้ำ ในที่นี้ถ้าจะแลดเขาตกน้ำ ก็จะเห็นเขาตกน้ำอยู่ทางท้ายเรือ ในตอนนี้เรือกระบวรข้างหลังเดิรช้ามาก เรือพระที่นั่งต้องรอแวเรื่อย ๆ ชั่วคราว ต่อจากบ้านหนองหญ้ามาก็ถึงชุกยายบาน มีหาดทรายใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้าย แลหลังหาดมีบ้านคนอยู่ เวลา ๑๑ ๕๘ ถึงบ้านเกาะสำโรง มีบ้านแลแพคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ แลทางฝั่งขวามีหาด เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๙๐ ฟ. เวลา ๑๒ ๓๐ ถึงบ้านชุกยายญวน มีบ้านคนอยู่ทางฝั่งซ้าย ถัดจาก

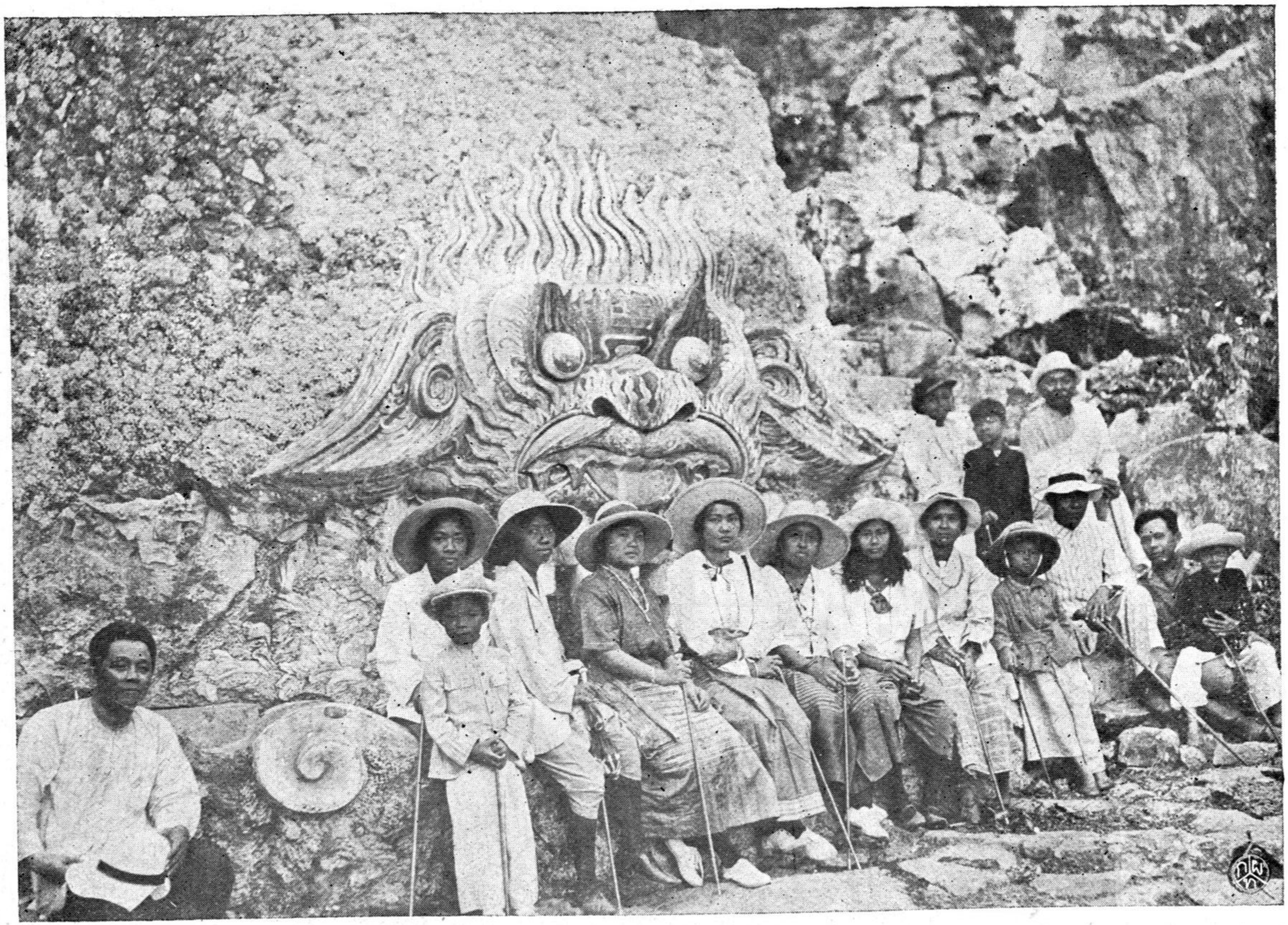

รูปหมู่ถ่ายที่หน้าถ้ำมังกรทอง ตำบลเขาตกน้ำ

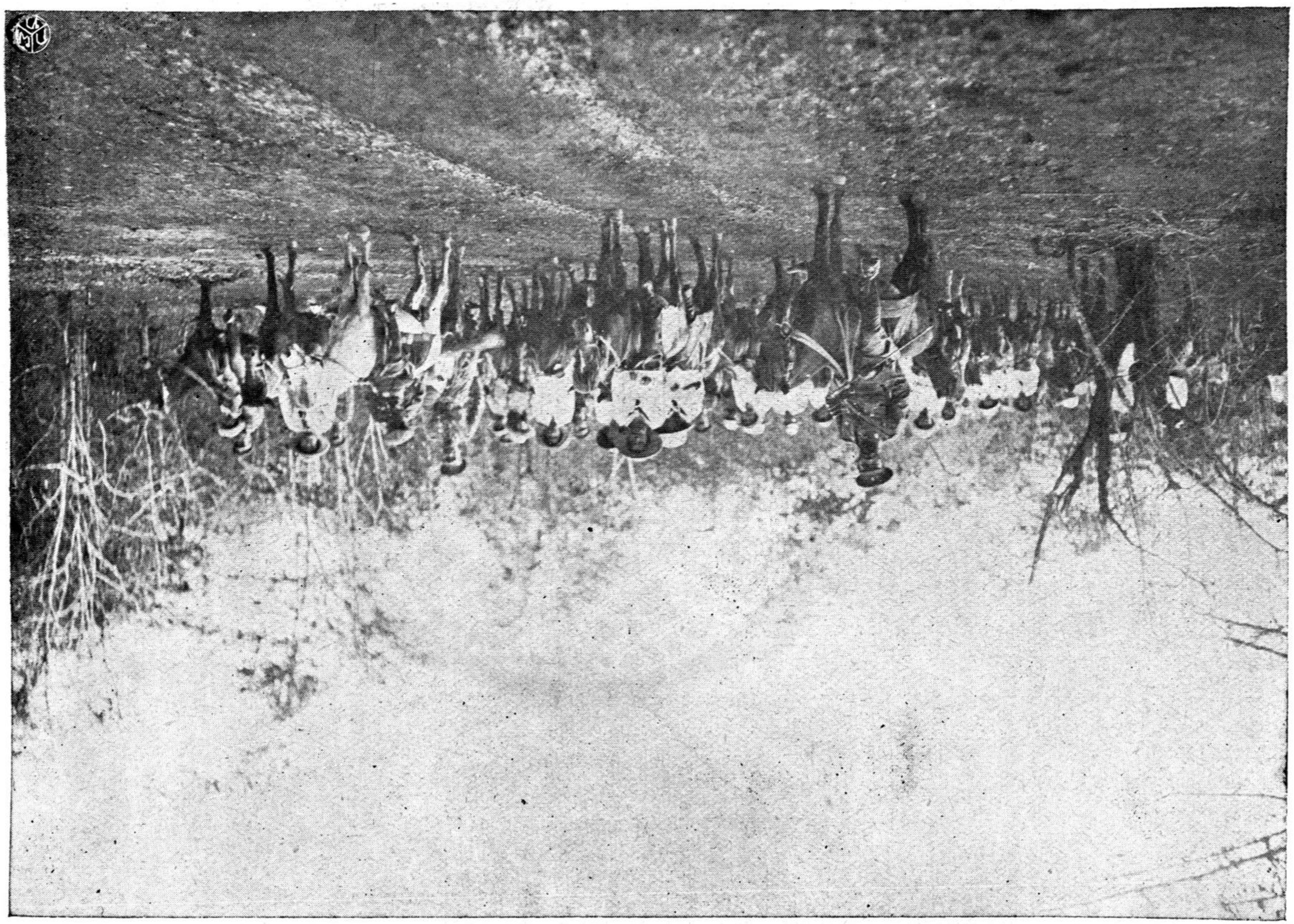

บ้านไปมีหาด สุ่วนทางฝั่งขวามีบ้านคนอยู่แต่เรียกว่าบ้านท่าอ้อ แล
เห็นเขาสารภีแลเขาใหญ่อยู่ตรงท้ายเรือตามลำดับจากฝั่งซ้าย ที่ตรงนี้
เปนที่น้ำเชี่ยวกว่าทกแห่งที่ผ่านมาแล้วในวันนี้ บางตอนก็คดเรือต้อง
เดิรเลียบทางฝั่งซ้าย บางตอนมีคนมาคอยช่วยเข็นเรือ เวลา ๑๒ ๕๕
ถึงตำบลวังลาน เวลา ๑๒ ๕๗ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่หาดทรายทางฝั่งขวา
ระยะทางจากจังหวัดกาญจนบุรีถึงตำบลวังลานประมาณ ๕๐๐ เส้น กิน
เวลาเดิรทางด้วยการแจวแลถ่อ ๔ ชั่วนาฬิกา ๑๔ นาที เวลา ๑๕ ๐๐
โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านายแลผู้ที่จะต้องไปเก้าอี้หามล่วงหน้าไปทุ่งนาคราช
ก่อน เวลา ๑๕ ๔๐ เสด็จข้ามฟากไปทางฝั่งซ้าย แล้วทรงม้าพระที่นั่ง
พร้อมด้วยผู้ตามเสด็จ ซึ่งกรมทหารยกม้าราชรัจฉัมาถวายไปทุ่ง
นาคราช เวลา ๑๖ ๐๓ ถึงทุ่งนาคราช ตำบลทุ่งนาคราชนี้พื้นดินแดงมี
ป่าไม้รวกเล็กโดยมาก บางแห่งก็มีต้นเกด แลเห็นวิวงาม เพราะมีเขา
เห็นอยู่ในระยะไกลพอควร โปรดให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ถ่ายรูปวิว
ระยะทางจากท่าไปถึงทุ่งนาคราชประมาณ ๗๕ เส้น เวลา ๑๗ ๑๕ เสด็จ
ทรงม้าพระที่นั่งกลับ พอถึงกลางทางโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ ฯ
ถ่ายรูปหมู่อีก เวลา ๑๗ ๓๒ เสด็จถึงท่าแล้วลงประทับเรือคอนโดเล่อ
ข้ามฟากลงประทับเรือพระที่นั่ง เวลาค่ำกองแตรวงของกองพลที่ ๔
บรรเลงเพลงถวาย เวลา ๒๐ ๒๐ เสด็จขึ้นให้กรมการอำเภอจังหวัด
กาญจนบุรีแลรายฎรตำบลนั้นเฝ้า แลมีผู้นำของถวาย ประทานของ
แก่กรมการอำเภอแลเสมาพระรูปแก่ผู้ถวายของทั่วกัน แล้วเสด็จกลับ
เรือพระที่นั่ง วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๕ ฟ. หนาวที่สุด ๗๐ ฟ.

จากวังลานไปกลอนโด

วันพุธที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาเช้าปลุกคนแล้ว เตรียมการออกเรือ เวลา ๖ ๒๕/๓๐ ปรอท ๗๒ ฟ. มีหมอกลงข้างเล็กน้อยเปนหมอกน้ำค้าง เรือพระที่นั่งออกจากท่าที่ประทับแรมตำบลวังลาน คงใช้นายร้อยเอกขุนแก้วกำแหงเปนผู้นำทาง ผ่านตำบลบ้านวังลานทั้งสองฟากแม่น้ำ เวลา ๖ ๕๕/๖๐ ถึงบ้านนางแอ้ง มีบ้านแลแพคนอยู่ตามฝั่งซ้าย แลเห็นเขาช่องมะทรางแลช่องมะตูมอยู่ตรงท้ายเรือเรียงตามลำดับจากฝั่งซ้าย เขาทั้งสองนี้อยู่ทางฝั่งซ้าย ถัดจากบ้านนางแอ้งไปหน่อยมีท่าอยู่ทางฝั่งขวา เรียกว่าท่าบ้านเจ็ก หลังเข้าไปหน่อยมีพวกจีนมาตั้งทำไร่ยาสูบ เวลา ๗ ๒๕/๓๐ ถึงบ้านแก่งหลวง มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟาก แต่ทางฝั่งขวามีบ้านแลแพมาก เวลา ๗ ๓๗/๓๐ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ท้ายบ้านแก่งหลวงทางฝั่งขวา แล้วเสด็จขึ้นประพาสถ้ำ แลทอดพระเนตรเรือกระบวรทั้งหมดขึ้นแก่ง เรือพระที่นั่งหยอดนัยนาก็เทียบส่งเข้านายเสด็จขึ้นเหมือนกัน แก่งหลวงนี้มีช่องทางอยู่สองทาง ร่องทางฝั่งซ้ายเปนร่องทางตรง แต่มีหินอยู่เกะกะพ้นน้ำมากเรือใหญ่จะขึ้นไม่ได้ มีเกาะกลางน้ำเปนเกาะหินก้อนใหญ่ ๆ ร่องทางฝั่งขวาเปนร่องแคบคดต้องเลี้ยวถึงสองเลี้ยว มีหินใต้น้ำมากแต่ยังมีน้ำลึกเรือใหญ่ทั้งหมดต้องเดิรทางร่องนี้ การขึ้นแก่งต้องใช้เชือกผูกเข้ากับต้นตะไคร้น้ำ แล้วช่วยดึงเชือกบ้างพยุงเรือบ้าง การขึ้นแก่งนี้เปนการลำบากของการเดิรทางในลำแม่น้ำน้อย เพราะนอกจากมีหินแก่ง

เรือกำลังผ่านแก่งหลวง

เกะกะแล้วยังน้ำเชี่ยวด้วย เวลา ๙ ๕๕ เรือกระบวรทั้งหมดขึ้นแก่งแล้ว กินเวลา ๒ ชั่วนาฬิกา ๑๘ นาที ระยะทางจากตำบลวังลานมาถึงแก่งหลวง ๖๐ เส้น เวลา ๑๐ ๐๗ เสด็จทรงดำเนินถึงท่าที่เรือพระที่นั่งรอรับเสด็จ มีราษฎรนำของมาถวาย มีมะพร้าว ยาสูบและผักสด โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้ทั่วกัน เมื่อคนรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลา ๑๐ ๔๐ ออกเรือพระที่นั่งจากท่าเหนือแก่งหลวง เวลา ๑๑ ๐๖ ถึงตำบลแก่งน้อย มีเกาะเล็ก ๆ อยู่กลางน้ำหลายเกาะ แต่เปนทรายมีต้นตะไคร้น้ำขึ้นอยู่โดยมาก ทางเรือเดิรคงไม่ลำบาก พอพ้นแก่งน้อยก็ถึงท่ากระบืออยู่ทางฝั่งขวา มีคนมาตั้งตัดไม้และมีสวนกล้วยมาก ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวดใหญ่เรียกว่าหาดแตงหลังหาดเข้าไปมีคนมาตั้งปลูกไร่แตง เวลา ๑๑ ๒๙ ถึงท่าโบ่งอยู่ทางฝั่งซ้าย แต่ไม่มีบ้านคน คงมีแต่ดินโบ่งซึ่งนกต่าง ๆ ชอบมากิน เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๖ ฟ. เวลา ๑๒ ๐๔ ถึงบ้านวังอ้ายหมูอยู่ทางฝั่งซ้าย แลเห็นเขาหัยหมีอยู่หลังบ้านเข้าไป ส่วนทางฝั่งขวามีหาดทรายปนกรวดใหญ่ เวลา ๑๒ ๒๗ ถึงเขาบ่ากง แลเห็นอยู่ริมแม่น้ำ ถัดจากเขานี้ไปในฝั่งเดียวกันเรียกว่าบ้านท่าเสลา มีคนมาตั้งตัดไม้อยู่มาก ต่อจากบ้านท่าเสลาขึ้นไปทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวดใหญ่เรียกว่าหาดยางพ้าผ่า เปนหาดทรายใหญ่โตมาก เวลา ๑๓ ๒๐ ถึงตำบลยางเกาะ มีเกาะอยู่กลางลำน้ำและน้ำเชี่ยวจัด มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ

เวลา ๑๔ ๒๐ ถึงบ้านลั่นเข้า ทางฝั่งขวามีบ้านแลแพคนอยู่มาก การหากินมีการตัดไม้เท่านั้น เวลา ๑๔ ๕๐ ถึงท่านักการ เวลา ๑๕ ๑๒ ถึงตำบลกลอนโด แม่น้ำตำบลนี้ตื้นเปนหาดทราย ช่องทางเรือเดิรเล็กแลน้ำเชี่ยวจัด เวลา ๑๕ ๓๐ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแรมทางฝั่งซ้าย ตำบลกลอนโดนี้มีบ้านคนประมาณ ๓๐ หลัง อยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ โดยมากเปนคนไทยหากินในการตัดไม้ เวลา ๑๖ ๔๗ เสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็กไปประพาสตามลำแม่น้ำ เวลา ๑๘ ๒๔ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง การเดิรทางวันนี้จากตำบลวังลานถึงกลอนโด ๔๖๐ เส้น กินเวลา ๘ ชั่วนาฬิกา ๒๐ นาที ต้องเสียเวลาขึ้นแก่ง ๒ ชั่วนาฬิกา ๑๘ นาที เวลาค่ำมีรายฎรในตำบลนี้นำไข่ตะพาบน้ำมาถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้ วันนี้โปรดเกล้า ฯ ให้งดการบรรเลงแตรวง วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๖ ฟ. หนาวที่สุด ๗๐ ฟ.

จากกลอนโดไปหาดสบ้า (ท้ายวังหมึก)

วันพฤหัสบดีที่ ๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๕ ๓๐ ปลุกคนประจำเรือ เวลา ๖ ๐๐ สั่งให้เรือคอนโดเล่อไปรับเครื่อง เวลา ๖ ๒๕ มีรายฎรนำของสดแลไข่มาถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปให้ทั่วกัน เวลา ๖ ๓๐ ปรอท ๗๔ ฟ. หมอกลงหนากว่าวันก่อนจนเวลา ๘ ๐๐ จึงหมด เรือพระที่นั่งออกจากท่าที่ประทับแรมตำบลกลอนโด ได้คนนำทางซึ่งทางบ้านเมืองจัดมา เวลา ๖ ๔๐ เสด็จลงเรือคอนโดเล่อล่วงหน้าไปก่อน เวลา ๘ ๒๐ ถึงตำบลท่าตะคร้อ เวลา ๘ ๓๕ ถึงลำพาชี

เปนแม่น้ำเล็กเข้าไปทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เสด็จเข้าไปในลำพาชีหน่อยหนึ่ง เวลา ๘ ๕๐ เรือพระที่นั่งใหญ่มาถึง โปรดให้เรือในกระบวรขอดที่ลำพาชีเพื่อให้คนรับประทานอาหาร แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่ง เวลา ๙ ๓๕ เสด็จลงเรือพายเล็กเข้าไปประพาสในลำพาชี เปนลำน้ำเล็กเข้าไปทางน้ำตื้นมาก แลตอนข้างในมีน้ำเปนห้วง ๆ เวลา ๑๐ ๑๙ เสด็จกลับเรือใหญ่ เวลา ๑๐ ๓๒ ออกเรือพระที่นั่งจากลำพาชี มีผู้นำของเล็ก ๆ น้อย ๆ มาถวายอีก เวลา ๑๐ ๓๖ ถึงบ้านท่าเสด็จมีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟาก เวลา ๑๐ ๕๕ ถึงวังตะเคียน เปนคุ้งยาวแลน้ำไม่แรง เวลา ๑๑ ๑๓ ถึงวังกร่าง น้ำก็คงเปนเช่นเดียวกับวังตะเคียนน้ำลึกแลร่มรื่น เวลา ๑๑ ๕๐ ถึงบ้านจรเข้เผือก มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ หมู่บ้านตำบลนี้ทั้งหมดประมาณ ๕๐ หลังแลทางฝั่งขวามีวัดเรียกว่าวัดจรเข้เผือก มีโบสถ์อยู่กลางน้ำเปนเรือนแพ มีรายฎรนำกล้วยแลส้มมาถวาย ที่ตรงนี้แลเห็นเขาน้ำมุดแลเขาถ้ำเหม็นซ้อนกันอยู่ทางท้ายเรือ คนนำทางที่มาด้วยขึ้นที่ตำบลนี้ แล้วผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรีจัดคนใหม่มาแทนต่อไป เวลา ๑๒ ๒๑ ถึงตำบลท่าโป่ง มีเกาะอยู่กลางน้ำเปนเกาะทรายปนกรวด ทางฝั่งขวามีบ้านคนอยู่มาก เวลา ๑๒ ๕๑ ถึงเกาะน้ำเชี่ยว มีเกาะแต่ติดกับฝั่งซ้ายแล้ว ช่องทางเรือเดิรแคบแลน้ำเชี่ยวด้วย เวลา ๑๓ ๐๕ ถึงท่ามะเพื่องอยู่ทางฝั่งขวา เปนท่าสำหรับพวกตัดไม้เอาไม้ลง เวลา ๑๓ ๒๕ ถึงตำบลปากลำเภา มีบ้านอยู่ทางฝั่ง

ขวาแลมีห้วยอยู่ห้วยหนึ่งเรียกว่าห้วยปากลำเภา เวลา ๑๓ $\frac{๔๕}{}$ ถึงท่าทุ่งนาพันไชย พอพ้นขึ้นไปก็ถึงตำบลน้ำเชี่ยวจัดเรียกว่าเวียว ทางเรือเดิรคดเคี้ยว เวลา ๑๔ $\frac{๐๗}{}$ ถึงตำบลปากลำทราย ตำบลนี้เรียกว่าเวียว เพราะมีน้ำเชี่ยวจัด แต่มีราษฎรมาช่วยดึงเรือครู่เดียวก็พ้นที่น้ำเชี่ยว เวลา ๑๔ $\frac{๓๐}{}$ เสด็จลงเรือครุฑ (เรือพาย) พร้อมด้วยท่านชาย (คือหม่อมเจ้าอาพัสรวงศ์) เวลา ๑๔ $\frac{๔๐}{}$ ถึงเวียวมีเกาะอยู่กลางน้ำ น้ำตื้น แลมีคนมาช่วยจูงเรือด้วย เวลา ๑๔ $\frac{๕๓}{}$ เรือครุฑเล็กถึงตำบลบ้านเก่า ทางฝั่งซ้ายมีราษฎรตั้งเครื่องบูชาถวายของ มีมะพร้าว, อ้อย, แลของอื่น ๆ โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปให้ทั่วกัน เวลา ๑๕ $\frac{๐๗}{}$ ท่านชายทรงยิงนกกำกวมได้นก ๑ ได้ทราบว่าทรงยิงได้เปนครั้งแรกด้วยลูกโดด เวลา ๑๕ $\frac{๑๒}{}$ ถึงตำบลบ้านใหม่ห้วยแมงลัก มีราษฎรปลูกร้านตั้งที่บูชาแลถวายของ มีเนื้อกวาง, ต้นกระเช้าสีดา, แลของอื่น ๆ บ้าง โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปตอบแทนให้ทั่วกัน เวลา ๑๕ $\frac{๓๐}{}$ ท่านชายทรงยิงนกกระแตแต้แว็ดได้อีกนก ๑ เวลา ๑๕ $\frac{๕๐}{}$ เรือครุฑเล็กถึงหาดห้วยแมงลักอยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวามีบ้านคนอยู่ โปรดให้หลวงประดิษฐ์ฉายพระรูปท่านชายในอาการแยกพระแสงยืน แลทรงถือนก ๒ นกที่ทรงยิงได้ที่หาดห้วยแมงลัก พอเสร็จการฉายพระรูปแล้วเดิรทางต่อไป เวลา ๑๖ $\frac{๔๙}{}$ ถึงเวียวท้ายวังหมึก มีราษฎรมาคอยช่วยจูงเรือ เวลา ๑๖ $\frac{๕๔}{}$ เรือครุฑที่ทรงถึงหาดสบ้าเปนที่ประทับแรม พอเรือพระที่นั่งมาถึงโปรดให้เทียบที่ท่าประทับแรมที่หาดสบ้านั้นอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ

เปนหาดทรายปนกรวดใหญ่ แล้วเสด็จเรือครุฑเล็กต่อไปอีก เวลา ๑๗ ๕๔ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง พอเสด็จมาถึงมีรายฎรตำบลวังหีกนำของเล็ก ๆ น้อย ๆ มาถวาย ระยะทางที่เดิรมาวันนี้จากลอนโดมาหาดสบ้า ๔๐๐ เส้น กินเวลาเดิรทาง ๖ ชั่วนาฬิกา ๔๔ นาที วันนี้ตอนดึกมีฝนตกนิดหน่อยประมาณ ๕ นาทีก็หยุด ปรอทวันนี้ร้อนที่สุด ๙๔ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากหาดสบ้าไปสองพี่น้อง

วันศุกร์ที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๐๐ ปลุกคนประจำเรือ แล้วเตรียมการออกเรือ เวลา ๖ ๓๐ ปรอท ๗๘ ฟ. ออกเรือจากที่ประทับแรมหาดสบ้า (ท้ายวังหีก) พอเรือพระที่นั่งเดิรมาได้หน่อยหนึ่ง มีฝนตกปรอย ๆ แต่ครู่เดียวก็หาย เวลา ๖ ๔๐ เสด็จลงเรือเล็กล่วงหน้าไปก่อน เวลา ๗ ๑๙ จอดเรือที่หาดท่ามะกรูด ทอดพระเนตรพวกตีอวน ระหว่างนี้เรือพระที่นั่งผ่านมาถึง เวลา ๗ ๓๗ เสด็จออกจากท่ามะกรูดโดยเรือเล็ก เวลา ๗ ๕๕ ถึงเรียวตำบลขรเข้คลาน มีรายฎรมาคอยช่วยขูงเรือ เวลา ๗ ๐๓ ถึงตำบลปากกิเลน เวลา ๗ ๐๗ เรือพระที่นั่งเทียบท่า ที่ตำบลปากกิเลนทางฝั่งขวาตรงหาดทรายปนกรวดใหญ่ เพื่อให้คนรับประทานอาหาร แล้วเสด็จข้ามฟากไปประพาสทางฝั่งซ้าย เวลา ๗ ๕๕ เสด็จกลับลงประทับเรือพระที่นั่ง มีรายฎรตำบลปากกิเลนนำไข่ตะพายน้ำ, ส้ม, แลของ

อื่น ๆ มาถวาย เวลา ๑๐ ๒๐ นายร้อยเอก ขุนแก้วกำแหง นำนกยูงที่ไปยิงได้มาถวาย ตำบลปากกิเลนนี้มีบ้านทั้งสองฟากแม่น้ำ แต่ทางฝั่งซ้ายมีบ้านมากแลมีวัดอยู่วัดหนึ่ง เวลา ๑๐ ๒๑ ออกเรือพระที่นั่งจากตำบลปากกิเลนเดิรทางต่อไป แลเห็นเขาท่ามะเดื่ออยู่ตรงหัวเรือ แลเขาสามพระยาอยู่ตรงท้ายเรือ ถัดจากตำบลปากกิเลนขึ้นไปคุ้งหนึ่งถึงหาดแหลมเปนหาดกรวดใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๑ ๐๙ ถึงเรียวท่ามะเดื่อ มีเกาะเล็กกลางน้ำ เรือต้องเดิรทางร่องฝั่งซ้ายพ้นที่ตื้นเปนกรวด พอพ้นเรียวก็ถึงบ้านท่ามะเดื่อ มีแพคนอยู่ทางฝั่งขวาหนึ่งหลัง เวลา ๑๑ ๓๒ ถึงเรียวแก่งไผ่ บางแห่งมีเกาะกลางน้ำ บางแห่งเปนหาด เวลา ๑๑ ๔๕ ถึงแม่น้ำด้วน เปนหาดมีช่องเปนชวากเข้าไปทางฝั่งขวาเท่านั้น แลเห็นเขาท่ามะเดื่ออยู่ตรงท้ายเรือ เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๒ ฟ. เวลา ๑๒ ๑๕ ถึงเขตต์เมืองสิงห์เปนป่าไผ่ทั้งนั้น ฝนตกปรอย ๆ แต่ครู่เดียวก็หาย เวลา ๑๒ ๒๕ เรือพระที่นั่งเทียบท่าซึ่งทางบ้านเมืองทำไว้สำหรับเสด็จขึ้นประพาสเมืองสิงห์ อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เสด็จขึ้นทรงพระดำเนิรไปตามทาง เพื่อทอดพระเนตร เวลา ๑๒ ๔๑ ถึงเมืองสิงห์ คงมีแต่รปเค้าโครงพอที่จะสังเกตได้ว่าเปนเทวสถานเท่านั้น รูปกำแพงแลประตูเปนศิลาแลง เมื่อประทับที่นี่มีฝนตกปรอย ๆ แต่ครู่เดียวก็หาย เมื่อเรือพระที่นั่งเข้านายมาถึง เสด็จขึ้นแล้วให้เรือในกระบวรทั้งหมดล่วงหน้าไปก่อน คงเหลือไว้รับเสด็จแต่เรือพระที่นั่งกับเรือพายเล็ก ๆ เท่านั้น เมื่อถึงเมืองสิงห์พร้อมกันแล้ว เวลา ๑๓ ๐๐

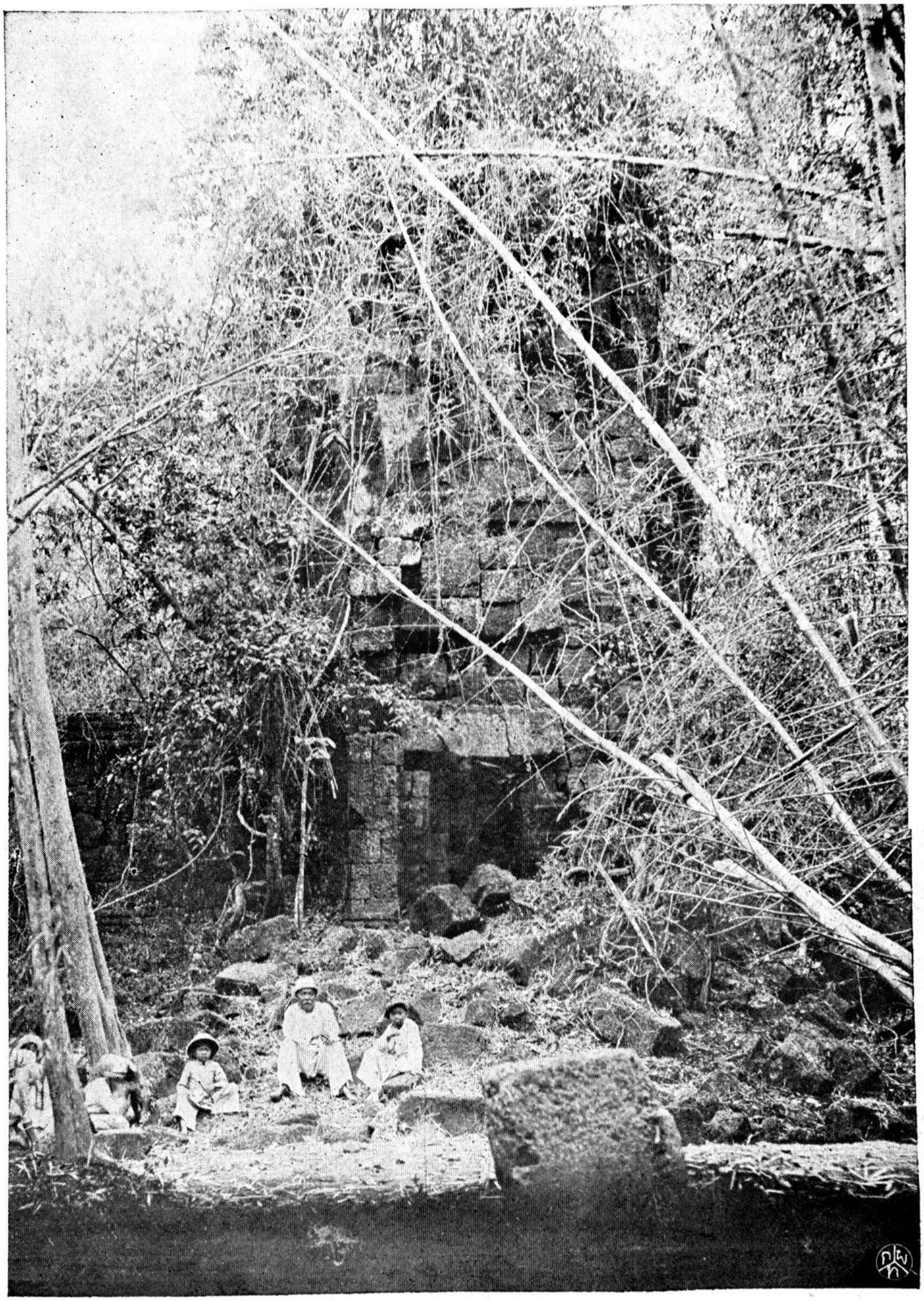

ปราสาทที่เมืองสิงค์

โปรดให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูป ระยะทางจากท่าที่ขึ้นมาถึงเมืองสิงห์
ประมาณ ๑๖ เส้น เวลา ๑๓ ๐๙ เสด็จจากเมืองสิงห์ เวลา ๑๓ ๒๑
ถึงเรือพระที่นั่ง ออกเรือเดินทางต่อไป ผ่านหาดเมืองสิงห์อยู่ทางฝั่ง
ซ้ายเหนือท่าที่เสด็จขึ้น เวลา ๑๓ ๔๑ ถึงเรียวตำบลแม่กระบาน เป็น
เรียวที่มีน้ำไหลแรงที่สุดในจำพวกเรียวที่ผ่านมาแล้ว บรรดาเรือทั้งหมด
ต้องใช้เชือกผูกเข้ากับต้นตะไคร้น้ำสาวดึงขึ้นไป เวลา ๑๔ ๐๑ พ้นเรียว
ที่เชี่ยวที่สุดแต่ยังคงมีไหลแรงอยู่บ้าง ทางฝั่งซ้ายมีบ้านคนอยู่ ถัดขึ้น
ไปหน่อยทางฝั่งขวามีห้วยเรียกว่าห้วยแม่กระบาน ถัดจากปากห้วยมา
มีเกาะกลางน้ำ เรือต้องเดินเลียบทางร่องฝั่งซ้าย เวลา ๑๔ ๒๐ พ้น
เรียวแม่กระบาน ถึงตำบลหาดขาว ทางฝั่งขวามีแพคนอยู่ ๕ หลัง
การทำมาหากินก็คือการตัดไม้ เวลา ๑๔ ๑๐ ถึงบ้านหนองปรือใต้บ้าน
ลงมามีหาดทรายใหญ่ อยู่ทางฝั่งซ้ายทั้งสิ้น เวลา ๑๔ ๒๐ ถึงเรียว
ตำบลสองพี่น้อง เวลา ๑๔ ๓๐ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่หาดทางฝั่งขวา
ตำบลสองพี่น้องที่บ้านเมืองจัดไว้ทางฝั่งซ้ายตรงข้ามมีหน้าผาสองอันเรียง
กัน ระยะทางเดินจากหาดสบ้ามาสองพี่น้อง ๔๗๕ เส้น กินเวลา ๖ ชั่ว
นาฬิกา ๕๑ นาที เวลา ๑๖ ๓๗ มีพวกชาวบ้านหาดสองพี่น้องนำของรับ
ประทานเล็ก ๆ น้อย ๆ มาทูลเกล้า ฯ ถวาย พวกชาวบ้านที่ทำมาหา
เลี้ยงชีพอยู่ในตำบลนี้ก็คือการรับจ้างตัดไม้เป็นสำคัญ เวลา ๑๖ ๕๔
เสด็จลงเรือเล็กไปประพาสตามลำน้ำ ถึงเวลา ๑๘ ๒๐ เสด็จกลับเรือ

3356

พระที่นั่ง เมื่อเสด็จกลับมีราษฎรนำของมาถวายอีก วันนี้อากาศครึ้มเย็นตลอดวัน แลมีเมฆฝนครึ้ม ปรอทสำหรับวันนี้ ร้อนที่สุด ๙๓ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากสองพี่น้องไปลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ)

วันเสาร์ที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาเช้าปลุกคนแล้วเตรียมการออกเรือ เวลา ๖ ๒๐ เสด็จลงเรือเล็กล่วงหน้าไปก่อน เวลา ๖ ๓๐ ปรอท ๗๘ ฟ. เรือพระที่นั่งแลกระบวรออกจากที่ประทับแรมตำบลสองพี่น้อง เวลา ๘ ๒๑ โปรดเกล้า ฯ ให้จอดเรือเล็กที่ทรงประทับมาที่หาดหนองปลาไหลทางฝั่งขวาทอดพระเนตรการตีอวน แลให้คนในเรือเล็กรับประทานอาหาร เวลา ๘ ๓๓ เรือพระที่นั่งมาถึงหาดหนองปลาไหล แลให้เรือทั้งหมดจอดที่หาดหนองปลาไหลเพื่อให้คนพักรับประทานอาหาร แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่ง แลเห็นเขาน้อยยางโทนอยู่ตรงท้ายเรือซ้ายแลเขาย่อมอยู่ตรงท้ายเรือขวา เขาทั้งสองลูกนี้อยู่ทางฝั่งขวาทั้งสิ้น เวลา ๘ ๒๕ ออกเรือเดินทางต่อไป เวลา ๘ ๔๘ ถึงถ้ำตาหยก ถ้ำนี้อยู่ที่เชิงเขาทางฝั่งซ้าย ตรงเรืออยู่นี้เห็นเขาหนองปลาไหลอยู่ตรงท้ายเรือ โปรดให้รอเรือพระที่นั่งที่ตำบลนี้แล้วให้ท่านชายลงเรือเล็กไปทอดพระเนตรถ้ำตาหยก เปนถ้ำตื้น ๆ ริมน้ำเท่านั้น แล้วหลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูป เวลา ๑๐ ๐๐ ท่านชาย

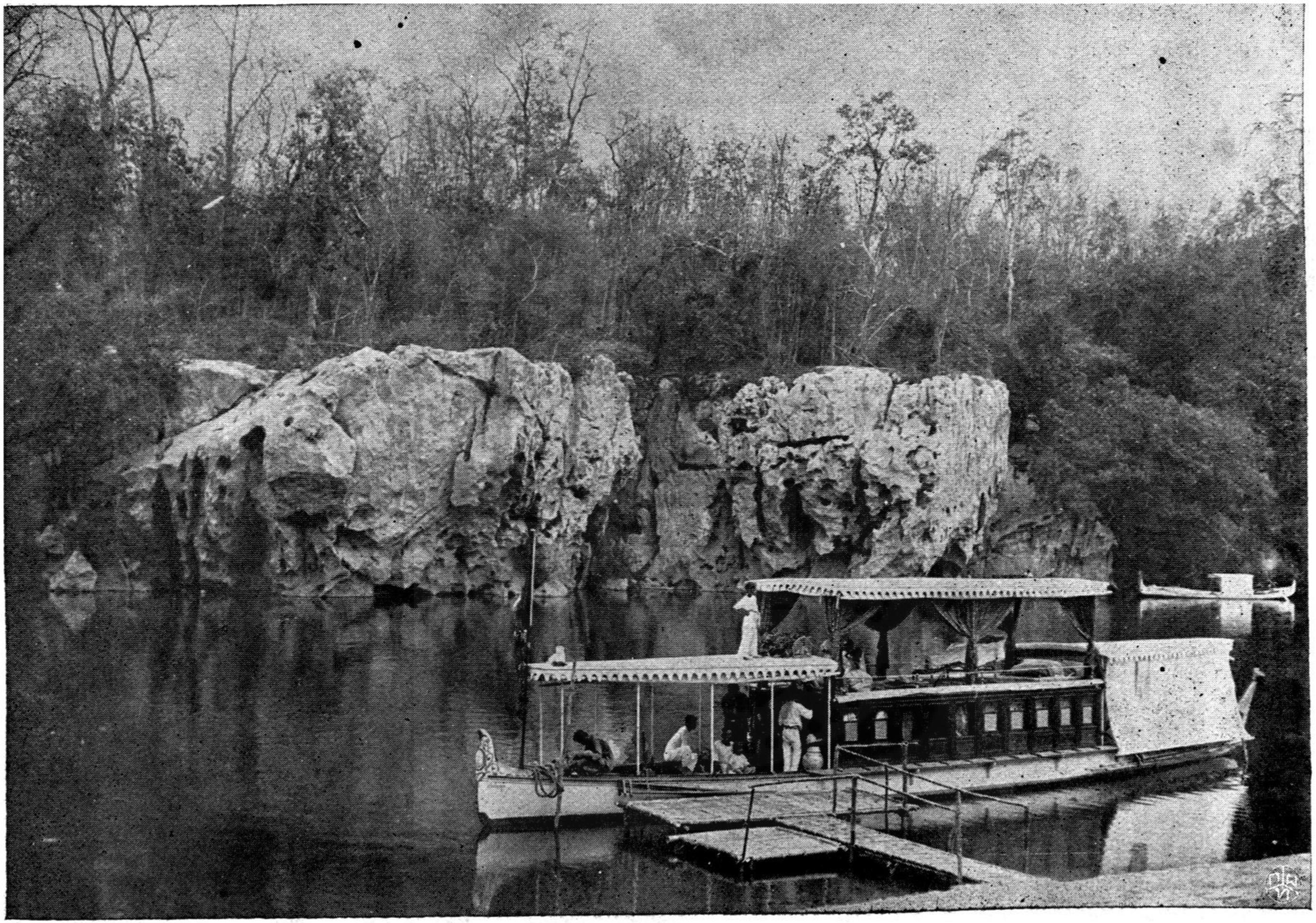

หาดสองพี่น้อง

กลับถึงเรือเดิรทางต่อไป เวลา ๑๐ ๑๐ ถึงเรียวตำบลวังรำมะแน เรียวตำบลนี้แคบแลมีหินก้อนโต ๆ ริมฝั่งทั้งที่อยู่ใต้น้ำก็มี ถ้าเวลาขาล่องเรียวไม่ดีอาจมีอันตรายได้ พอพ้นเรียวก็ถึงตำบลวังรำมะแน แล้วโปรดให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ลงเรือเล็กล่วงไปคอยถ่ายรูปวิวกระบวรเรือ เวลา ๑๐ ๒๗ ถึงท่าหนองหิน ต่อจากตำบลหนองหินไปก็ถึงแก่งอ้ายหิด เปนเขตต์แดนกั้นระหว่างอำเภอขังหวัดกาญจนบุริกับอำเภอสังขละ เวลา ๑๑ ๐๗ เรือพระที่นั่งข้ามแก่งอ้ายหิด เปนที่คดงอ บางตอนเปนกรวด บางตอนเปนหินก้อนโต ๆ จมน้ำ บางตอนน้ำแรงแลถ่อลำยากต้องใช้เชือกผูกเข้ากับต้นตะไคร้น้ำแล้วสาวดึงขึ้นไป แลเห็นเขาอ้ายหิดอยู่ที่ฝั่งขวา เวลา ๑๑ ๓๑ พ้นเขตต์แก่งอ้ายหิด เวลา ๑๑ ๕๐ ถึงบ้านท่าควาย เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๘ ฟ. เวลา ๑๒ ๒๑ ถึงท่าช้าง เวลา ๑๒ ๕๔ ถึงวังซ่านมีน้ำเชี่ยวเปนตอน ๆ เวลา ๑๓ ๑๕ ถึงเขาถ้ำกระแต เวลา ๑๓ ๒๕ ถึงท่าผู้ช่วย เวลา ๑๓ ๔๐ ถึงบ้านยายสีขันร้าง มีหาดกรวดใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้าย ตำบลนี้มีเรียว ๒ แห่งในระยะห่างกันหน่อย เวลา ๑๓ ๕๗ ถึงเรียวท่ากระทุ่ม ที่เรียวนี้มีท่าอยู่แห่งหนึ่งเรียกว่าท่ากระทุ่ม แลเห็นเขาช้างผอมอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๔ ๑๕ พ้นเรียวท่ากระทุ่ม เวลา ๑๔ ๒๐ ถึงปากห้วยลุ่มสุ่มใหญ่ พอพ้นปากห้วยขึ้นมาหน่อย แลเห็นเขาบ่าห้ามอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๔ ๓๗ ถึงบ้านลุ่มสุ่มเก่า ตำบลนี้เรียวยาวมาก แถวกลางเรียวแลเห็นเขาช้างผอมอยู่ตรงหัว

เรืออีก เวลา ๑๕ ๓๕ พันเรียว เวลา ๑๕ ๔๒ ถึงห้วยลุ่มสุ่มน้อย เวล ๑๖ ๐๒ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแรมตำบลลุ่มสุ่มใหม่ (หรือตำบลวังโพ) ที่หาดฝั่งซ้ายตรงนี้เห็นเขาป่าห้ามอยู่ตรงหัวเรือแลเห็นเขาช้างผอมตรงท้ายเรือ พระศรีสุวรรณคีรี (เชียงโปรย เสลาพันธ์) นายอำเภอสังขละ นำพวกกะเหรี่ยงแลขมุมาทำงารและมาคอยรับเสด็จตำบลที่เรือจอดนี้ ทางฝั่งขวามีแพคนอยู่หลายหลัง ทางฝั่งซ้ายก็มีบ้านคนมาตั้งตัดไม้เหมือนกัน คนตำบลนี้โดยมากเปนมอญแลขมุไทยมีน้อยคน ระยะทางจากตำบลสองพี่น้องถึงตำบลลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ) ประมาณ ๔๕๐ เส้น กินเวลา ๘ ชั่วนาฬิกา ๔๐ นาที เวลา ๑๖ ๕๐ เสด็จลงเรือเล็กไปประพาสตามลำน้ำ ถึง ๑๗ ๕๓ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง มีพวกกะเหรี่ยงซึ่งได้ทราบว่าเดิรทางมาจากบ้องตี้ รวมทั้งหญิงชายประมาณ ๔๐ คนนำของมาถวาย มีเนื้อหมูป่า, เต่า, ชนี, ไก่ฟ้า, แลของอื่น ๆ เวลาค่ำพวกกะเหรี่ยงทั้งหญิงชายเล่นการเต้นรำแลขับร้องตามภาษากะเหรี่ยงถวายทอดพระเนตรประมาณเวลา ๒๒ ๐๐ เศษจึงเลิก วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๓ ฟ. หนาวที่สุด ๗๐ ฟ.

จากลุ่มสุ่มไปหาดวังใหญ่

วันอาทิตย์ที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๕ ๐๐ ปลุกคนตื่นแล้วให้ไปเอาอาหาร แล้วเตรียมการออกเรือ พอเรือครัวทหารจ่าย

สเบี่ยงแล้ว ให้ออกล่วงหน้าไปก่อน แลตั้งแต่วันนี้เปนต้นไป เมื่อเรือครัวทหารได้จ่ายเข้าให้ทุกลำแล้ว ให้ล่วงหน้าไปก่อน เวลา ๖ ๓๐ ปรอท ๗๐ ฟ. มีหมอกตกเล็กน้อย คนนำทางที่มาจากตำบลสองพี่น้องขึ้นที่ตำบลนี้ ผู้ว่าราชการจังหวัดจัดคนมาแทนใหม่ วันนี้ทรงประชวรเปนไข้ไปเล็กน้อย ออกเรือพระที่นั่งจากที่ประทับแรมลุ่มสุ่มใหม่ เวลา ๖ ๔๘ ถึงเรียววังโพ ยางแห่งที่น้ำลึกไหลไม่สู้แรง ที่ตื้นก็แรง เปนระยะยาว เวลา ๗ ๐๓ พ้นเรียววังโพ เวลา ๗ ๑๖ ถึงเรียวท้ายอ้ายแปรัด แลเห็นเขาป่าห้ามอยู่ตรงหัวเรือ เรียวอ้ายแปรัดนี้มี ๓ แห่งอยู่ในระยะห่างกัน เวลา ๗ ๒๑ โปรดเกล้า ฯ ให้ท่านชายลงเรือเล็กล่วงหน้าไปก่อน เวลา ๘ ๑๐ เรือพระที่นั่งจอดที่หาดทางฝั่งขวาตรงข้ามกับถ้ำชื่น ถ้ำนี้อยู่ที่เขาถ้ำชื่น เขานี้เปนเทือกเดียวกันกับเขาหมา เรือพระที่นั่งจอดให้คนพักรับประทานอาหารเช้า แล้วเจ้านายเสด็จไปประพาสถ้ำชื่น แลหลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูปที่ถ้ำนั้น เวลา ๘ ๔๑ เรือพระที่นั่งออกจากที่พักเดินทางต่อไป พอพ้นเขตต์ถ้ำชื่นก็ถึงเรียวท้ายเขาหมา ตรงนี้แลเห็นศิลาที่ว่าเปนรูปคล้ายสนัขอยู่บนเขา เวลา ๑๐ ๓๐ ถึงเรียวหินนกกระต้อย เปนเรียวคดงอ ทางฝั่งขวาเปนกรวด ทางฝั่งซ้ายเปนหินก้อนโตที่ขมน้ำก็มี แต่ระยะทางไม่ยาวนัก เวลา ๑๐ ๔๒ ถึงเรียวหินดาด พื้นที่เปนหินดาล ถ่อค้ำไม่ใคร่อยู่ เวลา ๑๑ ๐๐ พ้นเขตต์ เวลา ๑๓ ๑๕ ถึงหน้า

เขากวาง แลเห็นศิลาอยู่บนเขาก้อนหนึ่งสมมุติว่าเปนตัวกวาง เขาหมา
อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เขากวางอยู่ทางฝั่งขวา แม่น้ำตอนนี้คด
เคี้ยวมาก ทำให้แลเห็นเขาทั้งสองลูกนี้อยู่ข้างหน้าข้างหลังเปลี่ยนกัน
บ่อย ๆ เรือต้องเดิรเลียบทางฝั่งซ้าย เพราะทางฝั่งขวาตื้นเขากวางนี้
มีหินใต้น้ำออกมาไกล ตำบลหน้าเขากวางนี้น้ำก็แรงเปนเกี่ยวเหมือนกัน
เวลา ๑๑ ๓๐ พ้นเกี่ยวแลตำบลหน้าเขากวาง เวลา๑๑ ๔๐ ถึงเกี่ยวพม่า ทาง
ฝั่งขวาเปนหินก้อน ๆ ทางฝั่งซ้ายเปนกรวดปนทราย ทางฝั่งนี้มี
ช้างป่าลงมากินน้ำบ่อย ๆ ถึงวันนี้เห็นรอยเท้าใหม่ ๆ ต่อไปมองเห็น
เขาพุไครเก่าอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๑ ๕๒ ถึงเกี่ยวพุไครเก่า พื้นที่ทางฝั่ง
ขวาเปนหินที่อยู่ใต้น้ำก็มาก ทางฝั่งซ้ายเปนกรวด ที่ตำบลนี้แลเห็น
เขาหมาอยู่ทางท้ายเรือ ถัดจากเกี่ยวไปเรียกว่าตำบลพุไครเก่า ที่นี่แต่
แรกว่ามีคนมาอยู่ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีเลย ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเห็น
เขาพุไครเก่า แลเห็นเขากวางอยู่ทางท้ายเรือ เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๒ ฟ.
เวลา ๑๒ ๐๓ ถึงเกี่ยวพุไครเก่าใหม่ เปนเกี่ยวยาวต่อกันสองเกี่ยว มีระยะ
ห่างกันนิดหน่อย ตรงที่ปลายเกี่ยวนี้มีห้วยอยู่ทางฝั่งขวา เรียกว่าห้วย
พุไครเก่า ตรงนี้แลเห็นเขาช้างพังอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๒ ๓๐ พ้นเกี่ยว
พุไครเก่าทั้งสองเกี่ยว เวลา ๑๒ ๓๒ ถึงตำบลช่องแคบ แต่ทางเรือคงเดิรได้
สดวก เวลา ๑๒ ๓๙ ถึงห้วยคั่นกระได อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ พอพ้น
จากปากห้วยมาก็ถึงเกี่ยวคั่นกระได เปนเกี่ยวที่พื้นที่เปนกรวดปนทราย

ธรรมดา พอพ้นเรี่ยวมาก็แลเห็นเขาเขียวตรงท่าตะกั่วอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๓ ๒๐ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่หาดทรายตำบลวังใหญ่ ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเปนหาดใหญ่ เหนือจากหาดนี้ไปทางฝั่งเดียวกันเปนที่เวิ้งใหญ่กว้าง ส่วนทางฝั่งซ้ายมีหาดทราย แลพวกติอวนนำปลาที่จับได้มาถวาย โดยมากเปนปลาตะพาก ระยะทางจากตำบลลุ่มสุ่มมาถึงหาดวังใหญ่ ๔๐๐ เส้น กินเวลา ๕ ชั่วนาฬิกา ๑๖ นาที ผ่านตำบลน้ำเชี่ยวเรียกว่าเรี่ยว มีชื่อแลไม่มีชื่อรวมทั้งหมด ๑๔ แห่ง เวลาค่ำเจ้านายทรงเล่นการเต้นรำอย่างที่พวกกะเหรี่ยงเล่นถวายตำบลลุ่มสุ่มใหม่ เวลา ๒๐ ๐๐ มีฝนตกประปราย แต่ไม่ช้าก็หาย ปรอทวันนี้ร้อนที่สุด ๙๒ ฟ. หนาวที่สุด ๗๗ ฟ.

จากหาดวังใหญ่ไปพุท้องช้าง

วันจันทร์ที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๕ ๓๐ ปลุกคนประจำเรือ เช้าวันนี้อากาศครึ้มมีเมฆเต็มท้องฟ้า เวลา ๖ ๓๐ ปรอท ๗๘ ฟ. ออกจากที่ประทับแรมตำบลหาดวังใหญ่ พอเรือพ้นหาดมาก็ถึงวังใหญ่ เมื่อพ้นวังใหญ่ จึงถึงเรี่ยวหัววังใหญ่ เปนเรี่ยวไม่สู้ยาว แลพ้นที่เปนทรายปนกรวด พอพ้นเรี่ยวหัววังใหญ่มาก็ถึงเรี่ยวท่าตาลู มีเกาะอยู่ทางฝั่งซ้ายเรียกว่าเกาะตาเล็ก เรี่ยวนี้เปนเรี่ยวที่น้ำตื้น พ้นเปนกรวดแต่เรือไม่ติด เวลา ๗ ๑๙ ถึงบ้านวังใหญ่ มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ เวลา ๗ ๑๒ ถึงเรี่ยวห้วยกุ้ง พ้นที่เปนกรวด

มีห้วยอยู่ทางฝั่งซ้ายแห่งหนึ่งเรียกว่าห้วยกุ้ง เวลา ๗ ๓๐ พันเรียว เวลา ๗ ๓๑ ถึงเรียวชุกมะเฟือง มีเกาะอยู่กลางน้ำเกาะหนึ่ง แต่เรือต้องเดิรทางร่องฝั่งซ้าย แลมีหาด ๆ หนึ่งเรียกว่าหาดชุกมะเฟือง พอพ้นเรียวนั้น เวลา ๗ ๕๗ ถึงเรียวทับตอง เปนเรียวยาวคดโค้งทางฝั่งขวามีหินมาก แลพ้นที่เปนกรวด มีห้วย ๆ หนึ่งเรียกว่าห้วยทับตอง แลเห็นเขาแซง (เขียว) อยู่ตรงหัวเรือ (เปนเขาโดดอยู่ลูกเดียว) แลเห็นเขาช้างพือยู่ตรงท้ายเรือ เวลา ๘ ๒๐ พันเรียว พอพ้นเรียวมาหน่อย แลเห็นเขาแซงอยู่ตรงหัวเรืออีก เวลา ๘ ๓๕ ถึงเรียวท่าเสาเรียวท่าเสานี้คดงอ มีเกาะกรวดปนทรายอยู่กลางเกาะหนึ่ง แลทางบ้านเมืองเอาเสามากั้นน้ำไว้ ขาขึ้นนี้เลี้ยวงอลำบากมาก เวลา ๘ ๔๒ พันเรียว เวลา ๘ ๕๗ จอดเรือพระที่นั่งเหนือท่าเสาเพื่อให้คนพักรับประทานอาหารเช้า เวลา ๙ ๕๖ ออกเรือจากตำบลที่จอดนี้เดิรทางต่อไป พอเรือพระที่นั่งเดิรมาได้หน่อยหนึ่งก็ถึงหินสำเภาเปนหินชะโงกยื่นออกมาจากฝั่งซ้าย แลเห็นเขาเขียวซึ่งอยู่ตำบลท่าตะกั่วอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๐ ๐๗ ถึงแก่งสาระวัด พื้นที่บางตอนมีเกาะเปนทราย บางตอนเปนเกาะหิน แลมีหินใต้น้ำหลายแห่ง บางตอนต้องใช้เชือกผูกกับต้นตะไคร้น้ำแล้วสาวดึงขึ้นไป เวลา ๑๐ ๓๕ พ้นแก่ง แก่งสาระวัดนี้คดงอ พอพ้นแก่งก็เลี้ยวคุ้ง มีห้วยอยู่ทางฝั่งขวาเรียกว่าห้วยสาระวัด ที่แก่งนี้ตามจดหมายเหตุประพาสไทรโยค ปี พ.ศ. ๒๔๓๑ กล่าวว่าน่ากลัวอันตราย คือถ้าล่องเรือมาถึงหัวคุ้งไม่รู้ตัวปล่อยเรือยลงมาแล้วอาจ

จะกระแทกกับหินกลางน้ำได้ พอพ้นปากห้วยมาหน่อยหนึ่งถึงเรียว เรียกว่าเรี่ยวหัวแก่งสาระวัด พื้นท้องน้ำเป็นกรวดก้อน ๆ แต่เรือไม่ติด พอพ้นเรี่ยวหัวแก่งสาระวัดมาหน่อยหนึ่งก็ถึงเรี่ยวเกาะตะกละ มีเกาะอยู่เกาะหนึ่งเรียกว่าเกาะตะกละ แต่อยู่ชิดกับฝั่งขวามาก เรี่ยวน้ำไม่สู้เชี่ยวนัก เวลา ๑๑ ๐๗ ถึงห้วยปากแซงใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำเป็นลำธารเล็ก ๆ เหนือขึ้นไปหน่อยทางฝั่งขวามีคนมาตัดไม้มีบ้านเห็นอยู่หลังหนึ่งเรียกว่าบ้านท่าตะกั่วใหม่ พอพ้นบ้านนี้ขึ้นมาหน่อยก็ถึงหินสิงห์โต เป็นหินสังเกตพอเป็นเค้ารูปสิงห์อยู่บ้าง อยู่ริมฝั่งขวา หินนี้เป็นที่สังเกตของผู้ที่จะเดินทางข้ามพุท้องช้างไป คือถ้ามีน้ำพอดีกับยอดหินนี้แล้วเรือจะผ่านตำบลพุท้องช้างไปไม่ได้เลย เพราะน้ำที่ตำบลพุท้องช้างป่วนอาจทำให้เรือล่มได้ ถ้ามีน้ำน้อยหรือท่วมเลยไปก็ไปได้ พอพ้นหินสิงห์โตมาหน่อยหนึ่งก็ถึงตำบลที่เรียกว่าย่านท่าตะกั่ว เรือต้องเดินเลียบทางฝั่งซ้าย เพราะทางกลางน้ำไปทางฝั่งขวา บางตอนเป็นกรวด บางตอนมีหินใต้น้ำ ที่โผล่พ้นน้ำก็มี ถัดจากย่านนี้ไปหน่อยหนึ่งก็ถึงท่ามะเดื่อยายศรีอยู่ทางฝั่งขวา มีต้นมะเดื่ออุทุมพรอยู่ต้นหนึ่ง มีปุ่มอยู่บนกิ่ง ๒ ปุ่มคล้ายยายศรี ชาวบ้านเรียกกันว่าท่ามะเดื่อยายศรี ทางฝั่งซ้ายเยื้องกันกับท่ามะเดื่อยายศรี เป็นท่าที่เรียกว่าท่าตะกั่วเป็นที่ ๆ เสด็จขึ้นประพาสเขาพัง เวลา ๑๑ ๔๘ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ตำบลท่าตะกั่วทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๒ ๐๓ เสด็จจากเรือประทับเก้าอี้หามไปยังเขาพัง โดยที่พังรอประชวรไข้ เวลา ๑๒ ๓๙ ถึงที่

น้ำตก แล้วเสด็จประทับแลโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปวิว
น้ำตกแลรูปคน ระยะทางจากท่าตะกั่วที่เสด็จขึ้นมาถึงที่นี้ ๕๖ เส้น เขานี้
ตามพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค เรียกว่าเขากระแต แลมี
น้ำตกงาม กับมีดอกไม้น่าชมน่าเก็บมาก แต่ยังนี่มีแต่น้ำตก ส่วน
ดอกไม้ดูไม่มีเสียเลย เปนเขาทรายปนปูนน้ำตกเปนชั้น ๆ น่าดู แล
ชาวบ้านเรียกกันในบัดนี้ว่า เขาย่าแส ย่าตามทางที่เสด็จมาก็เปน
ย่าไผ่โปร่งแลไม้เบ็ดเตล็ดเท่านั้น เรียกกันว่าย่าแส เวลา ๑๓ ๕๐
เสด็จจากเขาพังแล้วประทับเก้าอี้หามกลับ เวลา ๑๔ ๒๕ ถึงเรือพระที่นั่ง
มีชาวบ้านนำนกยูงมาถวาย ๒ นก โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูป
แลเสื้อแก่ผู้นำถวาย เวลา ๑๔ ๓๐ ออกเรือพระที่นั่งจากตำบลท่าตะกั่ว
เดิรทางต่อไป พอออกเรือมาได้หน่อยหนึ่งก็ถึงตำบลหินใหญ่ มีแต่หิน
ก้อนโต ๆ อยู่ตามฝั่งซ้ายของแม่น้ำเท่านั้น . พอพ้นตำบลหินใหญ่มา
ก็ถึงห้วยแซงด้วนอยู่ทางฝั่งซ้าย ห้วยนี้ได้ทราบว่าปลายจดที่เขากระแต
(เขาพัง) เวลาหน้าแล้งไม่มีน้ำไหลเลย ต่อหน้าฝนจึงจะมีน้ำ ที่ตรง
ปากห้วยออกมามีเกาะอยู่เกาะ ๑ เวลา ๑๕ ๐๓ ถึงวังกระแจะ ทาง
ฝั่งขวาของวังเปนหินก้อนใหญ่ ๆ ทางฝั่งซ้ายเปนหาด ก่อนถึงวัง
กระแจะมีเรี่ยวเรียกว่าเรี่ยวท้ายวังกระแจะ พอพ้นวังกระแจะมาก็มีเรี่ยว
อีก เรียกว่าเรี่ยวหัววังกระแจะ พอพ้นเรี่ยวมาเห็นเกาะอยู่ทางฝั่งซ้าย
เกาะ ๑ เปนเกาะทรายปนกรวดมีต้นตะไคร้น้ำขึ้นมาก เรียกว่าเกาะ
นายกอง เวลา ๑๕ ๔๕ ถึงเรี่ยวท้ายตัมเปรอะ มีเกาะอยู่กลางน้ำ

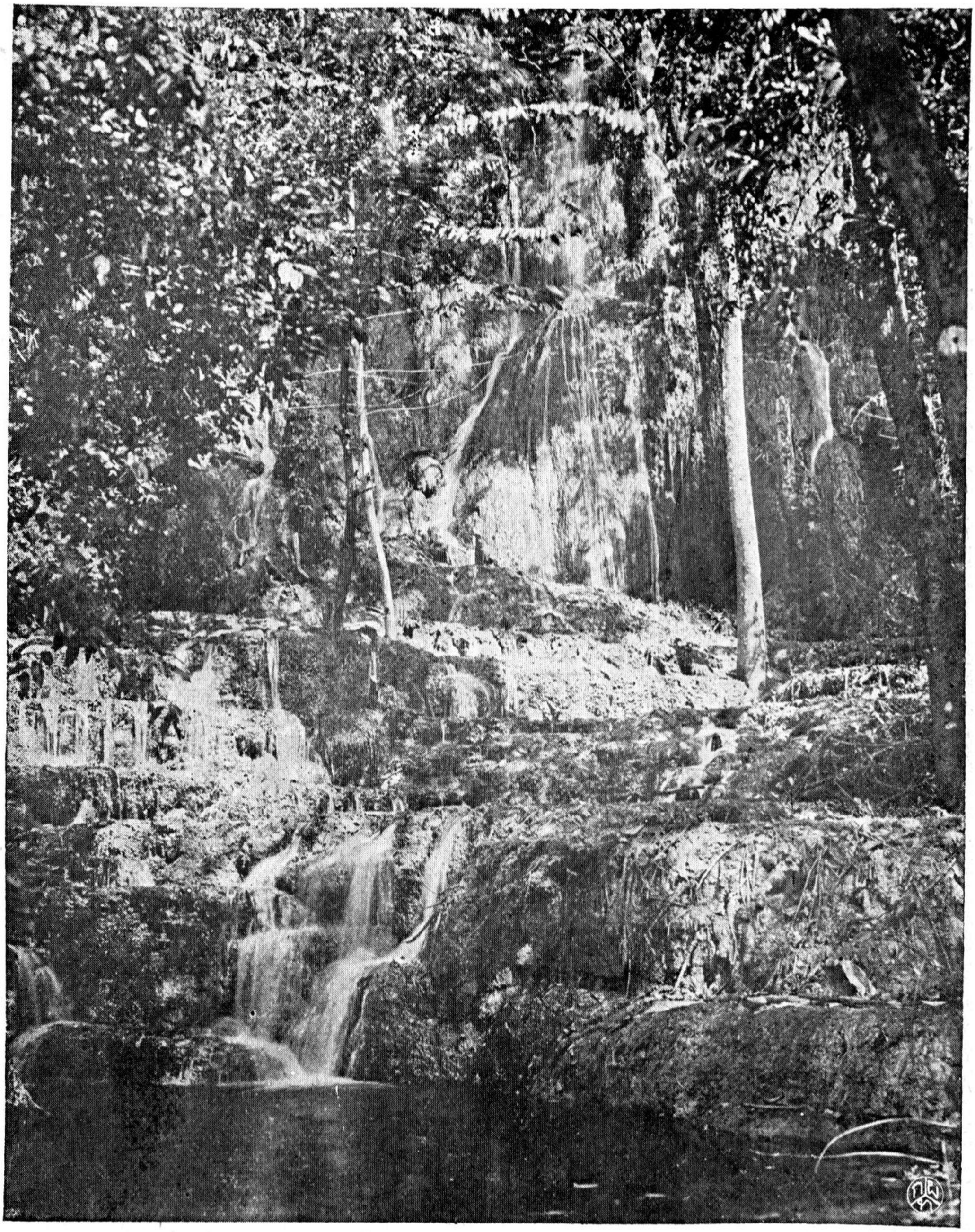

พุน้ำตก ที่ตำบลเขาพัง

เรือคงเดิรได้ทั้งสองทาง แต่ทางช่องฝั่งขวาดีกว่าทางฝั่งซ้ายเพราะเปน
ทางตรงไม่เลี้ยว พอพ้นเรี่ยวท้ายตั้มเปรอะมาหน่อยก็ถึงเรี่ยวตั้มเปรอะ
มีหินสองกองในระยะใกล้ ๆ กัน อยู่ชิดฝั่งขวา เรียกว่าตัวตั้มเปรอะ
เวลา ๑๖ ๑๕ ถึงท่าหิน มีหาดเล็ก ๆ อยู่ทางฝั่งขวา เปนท่าที่มีผู้ขึ้น
ไปเก็บหินลับมีดที่เขาอิพูน ว่าเปนหินลับมีดที่ดีที่สุดในลำแม่น้ำนี้
ระยะทางไปมากินเวลาตั้ง ๑๒ ชั่วนาฬิกา นอกจากที่เปนหาดนี้แล้ว
ทางฝั่งขวาเปนหินก้อนโต ๆ อยู่ตามริมฝั่งแลหินดาลมาก ร่องทาง
ฝั่งขวาเรือเดิรไม่ได้ มีที่เปนกรวดก้อนใหญ่ ๆ เรือต้องเดิรทางร่อง
ฝั่งซ้ายแลริมเกาะ พอพ้นเรี่ยวไปก็ถึงท่าแดกงา อยู่ทางฝั่งขวาของ
แม่น้ำ มีคนมาตั้งตัดไม้ไผ่อยู่ที่หลังหาด เวลา ๑๗ ๐๑ ถึงเรี่ยวแก่ง
ระเบิด มีหินก้อนโต ๆ จมน้ำมาก แลมีเกาะอยู่เกาะ ๑ เรียกว่าเกาะ
แก่งระเบิด ทางเรือเดิรไม่ลำบากเพราะเปนเรี่ยวสั้น ๆ แลไม่คดงอ พอ
พ้นเรี่ยวแก่งระเบิดมาก็ถึงเกาะท้ายท้องช้าง ที่ตรงนี้แลเห็นเขาอิพูน
แลเขาวังกระแซะซ้อนกันอยู่ทางท้ายเรือ แลเขาแก่งระเบิดเยื้องทาง
ซ้าย เขาทั้งหมดนี้อยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๗ ๕๓ ถึงพุน้ำร้อนอยู่ทางฝั่งขวา
มีหน้าผาพังเปนหินก้อนโต ๆ ส่วนทางฝั่งซ้ายเปนพุน้ำตกธรรมดา ตก
จากเขาทรายปนปูนเปนชั้น ๆ ตามจดหมายเหตุประพาสไทรโยคคราว
ก่อนว่างามน่าดู แต่บัดนี้น้ำตกน้อยไปมากเพราะเปนหน้าแล้ง ที่ต่ำลงนี้
ถ้าหน้าน้ำ ๆ อยู่เพียงยอดหินแล้วเรือเดิรลำบากมาก เพราะมีหินทั้งสอง
ทางทำให้น้ำป่วนอาจทำให้เรือล่มได้ ถ้าท่วมเสียทีเดียว เรืออาจเดิรลัด

หลีกทางน้ำป่วนไปได้ แล้วเรือพระที่นั่งเทียบท่าที่หาดทางฝั่งขวาเหนือพุน้ำร้อนหน่อยตรงที่ประทับแรม ระยะทางจากหาดวังใหญ่มาพุท้องช้าง ๔๐๐ เส้น กินเวลา ๗ ชั่วนาฬิกา ๒๙ นาที ต้องผ่านเรียวแลแก่งรวม ๑๕ แห่งด้วยกัน แต่มีแก่งเพียงแก่งเดียวคือแก่งสาระวัดเท่านั้น เวลานี้น้ำยังมากดูไม่เป็นการลำบากนอกจากต้องใช้เชือกผูกคิงเรือเท่านั้น เมื่อเรือพระที่นั่งเทียบเสร็จเรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปวิวน้ำตกที่พุท้องช้าง เวลา ๒๐^{๓๐} มีฝนตกปรอย ๆ แล้วมีฟ้าร้องบ่อย ๆ ตอนดึกมีฝนตกใหญ่ ปรอทสำหรับวันร้อนที่สุด ๙๓ ฟ. หนาวที่สุด ๗๘ ฟ.

จากพุท้องช้างไปวังเขมร

วันอังคารที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาเช้าเสด็จประพาสพุท้องช้างทางฝั่งซ้าย เป็นพุน้ำตกธรรมดาตกจากที่หน้าผาซึ่งเป็นทรายปนปูนเป็นชั้น ๆ ลงมา แลมีต้นเฟินแลไผ่จิ๋นมาก หลังนี้ไปเป็นป่าไผ่โปร่งแลพื้นที่ราบ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูป กับให้คนไปเที่ยวที่พุน้ำตกนั้น เวลา ๙^{๕๙} ออกจากพุท้องช้างเดินทางต่อไป วันนี้คนนำร่องที่มาจากลุ่มสุ่มชัน โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาแลเสื้อให้ไป ผู้ว่าราชการจังหวัดได้จัดมาแทนใหม่ชื่อเชื่อม เป็นเสมียนสรรพากรอยู่ที่อำเภอไทรโยคเป็นคนนำร่องดี จำตำบลที่ได้แม่นยำ คงนำทางจากที่ตำบลนี้ไปตลอดทางจนกลับถึงจังหวัดกาญนบุรี พอออก

พุท้องช้าง กำลังเสด็จไปทอดพระเนตรณะที่นั้น

จากที่ประทับแรมมาหน่อยก็ถึงเรียวหัวท้องช้าง เปนเรียวที่พื้นที่เปน
กรวดก้อนเล็ก ๆ แต่ทางฝั่งซ้ายมีหินใต้น้ำข้างแลเปนเรียวไม่สู้ยาว
นัก พอพ้นเรียวก็ถึงพุห้วยเกลิงยอเปนน้ำพุเล็กไหลริน ๆ อยู่ทาง
ฝั่งซ้ายแยกมาจากห้วยใหญ่แลเห็นภูเขาเกลิงยอเปนเขาเตี้ย ๆ เปน
เทือกเดียวกับเขาแก่งสาระวัดอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๐ ๒๒ ถึงห้วย
เกลิงยอใหญ่ อยู่ทางฝั่งซ้ายมีน้ำไหลเปนน้ำพุ เวลา ๑๑ ๐๗ ถึง
แก่งละว้า น้ำเชี่ยวขัดราว ๆ กับเรียวแม่กระยาน มีเกาะอยู่ ๒
เกาะแต่อยู่ชิดทางฝั่งขวา มีหินใต้น้ำแลตามริมฝั่งมาก ร่องทางคด
ข้างเล็กน้อย บางแห่งตื้นพื้นเปนกรวด แลเห็นเขาแก่งละว้าอยู่ทางฝั่งขวา
การข้ามแก่งนี้ต้องใช้เชือกผูกดึงขึ้นไปบางตอน เวลา ๑๑ ๒๐ พ้นแก่ง
เห็นน้ำพุอยู่ทางฝั่งซ้ายแห่ง ๑ เรียกว่าห้วยแก่งละว้า เวลา ๑๑ ๔๕
ถึงเรียวแก่งตอ เปนเรียวไม่ยาวนัก แต่พื้นที่ทางฝั่งซ้ายมีหินใต้น้ำ
มาก แลคดเคี้ยวต้องให้คนลงน้ำดึงเรือ เพราะเกรงว่าจะปะทะกับ
ตอตะไคร้น้ำแลหิน แลไม่ช้านักก็พ้น เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๖ ฟ.
เวลา ๑๒ ๐๗ ถึงเรียวถ้ำกินรเปนเรียวไม่ยาวนักพื้นที่เปนกรวด แลเห็น
เขาถ้ำกินรอยู่ทางฝั่งซ้ายริมน้ำเปนแถวพิดไปตามลำน้ำ เปนเขาหินปน
มีระย้าแลสลับสีต่าง ๆ น่าดู มีถ้ำอยู่ที่เขานี้หลายถ้ำ เรียกว่าถ้ำกินร
ตรงหัวเขามีน้ำตกอยู่แห่ง ๑ พอพ้นเขาถ้ำกินรมาก็ถึงเรียวอีกแห่ง ๑
เรียกว่าเรียวหัวถ้ำกินร มีเกาะอยู่กลางน้ำเกาะ ๑ เรือต้องเดินเลียบ

ทางฝั่งซ้าย พื้นที่เปนหินดาล ถ่อค้ำไม่ใคร่อยู่ต้องใช้ดึงตอตะไคร่น้ำขึ้นไปบ้าง ทางช่องฝั่งขวาเรือเดิรไม่ได้ เวลา ๑๒ ๓๓ ถึงเขาถ้ำผีเปนเขาสูง เห็นอยู่ริมน้ำอยู่ทางฝั่งขวา มีถ้ำใหญ่ถ้ำ ๑ เรียกว่าถ้ำผีใหญ่ ตามพระราชนิพนธ์ว่าปากถ้ำนี้อยู่สูงจากพื้นน้ำ ๑๘ วา แต่ไปคราวนี้ไม่ได้เสด็จประพาส พอพ้นถ้ำผีใหญ่มาหน่อย ในฝั่งเดียวกันก็เปนน้ำพุอยู่ทางฝั่งซ้ายตีนภูเขา พอพ้นน้ำพุมาแล้วก็ถึงถ้ำผีน้อย อยู่บนเขาเดียวกันแต่เปนถ้ำเล็ก ในระหว่างเขาถ้ำผีทั้งสองถ้ำนี้มีเรียวอยู่สองแห่ง ตรงถ้ำผีใหญ่เรียกว่าเรียวถ้ำผีใหญ่ เปนเรียวที่พื้นที่เปนกรวดเท่านั้น ตรงถ้ำผีน้อยเรียกว่าเรียวถ้ำผีน้อย พื้นที่เปนหินก้อน ๆ บางตอน แต่เรือเดิรเลียบทางฝั่งซ้ายได้ ไม่ลำบากนัก เวลา ๑๓ ๓๑ ถึงเรียวมัดถ่อ มีเกาะที่เปนหินแลเกาะเล็ก ๆ ตรงเกาะนี้น้ำตื้นแต่เรือเดิรได้ไม่ติดขัด เวลา ๑๓ ๕๗ มีฝนลงเม็ดประปรายแต่ไม่ช้าก็หาย เวลา ๑๔ ๐๑ ถึงน้ำพุสระสี่มุม มีน้ำไหลริน ๆ อยู่ริมแม่น้ำทางฝั่งซ้าย ที่ตรงนี้แลเห็นเขาถ้ำผีเปนแนวพิดอยู่ตรงท้ายเรือ แลเขามัดถ่ออีกเขาหนึ่ง เขาทั้งสองนี้อยู่ทางฝั่งขวาทั้งสิ้น พอพ้นน้ำพุมาหน่อยก็ถึงเรียวสระสี่มุม เปนเรียวธรรมดาน้ำไม่สู้แรงจัดนัก พอพ้นเรียวสระสี่มุมมา เวลา ๑๔ ๑๗ ถึงท่าสระสี่มุมอยู่ทางฝั่งซ้ายเปนหาดทรายปนกรวดเล็กอยู่ริมแม่น้ำ ที่หาดนี้ถ้าขุดลงไปประมาณ ๒ คืบจะพบน้ำร้อน ให้จอดเรือพระที่นั่ง แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านชายไปทอดพระเนตรแลขุดดูตามพระราชนิพนธ์ก็พบน้ำร้อน เวลา ๑๔ ๓๐ กลับถึงเรือใหญ่เดิรทางต่อไป เวลา ๑๔ ๓๕

ถึงเรียวมะเดื่อ ยางตอนตื้นยางตอนลึก ทางฝั่งซ้ายมีหินใต้น้ำ เปน
เรียวไม่ยาวนัก แลเห็นเขาย้อมอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๔ ๕๑ พ้น
เรียวมะเดื่อ มีฝนตกหนาเม็ด พอพ้นเรียวมะเดื่อมา เวลา ๑๔ ๕๑ ถึง
เรียวเกาะตารัว (ตามพระราชนิพนธ์เรียกว่าเกาะหางนาค) มีเกาะเปนรูป
รีอยู่กลางน้ำ ๒ เกาะ น้ำยางตอนเชี่ยวจัดยางตอนไม่สู้เชี่ยว เรือเดิรทาง
ร่องฝั่งซ้าย เวลา ๑๕ ๐๓ ฝนหาย เวลา ๑๕ ๑๑ พ้นเรียวเกาะตารัว
(เกาะหางนาค) เวลา ๑๕ ๒๙ ถึงเรียวสองช่องเขาย้อม มีเกาะอยู่
ในเรียวนี้ ๒ เกาะ ริมฝั่งทางขวามีหินก้อน ๆ จมน้ำมาก เรือต้องเดิร
ทางช่องฝั่งซ้ายแต่ต้องเลียบเกาะ แลเห็นเขาย้อมอยู่ริมฝั่งขวา เวลา
๑๕ ๔๙ พ้นเรียวสองช่องเขาย้อม ก็พอถึงเรียวตรงหน้าเขาย้อม มีหินอยู่
ทางฝั่งขวา เปนเรียวน้ำแรงในระยะสั้น ๆ เวลา ๑๕ ๕๓ ถึงเรียว
หาดงิ้ว พ้นที่ยางตอนเปนกรวด ยางตอนเปนกรวดปนทราย พอพ้นเรียว
เวลา ๑๖ ๑๖ ถึงหาดงิ้ว เปนหาดใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ
เวลา ๑๖ ๒๙ ถึงหินตาแพะ เปนเกาะหินมีต้นตะไคร้น้ำอยู่ชิดฝั่งซ้าย
พอพ้นหินมาก็ถึงเรียวเรียกว่าเรียวหาดตาแพะ พอพ้นเรียวมาแลเห็น
เขาย้อมอยู่ตรงท้ายเรือ เวลา ๑๖ ๕๕ ถึงเรียวพุ่งถ่อ เปนเรียวยาว ทาง
ฝั่งขวามีห้วยเรียกว่าห้วยพุ่งถ่อ เวลานี้ไม่มีน้ำต่อหน้าฝนจึงจะมีน้ำ ตรง
ปากห้วยลงมามีหินก้อนโต ๆ จมน้ำมาก ร่องทางเรือเดิรคดงอ เรือ
ต้องเดิรเลียบฝั่งซ้ายบางแห่ง ทางฝั่งซ้ายมีหินเปนพืด แลพ้นใต้น้ำ
บางตอนมีหินก้อนโต ๆ จมน้ำก็มี พอพ้นเรียวพุ่งถ่อมา เวลา ๑๗ ๐๙

ถึงเรียวท้ายวังเขมร ตอนนี้น้ำเชี่ยวจัดแลลึกด้วย การถ่อ ๆ ไม่ใคร่ถึง มีพวกขมุ ๔ คนซึ่งนายอำเภอสังขละจัดมาคอยช่วยดึงเรือให้ เวลา ๑๗ ๒๗ มีฝนตกปรอย ๆ แต่ไม่ช้าก็หาย เวลา ๑๗ ๒๘ พ้นเรียวท้ายวังเขมร เวลา ๑๗ ๓๖ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแรม ทางฝั่งขวาตำบลวังเขมรเปนหาดใหญ่เรียกว่าหาดวังเขมร ตรงข้ามกับหาดวังเขมรไปทางฝั่งซ้ายเปนเขาเรียกว่าเขาวังเขมร เปนเขามีสีดำแลมีลายสลับน่าดู มีถ้ำอยู่ที่เขานี้ถ้ำ ๑ ตรงหัวเขาไปมีน้ำพุไหลลงมา ระยะทางเดิรจากพุท้องช้างมาถึงตำบลวังเขมร ๓๐๐ เส้น เรือเดิรกิน เวลา ๗ ชั่วนาฬิกา ๓๘ นาที ต้องผ่านเรียวแลแก่งทั้งหมด ๑๘ แห่ง แก่งที่สำคัญที่ต้องผ่านมาในวันนี้มีแก่งละว้า พอเวลาเรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแรมเสร็จแล้วเสด็จลงเรือคอนโดเล่อไปประพาสน้ำพุแลถ้ำแล้ว เวลา ๑๗ ๕๓ เสด็จกลับลงประทับเรือพระที่นั่ง ปรอทวันนี้ร้อนที่สุด ๙๐ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากวังเขมรไปพุน้ำโจน (ไทรโยค)

วันพุธที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เวลา ๕ ๓๐ ปลุกคนแล้วให้ไปจัดการเอาอาหารมารับประทาน พอคนรับประทานอาหารแล้ว เวลา ๗ ๒๕ ปรอท ๗๖ ฟ. มีหมอกคลุ้มอยู่บนยอดเขาท่าแว่ เรือพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรมตำบลวังเขมร พอออกเรือพระที่นั่งมาได้หน่อยก็ถึงเรียวเรียกว่าเรียวหัววังเขมร แลเห็นเขาท่าแว่อยู่ทางริม

ฝั่งซ้าย พอพ้นเรี่ยวมาก็ถึงท่ากร่างอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เวลา ๘ ๐๖ ถึงเรี่ยวท่าแว่ น้ำไม่สู้เชี่ยวจัดนัก พอพ้นเรี่ยวมาสักหน่อยก็ถึงท่าแว่ อยู่ที่หัวเขาฝั่งซ้าย เวลา ๘ ๑๓ ถึงท่าหิน เห็นเขาท่าหินอยู่ทาง ฝั่งขวา เวลา ๘ ๒๕ ถึงเรี่ยวท่าหิน แลเห็นเขาน้ำวนอยู่ตรงหัวเรือ บางแห่งน้ำลึกบางแห่งตื้น ที่ ๆ ตื้นพ้นเปนกรวดก้อน ๆ แต่เรือไม่ ถึงติด พอพ้นเรี่ยวท่าหิน เวลา ๘ ๓๖ ถึงเรี่ยวน้ำวน เรี่ยวนี้ น้ำลึกถ่อไม่ใคร่ถึง ต้องใช้ดึงต้นตะไคร้น้ำเปนครั้งเปนคราว ทาง ฝั่งขวามีหินใต้น้ำ พอเรือเข้าเรี่ยวมาสักหน่อยแลเห็นเขาน้ำวนอยู่ทาง ฝั่งขวา เวลา ๘ ๕๒ พ้นเรี่ยว ถึงท่าโป่ง เวลานี้ท้องฟ้าเต็มไป ด้วยเมฆ เวลา ๙ ๑๔ ถึงแก่งดีกดัก ทางฝั่งขวามีเกาะเปนหิน มีตะไคร้น้ำขึ้นเต็ม บางแห่งมีหินใต้น้ำขมอยู่ทางฝั่งซ้ายมีกรวดก้อน โต ๆ บางแห่งตื้น แต่ที่นี่ทางบ้านเมืองได้มาคุ้ยทางเปนร่องไว้พอเรือ เดิรได้ เรือต้องเดิรทางร่องที่คุ้ยหินไว้น้ำเชี่ยวจัด มีพวกขมุ ๑๗ คน ซึ่งทางบ้านเมืองได้จัดมาช่วยดึงเรือด้วย เวลา ๙ ๒๑ พ้นแก่ง เวลา ๙ ๒๖ ถึงเรี่ยวบ้องตี้ (หรือที่เรียกว่าห้วยข่า) มีเกาะอยู่กลางน้ำ ร่องทางฝั่งขวาเรือเดิรไม่ได้เพราะมีหินก้อนโต ๆ แลทางฝั่งนี้มีห้วย เรียกว่าห้วยบ้องตี้ เรือต้องเดิรทางช่องฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เวลา ๙ ๔๖ พ้นเรี่ยว ถึงชุกตาแก้วเห็นเขาแก่งปะรอมอยู่ทางฝั่งขวา แล้วมา ถึงเรี่ยวท่าไม้รวก เวลา ๑๐ ๓๕ ถึงท่าไม้รวก เปนท่าสำหรับพวก ตัดไม้เอาไม้มาลง แลมีห้วยอยู่แห่งหนึ่ง แต่หน้าฝนจึงจะมีน้ำ หน้าแล้ง

แห้ง เวลา ๑๐ ๒๕ ถึงเรี่ยวแก่งปะรอม เปนเรี่ยวพันเปนกรวด ปนทรายเปนเรี่ยวสั้น ๆ พอพ้นเรี่ยวมาหน่อยก็ถึงแก่งปะรอม แก่งนี้มีเกาะอยู่ริมฝั่งซ้าย ร่องทางฝั่งซ้ายเล็กโค้งเรือเดิรไม่ได้ แต่ถ้าได้ขุดแลทำทางใหม่จะเดิรได้สดวก เรือต้องเดิรทางร่องฝั่งขวา เปนทางตรงแต่มีหินทั้งสองข้างทาง มีหินใต้น้ำอยู่ทั่วทุกแห่ง แต่อยู่ลึก ถ้าเรือเดิรไปถูกทางก็ไม่สู้มีอันตราย น้ำที่แก่งนี้เชี่ยวจัดมาก ต้องใช้เชือกผูกดึงแลพยุงไป ที่หัวแก่งมีเกาะเล็กอิกเกาะ ๑ มีพวกกะเหรี่ยงมาช่วยดึงด้วย เวลา ๑๑ ๑๕ พ้นแก่ง เวลา ๑๑ ๒๙ ถึงวังตะเคียน เปนคุ้งยาวน้ำนิ่งไม่ไหลแรง เวลา ๑๑ ๔๕ ถึงท่าควาย มีแพคนอยู่ทางฝั่งซ้ายแพ ๑ ได้ความว่าเปนแพของพวกลูกหลานพระนิโครธาภิโยค เจ้าเมืองไทรโยคเก่ามาตั้งตัดไม้แลทำนาที่นี่ เรือต้องเดิรเลียบฝั่งซ้าย เพราะกลางน้ำตื้น เวลา ๑๑ ๕๓ ถึงท่าบ้านไทรโยค อยู่ทางฝั่งซ้าย มีต้นไม้เช่นต้นมะพร้าว, มะม่วง, ขนุน, ฯ ล ฯ ตามพระราชนิพนธ์ประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๓๑ ว่ามีบ้านเรือนคนตั้งอยู่มาก บัดนี้ร้างไม่มีคนอยู่เลย เวลา ๑๒ ๐๙ ถึงหาดเกลิงกระ (แปลว่าหาดลูกเสือ) เรือเดิรทางร่องฝั่งซ้าย ที่ตำบลนี้มีเรี่ยวเรียกว่าเรี่ยวหาดเกลิงกระ แต่น้ำไม่สู้แรงนัก เปนแต่ร่องน้ำค่อนข้างตื้น แต่ถึงกระนั้นเรือก็ไม่ติด พื้นหาดเปนกรวดก้อนโต ๆ พอพ้นเรี่ยวมาก็เห็นห้วยอยู่ทางฝั่งขวาห้วยหนึ่ง เรียกว่าห้วยเกลิงกระ เวลา ๑๒ ๔๕ ถึงท่างิ้วอยู่ทางฝั่งซ้ายมีต้นงิ้วอยู่ที่นี่สองสามต้น แลเห็นเขาหนองบัว

อยู่ตรงท้ายเรือ เขานี้อยู่ทางฝั่งขวา พอพ้นท่าก็ถึงเรี่ยวท่างิ้ว เรี่ยวนี้น้ำไหลไม่สู้แรงนัก เวลา ๑๓ ๐๐ ถึงวังกลม แลเห็นเขาวังพระอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ พอพ้นตัววังมาก็ถึงเรี่ยววังกลม มีเกาะในเรี่ยวนี้เป็นเกาะเล็ก ๒ แห่ง เกาะทางฝั่งซ้ายมีหิน เรือเดินเลียบทางฝั่งขวาเป็นเรี่ยวไม่ยาวนัก เวลา ๑๓ ๑๐ ถึงวังพระ ทางฝั่งขวาของวังมีหาดทรายใหญ่อยู่หาดหนึ่งมองเห็นทรายขาวน่าดู แลเห็นเขารักอยู่ตรงหน้าเรือ เวลา ๑๓ ๒๐ ถึงหาดขาว เป็นหาดทรายขาวไม่สู้โตนักอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๓ ๔๐ ถึงแก่งปะรังตา มีเกาะอยู่กลางน้ำเกาะ ๑ ทำให้ทางเรือเดินคดงอเป็นข้อศอก มีหินใต้น้ำอยู่ทางฝั่งขวามาก แต่ทางฝั่งซ้ายเป็นกรวด น้ำลึกพอเรือไปได้สดวกโดยไม่ต้องใช้เชือกดึง ที่กลางเรี่ยวมีห้วย ๆ ๑ เรียกว่าห้วยปะรังตา เวลา ๑๓ ๕๓ พ้นแก่ง ถึงวังย่าช้าแลเห็นเขาย่าช้าอยู่ทางฝั่งซ้ายแลเขาเกวียนอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๔ ๐๑ ถึงเรี่ยวหน้าค่ายเก่า (หรือที่เรียกกันว่าเรี่ยวยาว) พื้นที่คงเป็นทรายธรรมดาน้ำไม่สู้แรงนัก พอพ้นเรี่ยวมา เวลา ๑๔ ๑๖ ถึงบ้านค่ายไทรโยค อยู่ทางฝั่งซ้าย มีที่ว่าการอำเภอไทรโยค โรงตำรวจภูธร แลแพคนอยู่ ๒ แพ มีต้นไม้เช่นต้นมะขามต้นมะม่วงต้นมะพร้าว ฯลฯ เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านมาถึงกรมการอำเภอแลตำรวจภูธรมาตั้งแถวรับเสด็จ โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปแล้วออกเรือต่อมาครู่หนึ่งถึงปากน้ำน้อยอยู่ทางฝั่งขวาเป็นลำธารเล็ก ๆ เรือเล็ก ๆ พอพายไปได้ เป็นธารแยกจากแม่น้ำ

แควน้อยอิกอารหนึ่ง มีเรือพวกกะเหรี่ยงที่มาคอยรับเสด็จจอดอยู่ทั้งสองฟาก ที่ปากน้ำน้อยมีหน้าผาเวิ้งน่าดู โปรดเกล้าฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปจากตำบลนี้ไปจนถึงพุน้ำโจน ๔ เลี้ยวเท่านั้น มีเขาเห็นเปนระยะตามริมฝั่งแม่น้ำทั้งสองฟากเปนระยะไป เวลา ๑๔ ๒๕ ออกจากที่ฉายรูปเดิรทางต่อไป พอพ้นหาดเหนือบ้านค่ายมาถึงหัวเขามีน้ำพุไหลอยู่ตรงหัวเขานี้แห่ง ๑ ถัดจากพุนี้ไปก็เปนแนวเขาอยู่ริมน้ำทางฝั่งซ้ายนี้ ที่เขานี้มีเพิงเปนหน้าผาเงื้อมออกมา ตรงโพรงใต้ผานี้เปนเวิ้งใหญ่ เรือพระที่นั่งเข้าไปจอดได้อย่างสบาย แลเรืออาจจอดที่ใต้โพรงนี้ได้หลายลำ มีน้ำพุแลหินแท่นหญ้ามอสเขียวอยู่แห่ง ๑ ตามพระราชนิพนธ์ประพาสไทรโยคเรียกว่าพุตักกะตา โปรดเกล้า ฯ ให้เรือพระที่นั่งเทียบที่พุนี้แล้วให้หลวงประดิษฐ์ข้ามฟากไปฉายรูปเรือพระที่นั่งในโพรงพุตักกะตานี้ เวลา ๑๔ ๕๓ เมื่อฉายรูปแล้ว ออกเรือพระที่นั่งเดิรทางต่อไป ถัดไปหน่อยทางฝั่งขวา มีเขาผิดเรียกว่าเขาเกวียนติดต่อไปจนเขาถ้ำเจ็ก เวลา ๑๕ ๐๕ ถึงท่าถ้ำพระ อยู่ห่างฝั่งซ้ายเปนพื้นดินธรรมดา เดิรทางต่อไปถึงถ้ำประมาณ ๖ เส้น เยื้องจากถ้ำพระไปทางฝั่งขวาถึงเขาเกวียน ที่เขานี้มีถ้ำ เรียกว่าถ้ำเขาเกวียน ต่อจากเขาเกวียนไปก็ถึงเขาถ้ำเจ็ก แท้จริงเปนเขาเทือกเดียวกัน มีถ้ำอยู่ที่เขานี้เรียกว่าถ้ำเจ็ก มีรูปหินดูรูปคล้ายตุ๊กกะตาจีนอยู่รูป ๑ ตามพระราชนิพนธ์ว่าคล้ายรูปหลุยจิ้นจู๋ในเรื่องจิ้น เวลา ๑๕ ๑๖ พอพ้นถ้ำก็ถึงเรียวท้ายถ้ำผึ้ง เปนเรียวไม่สู้ยาวนักแต่น้ำเชี่ยว แลเห็นเขาถ้ำผึ้งอยู่ตรงหัวเรือ

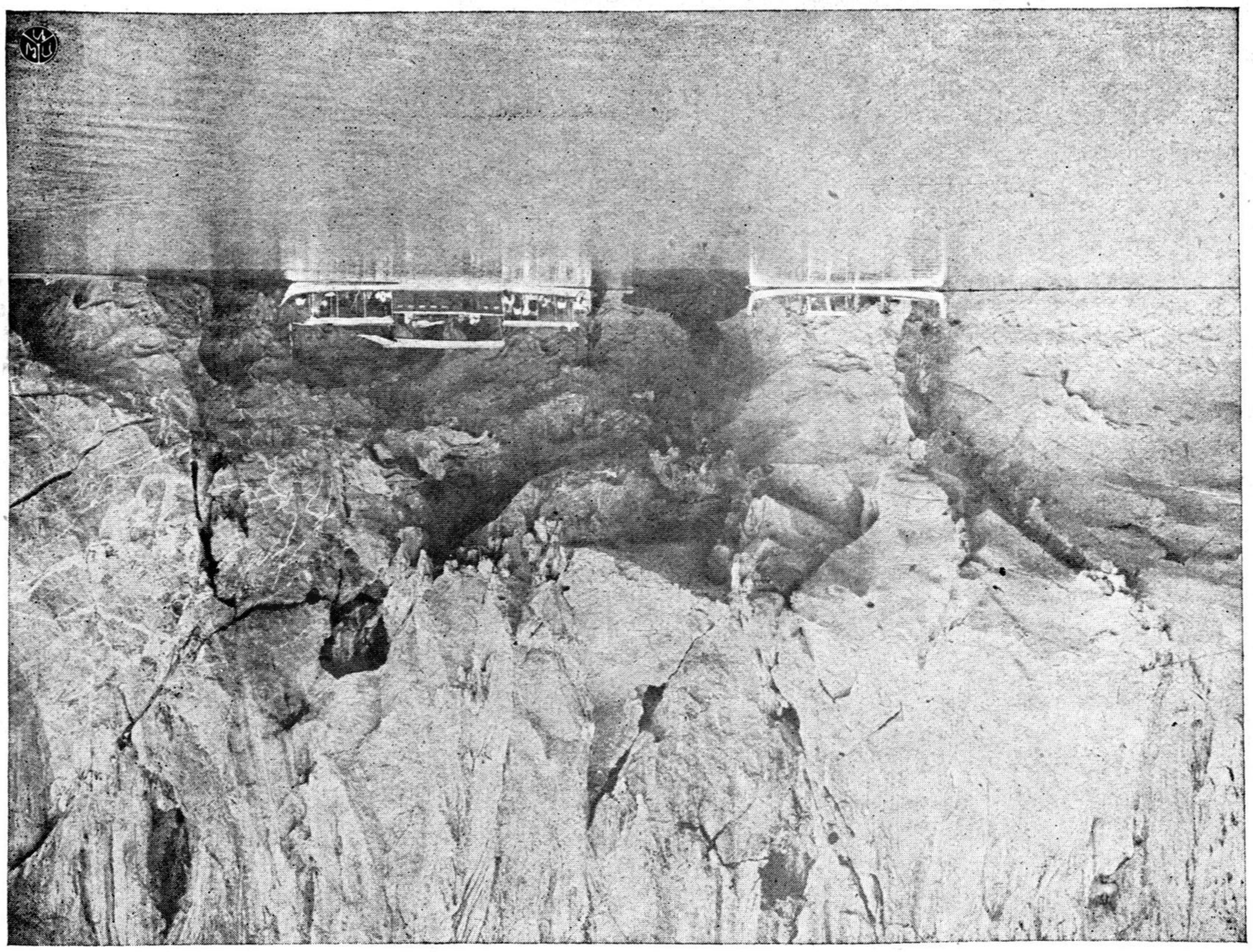

เขาน้อยอยู่ทางฝั่งซ้าย พอพ้นเรียวมาก็เห็นเขาถ้ำผึ้งอยู่ริมน้ำ ที่เขานี้ว่ามีผึ้งมาทำรังเสมอ พอพ้นจากถ้ำมาก็มีเรียวอีกเรียวหนึ่ง เรียกว่าเรียวหัวถ้ำผึ้ง ที่เขาถ้ำผึ้งนี้มีถ้ำอีกถ้ำหนึ่งอยู่ทางหลังเขาเรียกว่าถ้ำแก้ว ระยะทางจากพุน้ำโจนใหญ่ไปประมาณ ๑๐ เส้น เวลา ๑๕ ๕๗ ถึงพุน้ำโจนใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้าย น้ำโจนนี้น้ำตกมาจากเขาเดิรตามลำธารเรื่อยมาแล้วแยกไป ๒ แห่ง ตกที่น้ำโจนใหญ่แห่งหนึ่ง น้ำโจนน้อยอีกแห่งหนึ่ง น้ำโจนน้อยอยู่ห่างจากน้ำโจนใหญ่ไปประมาณ ๕ เส้นในฝั่งเดียวกัน ในฤดูแล้งนี้น้ำที่น้ำโจนใหญ่ตกน้อยกว่าที่น้ำโจนน้อย ต่อฤดูฝนจึงจะตกมากตรงที่น้ำโจนนี้ดูเปนหน้าผาเปนชั้น ๆ ทั้ง ๒ แห่ง แต่เปนหินปูนไม่สู้แข็ง เวลา ๑๕ ๕๑ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแรมที่ฝั่งขวาตรงกันข้ามกับพุน้ำโจนน้อย เวลาเย็นมีฝนตกใหญ่อยู่หลายชั่วนาฬิกาจึงสงบ เปนอันว่าเย็นวันนี้ไม่ได้เสด็จประพาสที่ใด ระยะทางจากตำบลวังเขมรมาถึงพุน้ำโจน ๓๐๐ เส้น กินเวลาเดิรทาง ๙ ชั่วนาฬิกา ๒๖ นาฑี ผ่านเรี่ยวแลแก่ง ๑๖ แห่งด้วยกัน แต่แก่งที่นับว่าสำคัญแลลำยากก็มีแก่งปะรอมแก่งเดียวเท่านั้น นอกนั้นก็คงเปนอย่างเรี่ยวธรรมดา

ประทับแรมพุน้ำโจน

วันพฤหัสบดีที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ วันนี้คงประทับอยู่ที่พุน้ำโจน เวลา ๗ ๒๕ เสด็จลงประทับเรือคอนโดเล่อล่องลงไปตามลำแม่น้ำ ผ่านเขาถ้ำผึ้งทางฝั่งซ้ายแล้วต่อมาเขาถ้ำเจ็กอยู่ทางฝั่งขวา

แลเรือที่ตรงถ้ำเขาเกวียนทางฝั่งขวา ถัดจากเขาถ้ำเจ็ดลงมา มีพวกข้าราชการแลพวกกะเหรี่ยงตามเสด็จมาโดยเรือแพนม้าด้วย โปรดเกล้าฯ ให้ท่านชายแลผู้ตามเสด็จขึ้นไปถ้ำเขาเกวียน ถ้ำนี้อยู่บนเขาเกวียน ปากถ้ำสูงจากพื้นน้ำประมาณ ๓ วา เข้าไปมีทาง ๒ ทางแล้วไปบรรจบในที่อันเดียวกัน การเข้าไปในถ้ำนี้ต้องใช้ ไฟเพราะเข้าไปหน่อยมืดตัวถ้ำมีหินเปนพู่ระย้าน่าดูมาก เมื่อเสร็จจากการดูถ้ำเขาเกวียนแล้ว ล่องเรือลงไปตามน้ำ แวะที่ท่าถ้ำพระทางฝั่งซ้าย ให้เจ้านายแลผู้ตามเสด็จไปถ้ำพระ ระยะทางเดิรจากท่าไปถึงถ้ำต้องการเวลาสัก ๕ นาฑิเท่านั้น เปนถ้ำที่อยู่บนเขา เข้าไปในถ้ำมีพระพุทธรูปหน้าตักประมาณศอกเศษอยู่องค์ ๑ นอกนั้นก็ไม่มีอะไรนัก เมื่อดูถ้ำพระเสร็จแล้ว กลับเรือคอนโดเล่อขึ้นมาแวะที่ตรงพุน้ำโจนใหญ่ เสด็จขึ้นไปตามทางทอดพระเนตรทางลำธารที่น้ำตกมาจากภูเขาไปลงพุน้ำโจนทั้งสองแห่งนั้น เวลา ๙ ๕๙ เสด็จลงเรือคอนโดเล่อลงประทับเรือพระที่นั่ง แล้วพระยาสุรินทรฦๅไชยผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรี ได้ไปจัดการหาทางไปถ้ำแก้วซึ่งอยู่ที่เขาน้ำตกนั้นเอง

เวลา ๑๑ ๕๐ เสด็จลงประทับเรือคอนโดเล่อ ลงไปตามลำน้ำแลที่ท่าตรงน้ำโจนใหญ่ทางฝั่งซ้ายนั้น แล้วเสด็จตามลำธารน้ำทรงดำเนิรไปถ้ำแก้ว ระยะทางจากท่าไปถึงถ้ำแก้วประมาณ ๑๐ เส้น ทางเดิรไปไม่สู้สดวกโดยที่หินก้อน ๆ มีมาก ถ้ำนี้อยู่บนเขา เวลาจะลงไปต้องใช้ไฟ เปนทางคดยางแห่งแคบต้องตะแคงตัว เข้าไปข้างใน

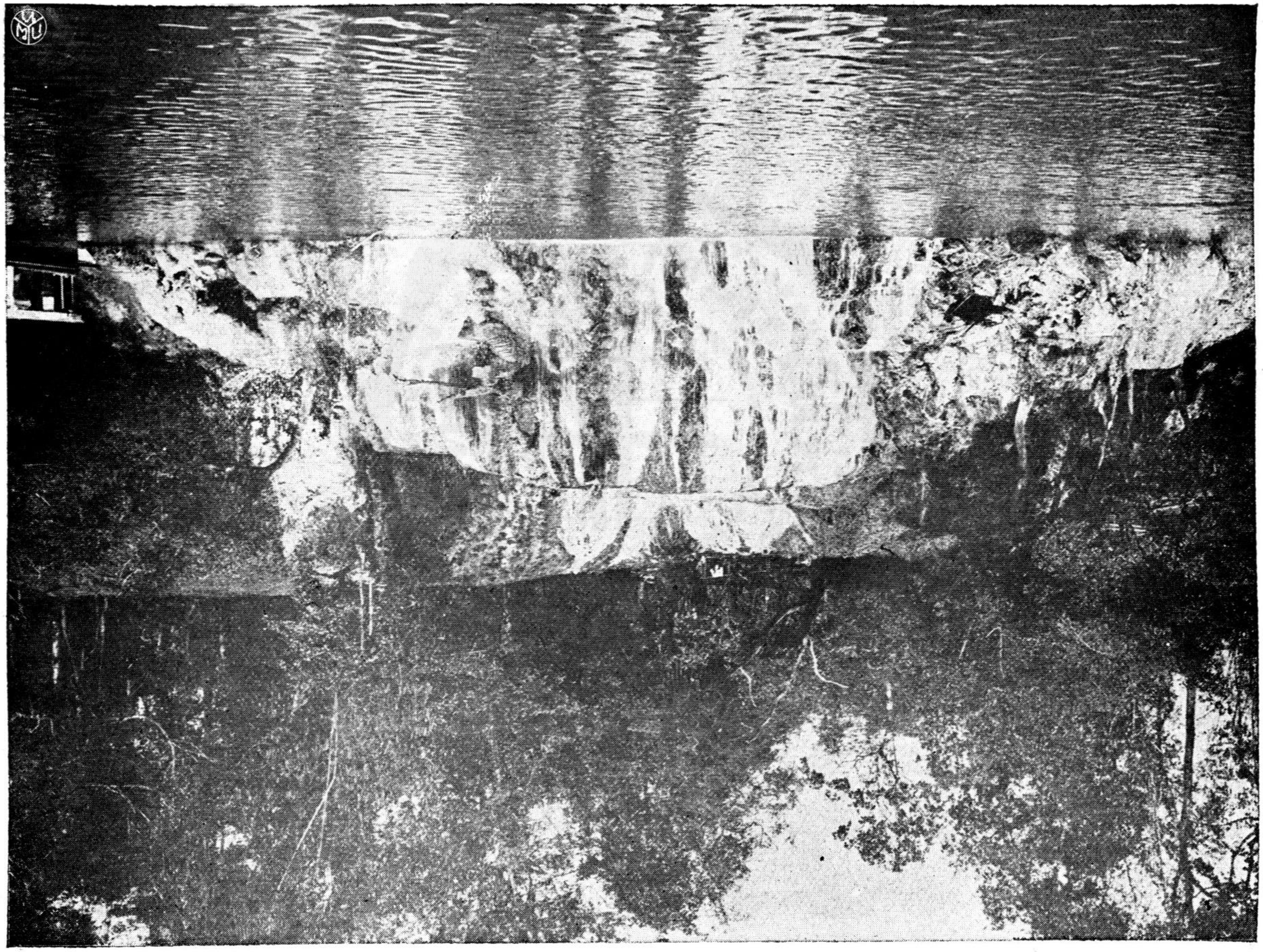

มีที่กว้างขวาง เปนถ้ำมีระย้าหินน่าชม ดูเปนแก้วแกลบ มีเวิ้งใหญ่ ๆ อยู่ ๒ เวิ้ง ตามพระราชนิพนธ์ว่ามีหินเปนไข่ แต่คราวนี้คงมีหินชนิดนั้นแต่ไม่มีเปนรปไข่ เข้าใจว่าจะหาไม่พบเพราะมีช่องทางหลายช่อง แลมีหลายถ้ำ เมื่อเสร็จประพาสถ้ำแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูป เวลา ๑๓ ๓๐ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง.

เวลา ๑๖ ๐๕ เสด็จลงเรือคอนโดเล่อ ขึ้นไปตามลำแม่น้ำตอนบนเพื่อประพาสพุประดู่ ตามพระราชนิพนธ์เสด็จพระราชดำเนิรประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๓๑ ว่ามีน้ำตกน่าดูเปนชั้น ๆ แต่ยังนี้คงมีแต่หินปูนเปนชั้น ๆ น้ำแห้งไม่มีน้ำตกเลย ได้ความว่าจะมีตกก็แต่ในฤดูฝนเท่านั้น เปนอันไม่มีน้ำตก เสด็จไปจนถึงวังประดู่ (ตามชาวบ้านเรียกกันว่าวังโมะโซ) แล้วเวลา ๑๗ ๑๐ เสด็จกลับประทับเรือ วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๘๖ ฟ. หนาวที่สุด ๗๒ ฟ.

จากน้ำโจนไทรโยคไปบ้านทุ่งนา

วันศุกร์ที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๑๕ ปลุกคนแล้วให้เตรียมไปเอาอาหารมารับประทาน ปรอท ๗๔ ฟ. วันนี้อากาศครึ้มโดยที่มีหมอกตกมาก เวลา ๗ ๐๑ เสด็จลงประทับเรือคอนโดเล่อล่วงหน้าไปก่อน เพื่อตรวจตราค่ายเก่า ในการที่เสด็จค่ายนี้โปรดเกล้า ฯ ให้นายทหารในกองพลที่ ๔ ราชบุรีจำพวกพลรบ ตามเสด็จไปเพื่อดูการตั้งค่ายแลแบบแผนแห่งการรบสมัยก่อนด้วย ค่ายนี้อยู่ที่ฝั่งซ้ายเหนือ

ที่น้ำโขนน้อยมาประมาณ ๑๐ เส้น ระยะทางจากท่าริมฝั่งไปถึงค่าย
ประมาณ ๔ เส้น ตัวค่ายที่เห็นเดี๋ยวนี้มีดินยกขึ้นเปนคันโดยรอบทั่ว
ทุกทิศ แลตามมุมค่ายเปนมูลดินเข้าใจว่าเปนที่ตั้งปืนใหญ่สำหรับรับ
ข้าศึก นอกนั้นก็ไม่มีที่สังเกตอันใด ถัดจากค่ายขึ้นไปมีคูเปนเขตต์กั้น
ที่ค่ายเดี๋ยวนี้เปนป่าไม้พากโดยมาก เมื่อทอดพระเนตรค่ายแล้วเสด็จ
ลงเรือคอนโดเล่อล่องลงมาที่น้ำโขนน้อย โปรดเกล้า ฯ ให้หลวง
ประดิษฐ์รูปฉายรูป เวลา ๘ ๐๒ เสด็จลงประทับเรือคอนโดเล่อตามเรือพระ
ที่นั่งผ่านท่าที่เสด็จขึ้นตรวจค่ายแลวังประดู่ เวลา ๘ ๓๐ ถึงบ้านพระ
นิโครธาภิโยค (เก่า) อยู่ทางฝั่งซ้าย แต่บัดนี้ไม่มีคนอยู่เลย
ต่อจากนั้นมาก็ถึงเกาะกลางน้ำเรียกว่าเกาะสะอุ เวลา ๘ ๓๗ เสด็จขึ้น
ประทับเรือพระที่นั่งที่ตำบลถ้ำอังวะ ถ้ำอังวะนี้อยู่ที่เขาซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่ง
ขวาของแม่น้ำ เรือพระที่นั่งได้ออกจากท่าที่ประทับแรมตรงข้ามพุน้ำ
โขนน้อย เวลา ๗ ๔๕ เมื่อคนรับประทานอาหารแล้ว เวลา ๘ ๓๗ ถึงถ้ำ
อังวะ ซึ่งเรือคอนโดเล่อตามมาทันที่ตำบลนี้ แล้วเสด็จขึ้นผ่านเรียว
ตำบลท้ายวังประดู่ (ตามชาวบ้านเรียกว่าวังโมะโซ แต่ตามพระราช
นิพนธ์เรียกว่าวังประดู่) มาเรียว ๑ เวลา ๘ ๔๘ ถึงแก่งบ่วน ที่ตำบล
นี้มีหินใต้น้ำอยู่ริมฝั่งทางขวา พื้นที่ทั้งหมดก็เปนหินดาลทั้งน้ำลึกมาก
จนถ่อไม่ถึง ตรงกลางเรียวน้ำวนบ่วนทำให้ลำยากในการที่จะข้ามไป
มีพวกกะเหรี่ยงมาช่วยดึงเรือที่นี่ด้วย ตำบลนี้เรียกว่าเปนแก่งก็จริง
แต่ไม่มีอันตรายอันใด นอกจากมีน้ำบ่วนอยู่บางตอนเท่านั้น เวลา ๘ ๑๐

พันเขตต์ เวลา ๙ ๑๕ ถึงเรียวแก่งโป่ง พื้นที่เปนกรวดก้อน ๆ
บางตอนต้นพอท้องเรือครูดไป นอกนั้นก็ไม่สำคัญแลเปนเรียวไม่สู้
ยาวนัก พอพ้นจากเรียวนี้มาก็ถึงเรียววังตะเคียน มีกองหินยื่นออก
มาทางฝั่งซ้ายแลมีหินใต้น้ำมาก เรือต้องเดินทางช่องฝั่งขวา เรียวนี้
ยาวประมาณสักเส้น ๑ เท่านั้น เมื่อเรือพ้นจากตำบลที่เปนเรียวมาก็
ถึงตัววังตะเคียน มีหาดใหญ่อยู่ทางฝั่งขวา แลเห็นเขาพุหลุมอยู่ตรง
หัวเรือ เวลา ๙ ๔๔ ถึงห้วยเกวียน เปนห้วยอยู่ทางฝั่งซ้าย แต่หน้าแล้ง
ไม่มีน้ำไหลเลย เวลา ๙ ๔๘ ถึงวังกร่าง พอพ้นตัววังมาก็ถึงเรียววัง
กร่าง เปนเรียวไม่สู้ยาวแลเห็นเขามะตั้งซ่อยู่ตรงหัวเรือ เมื่อพ้นเรียว
วังกร่างมาก็ถึงเรียวท้ายวังนกแก้วในระยะใกล้ ๆ กัน พอพ้นเรียวมา
เวลา ๑๐ ๐๕ ถึงวังนกแก้ว มีห้วยน้ำพุไหลอยู่ทางฝั่งซ้ายแห่ง ๑ เรียก
ว่าพุชุมเห็ด เวลา ๑๐ ๒๖ ถึงเรียวเมาะเติง มีเกาะอยู่กลางน้ำ ๒ เกาะ
ตามริม ๆ เกาะแลทางฝั่งซ้ายเป่นหิน เรือต้องเดินทางช่องฝั่งขวา
เปนเรียวน้ำแรงแลมีระยะยาว เวลา ๑๐ ๔๕ พ้นเรียว เวลา ๑๐ ๔๗
ถึงเรียวเมาะตัง พื้นใต้น้ำเปนกรวด ยาวประมาณเท่ากับเรียวเมาะเติง
แต่การเดินง่ายกว่า แลเห็นเขาเกลิงจออยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๑ ๐๖
พ้นเรียว เวลา ๑๑ ๑๕ ถึงเรียวรอยช้าง ทางฝั่งขวามีเกาะอยู่ใกล้ ๆ
ฝั่ง ๒ เกาะ พื้นที่เปนกรวดต้น ๆ แต่เรือไม่ติด เวลา ๑๑ ๒๗
พ้นเรียว ถึงหินรอยช้างเรียกว่าแก่งรอยช้าง เปนกองหินใหญ่
อยู่กลางน้ำริมฝั่งซ้าย ไม่มีต้นไม้ขึ้นที่หินนี้เลย เปนกองหินเปน

แผ่นกว้างประมาณ ๑๐ วา ยาว ๒๐ วา มีรอยหลุมใหญ่ ๆ คล้ายรอยเท้าช้างอยู่มาก บางหลุมกว้างตั้ง ๔ ศอกเศษก็มี เรือเดิรในระหว่างกองหินใหญ่กับฝั่งขวา มีหินใต้น้ำอยู่บ้างแต่น้ำไม่เชี่ยวเลยจึงเดิรสดวกดี พอพ้นหินรอยช้างมาก็แลเห็นเขาห้วยครกอยู่ตรงท้ายเรือ เวลา ๑๑ ๕๘ ถึงห้วยพุเตย อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เปนที่ ๆ มีน้ำพุ พอพ้นห้วยพุเตยมา เวลา ๑๑ ๕๑ ถึงห้วยทุ่งนาอยู่ทางฝั่งเดียวกัน มีน้ำพุไหลริน ๆ อยู่เสมอ พอพ้นปากห้วยมาก็ถึงเรี่ยวเรียกว่าเรี่ยวทุ่งนา พ้นใต้น้ำเปนกรวดอย่างเรี่ยวธรรมดาแลไม่ยาวนัก พอพ้นเรี่ยวมาเวลา ๑๒ ๐๕ จอดเรือพระที่นั่งที่ตำบลหาดทุ่งนาอยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำ เปนหาดทรายปนกรวด แลเห็นเขาพุเตยอยู่ทางท้ายเรือ ระยะทางเดิรจากพุน้ำโจนน้อยมาถึงที่ตำบลนี้ประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ กินเวลา ๖ ชั่วนาฬิกา ๒๐ นาที ต้องผ่านตำบลที่มีน้ำเชี่ยวจัดที่เรียกว่าเรี่ยวแลแก่ง ๙ แห่งด้วยกัน แต่แก่งในระยะทางที่ผ่านมาวันนี้ไม่สำคัญ การเดิรทางสบาย คงคล้ายกับเรี่ยวเท่านั้น เห็นน้ำพุอยู่ริมฝั่งไหลอยู่เสมอ ๒ แห่ง คงจอดเรือแรมที่ตำบลนี้ วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๘๔ ฟ. หนาวที่สุด ๗๔ ฟ.

จากตำบลทุ่งนาไปบ้านกุยแย หาดเหนือพุน้ำร้อน

วันเสาร์ที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๐๕ ปลุกคนประจำเรือ แล้วให้รับประทานอาหารก่อนออกเรือ เวลา ๗ ๕๐ ปรอท

๗๔ ฟ. มีหมอกกลุ้มอยู่ตามยอดเขา ออกเรือพระที่นั่งจากหาดทุ่งนา เดิรทางต่อไป เวลา ๗ ๕๕ ถึงเรียวเกาะมะระ เปนเรียวที่มีพื้นที่เปนกรวด ยาวประมาณสัก ๕ เส้น ทางฝั่งขวามีเกาะแต่ดูติดกับฝั่งแล้ว เรียกว่าเกาะมะระ มีพวกจีนนำเรือมาจอดแลตั้งโรงสำหรับพักตัดต้นไม้ เวลา ๘ ๑๙ พ้นเรียวก็ถึงตำบลวังหิน ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเปนหินก้อนโต แต่ทางฝั่งซ้ายคงเปนดินธรรมดา แลเห็นเขาพับผ้าอยู่ตรงหัวเรือ เขาพุเตยอยู่ทางท้ายเรือ ที่นี่มีคนมาตั้งตัดไม้อยู่ทั้งสองฝากแม่น้ำ เวลา ๘ ๒๘ ถึงเรียวหัววังหิน พื้นที่เปนกรวดก้อนโต ๆ เวลา ๘ ๕๐ พ้นเรียว เวลา ๘ ๔๘ ถึงหาดท้ายเกลิงจอ เวลาเรือพระที่นั่งผ่านมานี้ พวกตือวนซึ่งได้เอามาจากจังหวัดกาญจนบุรีกำลังตือวนอยู่ที่นี่ เวลา ๘ ๕๖ ถึงเรียวเกลิงจอ พื้นน้ำเปนกรวดก้อน ๆ แต่เรือเดิรได้สดวกไม่ติด พอพ้นเรียวมาโผล่รถเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูปกระบวรเรือ เพราะเปนที่โค้งเลี้ยวเห็นเรือในกระบวรได้มาก แล้วพอพ้นเรียวอีกหน่อยถึงตำบลเกลิงจอ ทางฝั่งขวาเปนหินมีน้ำพุไหลแลที่ซึมออกมาตามหินหลายแห่ง ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำเปนดินธรรมดา แลเห็นเขาห้วยครกตรงท้ายเรือ พอพ้นจากนี้ไปหน่อยทางฝั่งขวามีท่าคนขึ้นลง เรียกว่าท่าบ้านเกลิงจอ แต่บ้านคนต้องเดิรจากฝั่งไปประมาณ ๒ ชั่วนาฬิกา เหนือจากท่าบ้านนี้มาหน่อย มีห้วยน้ำไหลเรียกว่าห้วยเกลิงจอ พื้นที่เปนกรวด น้ำในเรียวนี้ไม่สู้เชี่ยวจัดนัก แลเห็นเขาพับผ้าอยู่หน้า เขาเมาะยางอยู่หลัง ซ้อนกัน แต่เขาเมาะยาง

สูงกว่า อยู่ตรงหัวเรือ แลเขาเกลิงขออยู่ทางท้ายเรือ โปรดเกล้า ฯ ให้รอเรือพระที่นั่ง เพื่อให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูปวิวเขาทั้งสองทาง เวลาบ่ายโมงครึ่งแลมีฝนตกปรอย ๆ แล้วมีตกหนาเม็ดอยู่คร่หนึ่งก็หยุด แลมีหมอกกลุ้มอยู่ ปรอท ๗๖ ฟ. เวลา ๙ ๒๙ พ้นเกาะเรียว เวลา ๙ ๓๕ ถึงเขตต์เมาะยาง เวลา ๙ ๔๕ ถึงห้วยเมาะยางอยู่ทางฝั่งซ้าย แต่หน้าแล้งนี้ไม่มีน้ำไหล มีต้นตะไคร้น้ำขึ้นอยู่ปากห้วยมองไม่ใคร่เห็น เวลา ๑๐ ๒๗ ถึงเกาะเรียวเมาะยาง เปนเรียวที่ยาวมากที่สุดในที่ ๆ ผ่านมาแล้ว พื้นที่เปนกรวดแต่เรือเดิรไม่ลำบากนักเพราะทางตรงไม่คดเคี้ยว แลเห็นเขาต้นมะงั่ว (เรียกกันตามภาษารามัญว่าเกอปะเหรอะ) อยู่ตรงท้ายเรือ เขานี้อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ รูปเขาเปนทิวแลซ้อนกันเปนชั้น ๆ แลเห็นเขาพับผ้าแลเขาเมาะยางซ้อนกันอยู่ทางท้ายเรืออีก โปรดเกล้า ฯ ให้รอเรือเพื่อให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูปอีก เวลา ๑๐ ๕๙ พ้นเกาะเรียวแลตำบลเมาะยาง ในย่านเมาะยางนี้เปนย่านยาวมากแลเปนเรียวก็ยาวกว่าทุก ๆ เรียวที่ผ่านมาแล้ว คงดีแต่น้ำในเรียวไม่เชี่ยวจัดนักเท่านั้น เวลา ๑๑ ๐๓ ถึงตำบลเกลิงขอเก่า ทางฝั่งซ้ายเปนฝั่งดินปนทราย มีน้ำพุไหลแลซึมตามฝั่งเสมอ เวลา ๑๑ ๑๕ ถึงเกาะเรียวเกลิงขอเก่ามีเกาะอยู่กลางเปนเกาะยาว เปนเกาะทรายมีต้นตะไคร้น้ำขึ้นมาก ได้ทรายจากคนนำทางว่าพึ่งเกิดขึ้นมากสัก ๕ ปี เรือต้องเดิรทางช่องฝั่งขวาแม่น้ำ เกาะนี้ไม่สู้ยาวนัก พื้นท้องที่เปนกรวด แลเห็นเขาท่าพระ (เขาอูบ) อยู่ตรงหัวเรือ เปนทิวยาวยอด

เท่ากัน เปนเขาที่ติดต่อมาจากเขาถ้ำเจ็กที่ตำบลไทรโยค เวลา ๑๑ ๒๕ พ้นเรี่ยว เวลา ๑๑ ๓๙ ถึงวังพระ ทางฝั่งขวาเปนแนวหิน มีน้ำพุไหลอยู่ริมฝั่งนี้ ๒ แห่ง เหนือไปหน่อยในฝั่งเดียวกันถึงท่าถ้ำพระ ระยะทางที่จะเดิรไปถึงถ้ำประมาณ ๖ เส้น เปนถ้ำดินเล็กกว่าถ้ำพระที่ไทรโยค เวลา ๑๑ ๕๐ ถึงเรี่ยววังพระ เปนเรี่ยวน้ำลึก แต่ทางฝั่งขวาเปนหิน เวลา ๑๑ ๕๙ พ้นเรี่ยว เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๐ ฟ. เวลา ๑๒ ๑๑ ถึงบ้านห้วยน้ำขุ่น เปนบ้านพวกขมุแลพวกกะเหรี่ยงอยู่ทางฝั่ง การทำมาหากินก็คือปลูกไร่เข้าแลยาสูบ ถัดจากบ้านไปในฝั่งเดียวกันก็ถึงห้วยน้ำขุ่น ที่ห้วยนี้มีน้ำไม่มาก พอพ้นจากปากห้วยขึ้นมาก็ถึงเรี่ยวน้ำขุ่น แต่เรี่ยวนี้น้ำไม่สู้แรงนักแลลึก แลเห็นเขาลิ่นถิ่นอยู่ตรงหัวเรือเขาถ้ำพระ (เขาอูรู) อยู่ตรงท้ายเรือ เวลา ๑๒ ๓๐ ถึงเมืองทองผาภูมิอยู่ทางฝั่งซ้าย ฝั่งเปนดินปนทรายมีน้ำซึมอยู่มาก ว่าเปนเมืองเก่า แต่บัดนี้ไม่มีคนอยู่เลยเปนป่าไปทั้งนั้น เวลา ๑๒ ๓๖ ถึงเรี่ยวทองผาภูมิมีเกาะอยู่กลางน้ำ เรือเดิรทางร่องฝั่งซ้าย พื้นที่เปนกรวดก้อน ๆ เวลา ๑๒ ๔๕ เรือคงเดิรในเรี่ยวมีลมพัดแรงแลมีฝนตกปรอย ๆ พอพ้นเกาะมาหน่อยในเรี่ยวนี้น้ำเชี่ยวจัดขึ้น มีพวกกะเหรี่ยงมาช่วยดึงเรือ เวลา ๑๓ ๐๐ พ้นเรี่ยว เวลา ๑๓ ๐๗ ถึงท่าลิ่นถิ่น มีเกาะอยู่กลางน้ำ เรือต้องเดิรทางช่องฝั่งขวา ทางฝั่งซ้ายตรงเกาะขึ้นไปนี้มีต้นไม้ใหญ่ ติดป่ายยอกเขตต์แดนติดต่อกิ่งอำเภอ

ไทรโยคถัยอำเภอสังขละ ตั้งแต่ตำบลน้ำเชี่ยว เปนเรี่ยวเรียกว่าเรี่ยวลิ่นถิ่น มีพวกกะเหรี่ยงมาช่วยดึงเรือ เวลา ๑๓ ๒๕ ถึงปากห้วยลิ่นถิ่นอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำเปนห้วยใหญ่มีน้ำไหลมาก แลเห็นเขาสะเด็งอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๓ ๓๓ พ้นเรี่ยว พอพ้นเรี่ยวลิ่นถิ่นมาหน่อยก็ถึงเรี่ยวหนองมะกุย ห่างจากฝั่งขวามาหน่อยเปนโขดทรายเล็ก ๆ มีต้นตะไคร้น้ำขึ้นอยู่ เวลา ๑๓ ๔๕ ถึงบ้านหนองมะกุย อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำมีสวนหมากมะพร้าวแลกล้วย มีบ้านอยู่หลัง ๑ เปนบ้านร้างโดยที่คนย้ายไปตั้งบ้านอยู่ใหม่เหนือจากที่นี่ไปหน่อย เปนพวกกะเหรี่ยงเรี่ยวหนองมะกุยนี้บางแห่งน้ำแรงบางแห่งน้ำไม่สู้แรง เวลา ๑๔ ๑๓ พ้นเรี่ยวหนองมะกุย ฝนหาย แต่ท้องฟ้ายังครึ้มอยู่ เวลา ๑๔ ๑๗ ถึงวัดดินสอ (ร้าง) อยู่ทางฝั่งขวา มีต้นมะพร้าวแลต้นกล้วย ตามฝั่งเปนดินที่ใช้ทำดินสอได้ โปรดเกล้า ฯ ให้เรือเล็กไปเก็บ เวลา ๑๔ ๓๓ ถึงพุน้ำร้อนอยู่ทางฝั่งซ้ายที่ริมฝั่ง คอน้ำที่ริมฝั่งนี้เดือดเปนพรายน้ำขึ้นมาก ฝั่งเปนดินโคลน โปรดเกล้า ฯ ให้เรือพระที่นั่งแวะไปแล้วทอดพระเนตร์ เวลา ๑๓ ๕๖ เดินทางต่อไป ถึงเรี่ยวพุน้ำร้อนเปนเรี่ยวสั้น ๆ เวลา ๑๕ ๐๐ พ้นเรี่ยว เรือพระที่นั่งจอดที่หาดน้ำร้อนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ มีบ้านคนอยู่ที่ฝั่งนี้หลัง ๑ แลที่ริมฝั่งมีพวกล่องไม้มาตั้งพักอยู่ด้วย ทางฝั่งขวาเดิรจากท่าไปประมาณ ๒๐ นาที ก็ถึงบ้านคนว่ามีบ้านอยู่สัก ๑๐ หลัง เปนบ้านพวกกะเหรี่ยง เรียกว่าบ้านกุยแย มีไร่เข้า สวนหมาก สวนกล้วย ตรงที่เรือพระที่นั่งจอดนี้ แลเห็นเขา

สะเด็งอยู่ตรงท้ายเรือ เมื่อเรือพระที่นั่งเทียบท่าแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูปวิวกระบวรเรือที่กำลังเดิรอยู่ เพราะที่ตรงนี้โค้งแลเห็นวิวเรือมากแลวิวเขา แล้วให้ถ่ายรูปสัตว์ต่าง ๆ ชนิ ๒ ตัว นกยูง ๒ ตัว ไก่ฟ้าตัว ๑ ไก่ต่อตัว ๑ เวลา ๑๖ ๒๕ เสด็จขึ้นประพาสบ้าหลังบ้านกะเหรี่ยงแลบ้านกะเหรี่ยง โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ ฯ ฉายรูปบ้านกะเหรี่ยงแลรูปวิวกระบวรเรืออีก เวลา ๑๗ ๒๖ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาค่ำมีฝนตกปรอย ๆ ปรอทอากาศวันนี้ร้อนที่สุด ๘๕ ฟ. หนาวที่สุด ๗๔ ฟ. ระยะที่มาวันนี้ ประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ กินเวลา ๗ ชั่วนาฬิกา ๒๐ นาที ต้องผ่านเรียวมา รวมในวันนี้ ๑๒ แห่ง การเดิรทางจากตำบลพุน้ำโจนมาถึงตำบลนี้ไม่สู้ยาวกว่าที่ ๆ ผ่านมาแล้ว และไม่มีแก่งเลย แต่ถ้าจะขึ้นไปถึงท่าขนุน จะต้องผ่านแก่งสำคัญอีกแห่ง ๑ ชื่อแก่งองทิเท่านั้น เปนสุดการเดิรทางประพาสเพียงบ้านกุยแยเท่านั้น รุ่งขึ้นก็จะเปนการเดิรทางกลับ

การประพาสคราวนี้ได้เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งหยั่งใจถูกจาก ตำบลบ้านโป่ง การเดิรทางจากบ้านโป่งไปจังหวัดกาญจนบุรีนั้น อำมาตย์โท พระศริมหาเกษตร ผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรี ได้จัดการหาเรือยนต์มาช่วยจูงเรือบางลำที่เรือยนต์ไม่พอไป แลได้ตามเสด็จไปส่งจนถึงจังหวัดกาญจนบุรี ส่วนที่เรือพระที่นั่งประทับแรมตำบลหวายเหนียวนั้น อยู่ในเขตต์อำเภอท่ามะกา จังหวัดราชบุรี มีอำมาตย์ตรี พระศริพลรัตน์ นายอำเภอจัดการรับเสด็จ จากจังหวัดกาญจนบุรีไปถึงบ้าน

กุยแยนี้ มีเรือสมทบไปอีก คือ เรืออำมาตย์โท พระยาสุรินทรภาไชย ผู้ว่าราชการจังหวัด เรือยนต์ ๑ เรือแจว ๒ ชาย ๑๒ คน หญิง ๕ คน รวม ๑๗ คน เรือนายพันตรี หลวงไววิธิทัพ ผู้บังคับการกรมทหารบกม้าราชบุรี ๑ เรือแจวตำรวจภูธร ๑ ชาย ๙ คน รวมเรือทั้งหมด ๓๖ ลำ คนทั้งหมดประมาณ ๔๑๙ คน เมื่อออกจากจังหวัดกาญจนบุรีเดิรทางไปนี้ อำมาตย์โท พระยาสุรินทรภาไชย ได้ลงเรือแพนม้าประทุนนำเสด็จตลอดทางไป แลตำบลที่จะเดิรทางลำบากก็ได้ยกกรุยไว้ แลที่แก่งหรือที่ ๆ น้ำเชี่ยวจัดก็มีคนมาคอยช่วยดึงเรือแลพยุงเรือบางลำ ส่วนที่ ๆ สำหรับประทับแรมตามตำบลต่าง ๆ ก็ได้จัดทำท่าสำหรับเรือเทียบแลตามที่ประทับแรมตั้งแต่วังลานไปจนที่ประทับแรมพ้นำโจนไทรโยคนั้น เวลากลางคืนมีโคมไฟของกองพลทหารบกที่ ๕ รายตลอด แลบางวันก็มีแตรวงของกองพลทหารบกที่ ๕ บรรเลงด้วย ส่วนที่ประทับแรมอีก ๒ แห่ง ที่หาดทุ่งนากับหาดพ้นำร้อนนั้น ไม่ได้มีในรายการเสด็จ จึงไม่ได้ทำเตรียมไว้ เมื่อถึงแก่งอ้ายหิดเปนเขตต์ของอำเภอไทรโยค แลตั้งแต่ท่าลิ่นถิ่นไปเปนเขตต์ของอำเภอสังขละ ทั้ง ๒ อำเภอนี้พระศรีสุวรรณคิรี (เชียงโปรย เสลาพันธ์) เปนนายอำเภอแลได้คอยรับเสด็จเสมอ ตามระยะทางที่เสด็จผ่านเมืองเก่ามาคือ เมืองสิงห์ แลเคยมีผู้ว่าราชการเมือง เปนพระสมิงสิงหบุรินทร์ บัดนี้ที่เมืองสิงห์เองร้างเปนป่าไผ่ทั้งนั้น ๒ เมืองลุ่มสุ่ม ผู้ว่าราชการเมืองเปนพระนิภูมิบดี บัดนี้คงมีบ้านคนอยู่สัก ๓๐—๔๐ หลังคาเรือน

เท่านั้น แลผู้ว่าราชการเมืองก็ไม่มี ๓ เมืองท่าตะกั่วยังคงเปนป่า มีบ้านคนเปนบางแห่ง เคยมีผู้ว่าราชการเมือง เปนพระชินดิษฐ บดี ๔ เมืองไทรโยค คงมีคนน้อย เคยมีผู้ว่าราชการเมือง เปนพระนิโครธาภิโยค ๕ เมืองทองผาภูมิ ซึ่งยังรกร้างจนไม่มีคนเลย เคยมีผู้ว่าราชการเมืองเปนพระเสลภูมาธิการ เมืองทั้ง ๕ เมืองนี้เคยมีผู้ว่าราชการจังหวัด เมื่อครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๓๑ เคยโปรดเกล้า ฯ ตั้งตำแหน่งยศแก่ผู้ว่าราชการเมือง ต้องผ่านแก่งที่สำคัญหลายแก่ง แลเรี่ยวที่น้ำเชี่ยวจัดก็มาก ดังได้กล่าวไว้ตามรายวันนั้นแล้ว ตามฝั่งนอกจากที่เปนเขาเปนถ้ำแล้วอาจจะกล่าวได้ว่า ริมฝั่งน้ำที่เดียวเปนแถวต้นตะไคร้น้ำ ถัดไปเปนต้นแว่ถัดจากต้นแว่ไปก็เปนป่าไม้ มีไม้ไผ่ ไม้พาก แลไม้เบญพรรณ ตามตำบลที่ ๆ เปนเขาก็น่าดูบางแห่งเปนถ้ำบางแห่งเปนหน้าผา เปนธารน้ำไหลข้าง ในลำแม่น้ำน้อยนี้ถึงจะเปนบางแห่งตื้น บางแห่งลึกถึง ๕—๖ วาก็มี แลบางแห่งก็มีจรเข้ ตามคำบอกของผู้นำทาง แต่ถึงกระนั้นชากลับก็มีผู้นำจรเข้มาถวายตัว ๑ แลนกยุงคงมีบ้าง แต่ไม่ชุมแลหาได้ยากเต็มที สัตว์ที่ชุมที่สุดก็คือไก่ป่า แลนกเขาเท่านั้น

เริ่มต้นเดิรทางกลับตั้งแต่วันนี้

จากหาดพุน้ำร้อน (บ้านกุยแย) มาหาดทุ่งนา ไทรโยค วันอาทิตย์ที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๒๐ ปลุกคนประจำเรือ แล้วให้จัดการรับประทานอาหาร เวลา ๗ ๑๕ ปรอท ๗๔ ฟ. มีหมอกตกอยู่ตามยอดเขา เวลา ๗ ๒๐ พวกกะเหรี่ยงซึ่งอยู่บ้านกุยแย โดยมากเปนหญิงแลเด็กประมาณ ๒๐ คนมาเฝ้า โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปหมู่พวกที่มาเฝ้า แลโปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปให้แก่พวกที่มา แลนายหมู่เจ้าของบ้านกะเหรี่ยงตรงที่เรือพระที่นั่งจอดประทับแรม เปนลาวเชียงใหม่ มีภรรยาเปนกะเหรี่ยงมาเฝ้า โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูป เวลา ๗ ๔๕ ออกเรือพระที่นั่งจากหาดพุน้ำร้อนที่ประทับแรม ล่องลงมาตามลำแม่น้ำ คงให้นายเชื่อมซึ่งเปนคนนำทางตั้งแต่ขาขึ้นไปจนถึงกลับถึงจังหวัดกาญจนบุรี เวลา ๗ ๕๑ ถึงพุน้ำร้อน เวลา ๘ ๐๐ ถึงวัดดินสอ (ร้าง) ต่อมาก็เปนบ้านหนองมะกุย แลเรียวลิ่นถิ่น เวลา ๘ ๒๕ ผ่านท้ายลิ่นถิ่น เวลา ๘ ๒๙ ถึงท่าลิ่นถิ่น ซึ่งเปนเขตต์แดนอำเภอสังขละกับกิ่งอำเภอไทรโยค เวลา ๘ ๔๔ ถึงตำบลทองผาภูมิ เวลา ๘ ๕๐ ถึงบ้านห้วยน้ำขุ่น เวลา ๙ ๐๕ ถึงท่าถ้ำพระ ทางฝั่งขวามีพ้าพุ ๒ แห่ง พอผ่านท่าถ้ำพระลงมาก็ถึงเรียวเกลิงขอเก่า แลเห็นเขาพับผ้าอยู่ตรงหัวเรือ ที่เขตต์เรียวนี้มีน้ำพุไหลริน ๆ อยู่ทางฝั่งซ้ายหลายแห่ง เวลา ๙ ๑๕ ถึงเรียวเมาะบาง เปนเรียวยาวที่สุดแต่น้ำไม่สู้แรงนัก ยาวประมาณ ๑๒ เส้น เวลา ๙ ๔๘ ถึงห้วยเมาะบาง เวลา ๑๐ ๐๒ ถึงห้วยเกลิงขอ ที่ห้วยนี้มีน้ำไหลด้วย อยู่ทางฝั่งขวา แลตามฝั่งเปนดินปนทรายมีน้ำซึมแล

น้ำพุหลายแห่งแต่เปนพุเล็ก ๆ แลเห็นเขาห้วยครกอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๐ ๓๐ ถึงเรียวเกลิงจอ เปนเรียวยาวประมาณ ๕ เส้น ในตำบลเกลิงจอนี้ไม่มีบ้านคน ทางฝั่งซ้ายเปนดินแข็งแลมีน้ำซึมอยู่หลายแห่ง แลเห็นเขาเกลิงจออยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๐ ๒๖ ถึงตำบลวังหิน เห็นเขาพับผ้าตรงท้ายเรือ เขาพุเตยตรงหัวเรือ เวลา ๑๐ ๓๕ ถึงเกาะมะระ ทางฝั่งขวาเปนเกาะติดกับฝั่ง แล้วมีหาดทรายเล็ก ๆ มีพวกจีนมาตั้งตัดไม้ที่นี่ เวลา ๑๐ ๔๑ ถึงหาดทุ่งนาที่อยู่ทางฝั่งขวา เมื่อขาขึ้นได้ประทับแรมที่ตำบลนี้ ระยะทางขาขึ้นกินเวลา ๗ ชั่วนาฬิกา ๒๐ นาฑิกา ขาล่องกินเวลา ๒ ชั่วนาฬิกา ๕๖ นาฑิเท่านั้น โดยที่เรือคงตามน้ำเสมอ เพราะน้ำในลำน้ำนี้ไม่มีขึ้นเลย แลถ้าผ่านตำบลที่เปนเรียวซึ่งขาขึ้นเสียเวลามาก ขาล่องยิ่งดี คือน้ำเชี่ยวจัดแล้วปล่อยให้ล่องลงตามกระแสน้ำไปได้เร็วมาก เปนแต่คอยระวังอย่าให้เสียท้ายเท่านั้น พอผ่านหาดแลถึงเรียวแล้วก็ถึงห้วยทุ่งนา ถัดลงมาอีกก็มีห้วยอีกห้วยหนึ่ง เรียกว่าห้วยพุเตย เวลา ๑๐ ๕๐ ถึงแก่งรอยช้าง (เปนหินก้อนใหญ่อยู่ในน้ำริมฝั่งซ้าย เปนก้อนโตยาวประมาณ ๒๑ วา มีหลุมใหญ่ ๆ หลายหลุม บางหลุมกว้างยาวตั้ง ๔ ศอกก็มี ที่เล็กประมาณศอกเศษก็มี เรียกว่ารอยช้าง) ที่เรียกว่าเปนแก่งนี้ก็จริง แต่การเดินทางไม่สู้ลำบากเลย เปนแต่คอยระวังอย่าให้กระทบหินข้างฝั่งเท่านั้นเอง พอพ้นแก่งมาก็ถึงเรียวรอยช้าง ต่อมาก็เปนเรียวเมาะตัง จากเรียวเมาะตังก็มาถึงเรียวเมาะเติง เวลา ๑๑ ๑๕ ถึงห้วยพุ

ชุมเห็ด ถัดจากห้วยลงมาก็เปนวังนกแก้ว เวลา ๑๑ ๒๒ ถึงวังกร่าง เวลา ๑๑ ๓๐ ถึงห้วยเกวียนแต่ฤดูนี้ไม่มีน้ำเลย เวลา ๑๑ ๔๐ ถึงวังตะเคียนทางฝั่งขวามีหาดใหญ่ ถัดจากวังมาก็ถึงเรียว พอพ้นเรียวแลเห็นเขาพุหลุมตรงหัวเรือ ว่าเปนเขาที่ติดต่อเปนเทือกเดียวกับเขาถ้ำเจ็กที่ไทรโยค เวลา ๑๑ ๔๘ ถึงเรียวแก่งโป่ง ซึ่งเปนเรียวยาวประมาณ ๒ เส้น พ้นที่ตื้นเปนกรวด บางแห่งตื้นพอท้องเรือครูดไป เวลา ๑๑ ๕๐ พ้นเรียว เวลา ๑๑ ๕๔ ถึงเรียวแก่งบ่วน พ้นเปนหินดาดงอเลียวแลน้ำลึก ถ่อไม่ใคร่ถึงด้วย แลน้ำวน เมื่อขาขึ้นเสียเวลามาก แต่ขาล่องคงปล่อยให้ลอยลงมาเพียง ๒ นาทีก็พ้นเขตต์ เวลา ๑๒ ๐๐ ผ่านถ้ำอังวะ เปนถ้ำอยู่บนเขาที่ริมฝั่ง เวลา ๑๒ ๐๕ ถึงเกาะสะเวลา ๑๒ ๑๕ ถึงท่าบ้านพระนิโครธาภิโยค เวลา ๑๒ ๑๗ ถึงวังโมะโซ เวลา ๑๒ ๒๕ ถึงท่าซุง อยู่ทางฝั่งซ้าย หินที่ฝั่งนี้เปนชั้น ๆ หน้าฝนมีน้ำตก ถัดจากท่าซุงลงมาทางฝั่งซ้ายก็ถึงท่าที่เสด็จขึ้นทอดพระเนตร์ค่าย เปนค่ายซึ่งเข้าใจกันว่าสร้างขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ เวลา ๑๒ ๓๕ ถึงพุน้ำโจนน้อย อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ ทางฝั่งขวาเปนที่ประทับแรมเมื่อขาขึ้น ระยะเวลาจากตำบลนี้ขึ้นไปถึงหาดทุ่งนาเปนเวลา ๔ ชั่วนาฬิกา ๒๐ นาที ขาล่องกินเวลา ๑ ชั่วนาฬิกา ๕๘ นาที เวลา ๑๒ ๔๒ ถึงน้ำพุโจนใหญ่ น้ำที่ตกนี้สูงกว่าที่น้ำโจนน้อย แต่ว่าน้ำตกในฤดูแล้งนี้ตกน้อยกว่าที่น้ำโจนน้อย พอผ่านหน่อยก็ถึงเขาถ้ำผึ้งทางฝั่งซ้าย แลถัดลงมาเปนเขาถ้ำเจ็ก โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ลงเรือเล็ก

ไปฉายรูปวิวเขาทั้งสองเขา เวลา ๒๒๕๗ ถึงถ้ำเจ็ก ถัดจากถ้ำเจ็ก ไปทางฝั่งซ้าย ถึงเขาถ้ำปู มีเพิงแลมีน้ำพุ ตามพระราชนิพนธ์เรียกว่า พุตุกกะตา ตรงหัวเขาถ้ำปูนี้มีน้ำพุอยู่แห่งหนึ่ง เวลา ๑๓๑๖ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่เกาะ ตรงศาลเจ้าตำบลไทรโยคทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ เวลา ๑๕๐๐ มีฝนตกปรอย ๆ เวลา ๑๕๑๐ พอเรือกระบวรทั้งหมดมาถึงพร้อมกัน เวลา ๑๖๓๓ เสด็จลงเรือพายเล็กเข้าไปประพาสธารน้ำน้อยตรงที่ตำบลไทรโยคทางฝั่งขวา แลโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปวิวเขา เวลา ๑๗๕๐ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลา ๑๘๑๐ มีพระศรีสวรรณคีรี (เชียงโปรย เสลาพันธ์) นายอำเภอสังขละแลพวกกะเหรี่ยงที่มาจากตำบลต่าง ๆ เพื่อมาเฝ้านำของมาถวาย มีเข้าสาร, มะพร้าว, แลนอแรด, เลือดแรดกับของเครื่องยาต่าง ๆ รวมทั้งชายหญิงแลเด็กที่มาประมาณ ๒๐๐ เศษ โปรดเกล้า ฯ ประทานของแก่กรมการเมืองแลอำเภอ แลเสมาพระรูปแก่พวกกะเหรี่ยงทั่วกัน แล้วพระศรีสวรรณคีรีจัดการมีละคอนกะเหรี่ยงถวาย พอเสร็จการเล่นละคอนกะเหรี่ยงแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้มีแตรวงให้พวกกะเหรี่ยงที่มาฟัง กับประทานเสื้อผ้าแก่พวกกะเหรี่ยงที่เล่นละคอนถวาย เวลา ๑๒๒๐ เลิกการเล่นเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง.

จากไทรโยคมาวังเขมร แลพุท้องช้าง

วันจันทร์ที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๑๕ ปลุกคนประจำเรือต้น แล้วให้ไปจัดการรับประทานอาหารเช้า เวลา ๗ ๑๑ ปรอท ๗๖ ฟ. มีหมอกตกตามยอดเขา ออกเรือจากที่ประทับแรมบ้านค่ายไทรโยค เรือเดิรร่องตามเรียวหน้าศาลเจ้า พอเรือพระที่นั่งผ่านที่ว่าการอำเภอ แลโรงพักตำรวจภูธร มีตำรวจภูธรตั้งแถวส่งเสด็จ เวลา ๑๗ ๒๐ ถึงเรียวแก่งยาว แลเห็นเขาช่องเต่าตรงหน้าเรือ เวลา ๑๗ ๒๕ ถึงวังบ้าช้า เวลา ๗ ๒๗ ถึงเรียวแก่งปะรังตาคงเดิรได้สดวก แต่ต้องเลียบทางฝั่งซ้าย เพราะทางฝั่งซ้ายลึก เวลา ๗ ๕๑ ถึงหาดขาว เวลา ๗ ๕๓ ถึงวังพระ เวลา ๗ ๕๗ ถึงเรียววังกลม พอพ้นเรียวก็ถึงวังกลม เวลา ๗ ๕๖ ถึงเรียวท่างิ้ว พอพ้นเรียวมาก็ถึงท่างิ้ว แลเห็นเขาหนองบัวอยู่ตรงหัวเรือ เขาน้อยอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๘ ๐๗ ถึงห้วยเกลิงกระ พอพ้นห้วยก็มาถึงหาดเกลิงกระ ทางเรือคดเคี้ยวตามคุ้งน้ำ เวลา ๘ ๑๕ ถึงบ้านไทรโยค เวลา ๘ ๒๒ ถึงท่าควายมีแพจอดอยู่ฝั่งซ้ายแพ ๑ เวลา ๘ ๓๐ ถึงวังตะเคียนเปนคุ้งยาวน้ำนิ่ง เวลา ๘ ๓๗ ถึงแก่งปะรอม มีเกาะอยู่หัวเกาะ ๆ ๑ ตามใต้น้ำเปนหินก้อนโต ๆ แต่มีที่ ๆ ลึกพอที่เรือจะข้ามได้ ต้องใช้เชือกผูกแล้วปล่อยลง ให้ชิดทางฝั่งขวา น้ำเชี่ยวจัดด้วย ที่ตรงนี้ถ้าความระวังไม่พออาจมีอันตราย แลหางเสือเรือพระที่นั่งหักเวลาข้ามนี้ เวลา ๘ ๕๘ พ้นแก่ง คงใช้แจวทำหางเสือตลอดทางในวันนี้ แลจอดเรือพระที่นั่งที่ใต้แก่ง เพื่อ

ทอดพระเนตรเรือยางลำข้ามแก่ง เวลา ๙ ๒๑/๖๐ ออกเรือพระที่นั่งเดิร
ทางต่อมา ผ่านเรี่ยวแก่งปะรอมแลเรี่ยวท่าไม้รวก เวลา ๙ ๔๔/๖๐ ถึง
เรี่ยวข้องดั้ เวลา ๙ ๕๒/๖๐ ถึงแก่งคึกคัก ทางฝั่งขวามีเกาะแลหิน
ใต้น้ำ เรือต้องเดิรเสียทางฝั่งซ้าย คงปล่อยให้ลอยลงมาได้อย่าง
เรี่ยวธรรมดา เวลา ๙ ๕๖/๖๐ พ้นแก่งคึกคัก เวลา ๑๐ ๐๒/๖๐ ถึงท่าโข่ง
เวลา ๑๐ ๐๔/๖๐ ถึงเรี่ยวน้ำวน พอพ้นเรี่ยวน้ำวนมาก็ถึงเรี่ยวท้ายน้ำวน
ต่อไปก็เปนเรี่ยวท่าหิน ยางตอนน้ำไม่สู้แรงจัดนัก เวลา ๑๐ ๒๐/๖๐
พ้นเรี่ยว เวลา ๑๐ ๒๓/๖๐ ถึงท่าหิน แลเห็นเขาท่าหินอยู่ทางฝั่งซ้าย
เวลา ๑๐ ๓๐/๖๐ ถึงเรี่ยวท่าแว่ เวลา ๑๐ ๓๙/๖๐ ถึงท่ากร่าง เวลา ๑๐ ๔๖/๖๐
ถึงเรี่ยวหัววังเขมร มีเกาะอยู่กลางน้ำเรือต้องเดิรทางช่องฝั่งซ้าย
เวลา ๑๐ ๔๙/๖๐ ถึงน้ำพุหัววังเขมร มีน้ำไหลอยู่มากอยู่ทางฝั่งซ้าย ถัด
ไปทางฝั่งขวาเปนหาดเปนที่ประทับแรมเมื่อขาขึ้น ขาขึ้นกินเวลา ๗ ชั่ว
นาฬิกา ๓๘ นาฑี ขาล่องกินเวลา ๓ ชั่วนาฬิกา ๓๘ นาฑี เวลา๑๐ ๕๗/๖๐
ถึงเรี่ยวพุ่งถ่อ แลเห็นเขาหาดตาแพะตรงหัวเรือ เวลา ๑๑ ๐๑/๖๐ ถึง
ห้วยพุ่งถ่อ แต่หน้าแล้งไม่มีน้ำ ที่ตรงปากห้วยลงมาตามฝั่งมีหินก้อน
โต ๆ ที่ขมน้ำอยู่ก็มาก เรี่ยวนี้ระยะยาว เวลา ๑๑ ๐๕/๖๐ พ้นเรี่ยว
แลเห็นเขาย้อมตรงหัวเรือ เวลา ๑๑ ๑๕/๖๐ ถึงเรี่ยวหาดตาแพะ ทาง
ฝั่งขวามีหาดเรียกว่าหาดตาแพะ พอพ้นเรี่ยวมาหน่อยเห็นเกาะเล็ก
อยู่ทางฝั่งซ้ายเปนเกาะหิน มีต้นตะไครน้ำขึ้นอยู่ตามเกาะนี้เรียกกันว่า
หินตาแพะ เวลา ๑๑ ๒๐/๖๐ ถึงหาดงิ้ว เวลา ๑๑ ๒๑/๖๐ ถึงเรี่ยวหาดงิ้ว

เวลา ๑๑ ๒๖ พันเรียว แลเห็นเขาย้อมอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๑ ๒๗ ถึงเรียวหน้าเขาย้อม เวลา ๑๑ ๓๑ ถึงเรียวสองช่องหน้าเขาย้อมมีเกาะเล็กอยู่หัวเรียว เรียกว่าเกาะหน้าเขาย้อม เรือต้องเดิรทางร่องฝั่งซ้ายต่อลงมาอีกมีเกาะอีกเกาะหนึ่ง เรือต้องเดิรทางร่องฝั่งซ้ายแต่เฉียดเกาะเพราะริมฝั่งมีหิน เวลา ๑๑ ๓๖ พันเรียว แลเห็นเขาย้อมอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๑ ๔๔ ถึงเรียวเกาะตารัว (ตามพระราชนิพนธ์ประพาสไทรโยค เรียกว่าเกาะหางนาค) มีเกาะอยู่กลางน้ำ ๒ เกาะ เวลา ๑๑ ๕๐ พันเรียวเกาะตารัว แล้วถึงเรียวมะเดื่อ เปนเรียวสั้น ๆ ไม่ยาว เวลา ๑๑ ๕๘ ถึงหาดสระสี่มุม แลเห็นเขาสระสี่มุมอยู่ทางฝั่งซ้าย ที่หาดนี้ขุดลงไปหน่อยน้ำร้อน เมื่อขาขึ้นได้ลองขุดดูแล้ว เวลา ๑๑ ๕๙ ถึงเรียวสระสี่มุม น้ำลึกแลระยะทางประมาณ ๑๐ วาเท่านั้น เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๓ ฟ. เวลา ๑๒ ๐๙ ถึงน้ำพุสระสี่มุมอยู่ทางฝั่งซ้าย แลเห็นเขาถ้ำผีเปนแนวตรงหัวเรือ ส่วนเขาที่เยื้องอยู่ทางขวาเรียกว่าเขามัดถ่อ เวลา ๑๒ ๑๖ พันเรียว เวลา ๑๒ ๒๗ ถึงเรียวถ้ำผีน้อย ในเรียวนี้แลเห็นถ้ำผีน้อยอยู่บนเขาทางฝั่งขวาเปนเรียวประมาณ ๓ เส้น เวลา ๑๒ ๓๕ ถึงเรียวถ้ำผีใหญ่ มีน้ำพอยู่ที่ตีนเขาถ้ำผี เวลา ๑๒ ๕๖ ถึงถ้ำผีใหญ่อยู่บนเขาถ้ำผี (ตามพระราชนิพนธ์ประพาสไทรโยคว่า ปากถ้ำอยู่สูงจากน้ำ ๑๘ วา) อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เวลา ๑๒ ๕๑ ถึงเรียวสองช่องหัวถ้ำกินร เปนเรียวยาวประมาณเส้น ๑ พอพันเรียวมาก็ถึงหัวเขาถ้ำกินร เขานี้เปนแนวพิดอยู่ทางฝั่งซ้าย

เปนหินปูน มีถ้ำอยู่หลายถ้ำเรียกว่าถ้ำกินร เวลา ๑๓๐๐ ถึงเรียว ถ้ำกินร เวลา ๑๓๐๗ ถึงเรียวแก่งตอ เวลา ๑๓๒๐ ถึงแก่งละว้า มีเกาะเล็กอยู่ทางฝั่งขวาใต้ลงมาทางฝั่งซ้ายมีน้ำพุแห่ง ๑ ร่องทางคด เมื่อขาขึ้นต้องใช้เชือกจูงไป แต่ขาล่องปล่อยลงมาได้ โดยสดวก เวลา ๑๓๒๔ พ้นแก่งละว้า เวลา ๑๓๒๒ ถึงท่าเกลิงยอ มีน้ำพุอยู่ที่ตีนผาทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเปนเขาเตี้ยเปนทิวเดียวกันกับเขาแก่งละว้า ตรงหัวเรือไปเห็นเขาแก่งระเบิด เวลา ๑๓๔๙ ถึงน้ำพุห้วยเกลิงยออีกแห่งหนึ่ง ว่าเปนน้ำที่ตกมาจากที่อันเดียวกันแต่มาแยกกันออก เวลา ๑๓๕๓ ถึงเรียวหัวท้องช้าง เวลา ๑๔๐๐ มีฝนปรอย ๆ เวลา ๑๔๐๓ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ตำบลพุท้องช้างทางฝั่งขวา เปนที่ ๆ ประทับแรมเมื่อขาขึ้นครั้งหนึ่ง ขาขึ้นจากพุท้องช้างไปวังเขมรกินเวลา ๗ ชั่วนาฬิกา ๔๘ นาที ขาล่องกินเวลา ๓ ชั่วนาฬิกา ๑๔ นาที เปนหมดเขตต์การเดินทางวันนี้ ประทับแรมที่ตำบลนี้ แล้วได้จัดการให้ช่างไม้มาแก้แลซ่อมหางเสือที่ชำรุดเมื่อข้ามแก่งปะรอม เวลาค่ำผู้ที่ไปในกระบวรบางคน ลองเต้นรำไม้รวกอย่างที่พวกกะเหรี่ยงเล่นถวายสำเร็จดี วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๘๔ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากพุท้องช้าง มาวังใหญ่แลลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ)

วันอังคารที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖๐๐ ปลุกคนประจำเรือต้น แล้วให้จัดการรับประทานอาหารกัน เวลา ๖๕๕ ปรอท ๘๗ ฟ. วันนี้อากาศโปร่ง เรือพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรม

พุท้องช้างทางฝั่งขวา (แลฝั่งซ้ายมีน้ำพุ ฝั่งขวาตรงข้ามมีพุน้ำร้อน) พอออกมาผ่านห้วยเกาะท้องช้าง แลเห็นเขาอิพูนแลเขาวังกระแจะซ้อนกันอยู่ตามลำดับตรงหน้าเรือ แลเขาแก่งระเบิดเยื่องทางขวามือ เขาทั้งหมดนี้อยู่ทางฝั่งขวาทั้งสิ้น เวลา ๗ ๒๐ เข้าเขตต์เรียวแก่งระเบิด ทางฝั่งซ้ายมีหินก้อนโต ๆ ตามฝั่งแลที่ขมน้ำก็มี ทางฝั่งขวามีเกาะเรียกว่าเกาะแก่งระเบิด ทางเรือเดิรไม่ลำบาก แต่ต้องเดิรให้ใกล้เกาะสักหน่อย เวลา ๗ ๒๕ ผ่านหัวท่าแดกงาทางฝั่งขวามีหาด มีคนมาตั้งตัดไม้ไผ่ เวลา ๗ ๒๙ เข้าเขตต์เรียวแดกงา ทางฝั่งขวามีหินดาลใต้น้ำมาก ทางฝั่งซ้ายมีเกาะ พื้นที่โดยมากเปนกรวดก้อนโต ๆ มาก เปนเรียวที่คดเคี้ยว เวลา ๗ ๓๑ พ้นเขตต์เรียวเข้าเขตต์วังแดกงาแลเห็นเขาอิพูนตรงหัวเรือ เวลา ๗ ๕๖ ผ่านท่าหินอยู่ทางฝั่งขวาเปนหาดเล็ก ๆ (ว่าเปนท่าสำหรับขึ้นไปเก็บหินลับมีดที่เขาอิพูน) ต่อจากนั้นมาก็เปนวังท่าหิน ทางฝั่งขวาของท่าหินแลวังท่าหินมีหินก้อนโต ๆ ตามริมฝั่ง เวลา ๗ ๕๘ เข้าเขตต์เรียวต้มเปรอะ มีเกาะอยู่กลางน้ำเกาะ ๑ แต่ทางช่องฝั่งขวาเรือเดิรไม่ได้ เพราะมีหินกั้นเรือเดิรทางช่องฝั่งซ้ายเปนทางตรง น้ำลึกเปนบางตอน บางตอนตื้นเห็นพื้นที่เปนกรวดก้อนโต ๆ แต่เรือไม่ติด พอจะหมดเขตต์เห็นหินกอง ๒ กองในระยะใกล้กันทางฝั่งขวา ยื่นออกมาเรียกว่าตัวต้มเปรอะ เวลา ๗ ๕๑ พ้นเขตต์เรียว เวลา ๗ ๕๓ เข้าเขตต์เรียวท้ายต้มเปรอะ มีเกาะกลางน้ำ ช่องทางเรือเดิรได้ทั้ง ๒ ทาง แต่เรือล่องทางฝั่งขวา

พอพ้นเรี่ยวก็ผ่านเกาะนายกอง อยู่ใกล้ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เวลา ๘ ๐๕ เข้าเขตต์เรี่ยวหัววังกระแซะแต่เปนระยะสั้นมาก เวลา ๘ ๑๑ ผ่านวังกระแซะทางฝั่งขวาเปนหิน ทางฝั่งซ้ายเปนหาด ๆ ๑ พอพ้นมีวังเรี่ยวอีก ๑ เรี่ยว เรียกว่าเรี่ยวท้ายวังกระแซะ แต่น้ำไหลไม่สู้แรง เวลา ๘ ๒๐ ผ่านปากห้วยแซงด้วนอยู่ทางฝั่งซ้าย ที่ตรงปากห้วยมีเกาะอยู่เกาะ ๑ ห้วยนี้หน้าแล้งไม่มีน้ำไหลต่อหน้าฝนจึงจะมี ว่าปลายขดที่เขาพัง (เขากระแตะ) เวลา ๘ ๒๕ ผ่านหินใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้าย มีหินก้อนใหญ่ ๆ อยู่ริมฝั่ง เวลา ๘ ๒๙ ผ่านท่าที่ขึ้นประพาสเขาพัง (เขากระแตะ) เรียกว่าท่าตะกั่วอยู่ทางฝั่งซ้าย แลในทางตรงข้ามคนละฝั่ง คือ ทางฝั่งขวามีต้นมะเดื่อต้น ๑ เปนมะเดื่ออุทุมพร มีรูปเปนบุมอยู่บนกิ่ง ๒ บุ่ม เรียกกันตามชาวบ้านว่าท่ามะเดื่อยายศรี ต่อจากที่ย่านท่ามะเดื่อยายศรีลงมา เรียกว่าย่านท่าตะกั่ว เรือต้องเดิรชิดฝั่งซ้ายมาก เพราะทางฝั่งขวาเลกลางน้ำยางตอนตื้นพ้นที่เปนกรวดก้อนโต ๆ ยางตอนเปนหินก้อนใหญ่ ๆ ที่อยู่สูงกว่าระดับน้ำก็มี เวลา ๘ ๓๘ ผ่านหินสิงโตเปนหินชะโงก (พอสังเกตเปนเค้ารูปได้ อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ ที่หินนี้เปนที่สังเกตของผู้เดิรทางในฤดูน้ำคือ ถ้าน้ำพอกับยอดเขา เรือจะผ่านตำบลพุท้องช้างไม่ได้ เพราะน้ำที่พุท้องช้างวนมากอาจจะทำให้เรือล่มได้ ถ้าท่วมเลยยอดต้นแว่ขึ้นไปก็เดิรลัดไปได้) เวลา ๘ ๔๔ ผ่านบ้านท่าตะกั่วใหม่อยู่ทางฝั่งขวา มีบ้านคนอยู่หลัง ๑ ใต้ลงมาอีกหน่อยทางฝั่งซ้ายถึงห้วยแซงใหญ่

เวลา ๙๕๗ เข้าเขตต์เรียวเกาะตะกละ ทางฝั่งขวามีเกาะอยู่เกาะ ๑ ใกล้ฝั่งมาก เรียกว่าเกาะตะกละ เรียวนี้ไม่สู้เชี่ยวนัก พื้นที่บางตอนตื้นเห็นเปนกรวดก้อน ๆ แต่เรือไม่ติด เวลา ๙๕๓ พ้นเขตต์เรียวเข้าเขตต์เรียวหัวแก่งสารวัดพื้นที่เตียนเปนกรวดก้อน ๆ แต่เรือไม่ติดแลน้ำไม่สู้เชี่ยวนัก เวลา ๙๕๗ พ้นเขตต์ เวลา ๙๕๙ ผ่านปากห้วยสารวัดอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๙๑๐๕ เข้าเขตต์แก่งสารวัด อยู่ตรงหัวโค้งตัวแก่งมีหินใต้น้ำแลเกาะเปนหินเปนหาดมาก ทำให้ทางเรือเดิรคดเคี้ยวต้องใช้โรยพรวน แต่ไม่ยากเท่าแก่งปะรอม เวลา ๙๑๐ พ้นเขตต์แก่งสารวัด ถึงหินสำเภาอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ เปนหินชะโงกยื่นออกมาแลเห็นเขาเขียวซึ่งอยู่ตำบลท่าตะกั่วอยู่ตรงท้ายเรือ เขานี้อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เวลา ๙๑๒๐ เข้าเขตต์เรียวท่าเสา เปนที่คดเคี้ยวทางฝั่งทั้งสองข้างบางแห่งที่เปนหินที่จมน้ำก็มีมาก ทางฝั่งซ้ายมีเกาะอยู่เกาะ ๑ เรียกว่าเกาะท่าเสา เวลา ๙๒๕ พ้นเขตต์ เวลา ๙๓๐ เข้าเขตต์เรียวทับตอง เปนเรียวยาว ทางฝั่งขวาเปนหินแลคดโค้ง พื้นที่ตื้นเปนกรวด แลเห็นเขาแซงท้ายเรือ เขาช้างพิหัวเรือ เวลา ๙๓๒ ผ่านห้วยทับตองอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๙๓๖ พ้นเรียว เวลา ๙๓๗ เข้าเขตต์เรียวชุกมะเฟือง มีเกาะอยู่หัวเรียวเรือเดิรทางฝั่งซ้าย พื้นที่เปนกรวดยาวประมาณ ๔ เส้น เวลา ๙๔๐ พ้นเรียว เวลา ๙๔๓ เข้าเขตต์เรียวห้วยกุ้ง พื้นที่เปนกรวด เวลา ๙๔๔ ผ่านห้วยกุ้งทางฝั่งซ้าย เวลา ๙๔๕ พ้นเรียว เวลา ๙๔๙ ผ่านบ้านวังใหญ่ มีบ้านคนทั้งสองฟากแม่น้ำ

เวลา ๙ ๕๓ เข้าเขตต์เรียวท่าตาลู เปนพันทดนเห็นก้อนกรวดแต่เรือไม่ติด เวลา ๙ ๕๔ พ้นเรียวผ่านเกาะตาเล็กอยู่ทางซ้ายเรือ เวลา ๙ ๕๗ เข้าเรียวหัววังใหญ่ เวลา ๑๐ ๐๐ ผ่านวังใหญ่ เวลา ๑๐ ๐๓ ผ่านที่ประทับแรมหาดวังใหญ่อยู่ทางฝั่งขวา ขาขึ้นกินเวลา ๗ ชั่วนาฬิกา ๒๙ นาฑิ ขาล่องกินเวลา ๓ ชั่วนาฬิกา ๙ นาฑิ พอพ้นที่ประทับแรมมาคุ้งหนึ่งเห็นเขาเขียวตรงท่าตะกั่วตรงท้ายเรืออีก เวลา ๑๐ ๑๖ ถึงเรียวคั่นบันไดยาวประมาณ ๒ เส้น เวลา ๑๐ ๒๐ พ้นเรียว เวลา ๑๐ ๒๑ ถึงห้วยคั่นบันไดอยู่ฝั่งขวา เวลา ๑๐ ๒๕ ถึงช่องแคบ เวลา ๑๐ ๒๗ เข้าเขตต์เรียวพุไคร้เปนเรียวยาวติดต่อกันพันเปนกรวด เวลา ๑๐ ๓๑ ผ่านห้วยพุไคร้ ต่อจากปากห้วยลงมามีหินใต้น้ำอยู่หลายแห่ง ต่อมาอีกก็เปนเรียวอีกเรียกชื่อเดียวกัน เวลา ๑๐ ๓๗ พ้นเรียวทั้งสองแห่ง เวลา ๑๐ ๓๙ ผ่านตำบลพุไคร้เก่า แต่เดิมเคยมีคนอยู่ แต่บัดนี้ร้างเห็นเขาพุไคร้ตรงขวามือ แลเห็นเขากวางอยู่ตรงหัวเรือ เขาทั้งสองลูกนี้อยู่ทางฝั่งขวาทั้งนั้น เวลา ๑๐ ๔๑ เข้าเขตต์เรียวพุไคร้เก่า พันฝั่งซ้ายเปนกรวด ฝั่งขวาเปนหินใต้น้ำมาก พอพ้นเรียวแลเห็นเขาหมาตรงหัวเรือ เขานี้อยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๔๗ เข้าเขตต์เรียวพม่า เห็นรอยช้างป่าลงกินน้ำทางฝั่งซ้าย พันที่ใต้น้ำเปนกรวด ทางฝั่งซ้ายเปนกรวด ทางฝั่งขวาเปนหิน เวลา ๑๐ ๕๖ เข้าเขตต์เรียวหน้าเขากวาง ทางฝั่งขวาที่เปนเขากวางนั้นมีหินใต้น้ำมาก เวลา ๑๐ ๕๘ ผ่านตัวกวางอยู่บนเขาเปนรูปหิน เรือคงเดิรเลียบตาม

แนวเขา แลเห็นเขาหมาอยู่ตรงหัวเรือเขากวางตรงท้ายเรือ ที่ตรงหัวเขาหมามีเรียว ๆ ๑ แต่ไม่มีชื่อ พอพ้นเรียวเรือเดิรเลียบตามแนวเขาหมาซึ่งอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๑๓ เข้าเขตต์เรียวหินดาด แลเห็นเขากวางตรงหน้าเรือ เรียวนี้ตอนบนพื้นเปนหินดาดต่อลงมาเปนพื้นกรวด บางตอนมีหินใต้น้ำ เวลา ๑๑ ๑๙ พ้นเรียว เดิรเลียบตามเขากวาง แลเห็นเขาหมาตรงหัวเรือ เวลา ๑๑ ๒๓ เข้าเขตต์เรียวหินนกกระต้อย เปนเรียวโค้งงอ ทางฝั่งขวาเปนกรวด ทางฝั่งซ้ายเปนหินที่อยู่ใต้น้ำก็มีมาก ยาวประมาณเส้น ๑ เวลา ๑๑ ๒๖ พ้นเขตต์เรียว แลเห็นเขาหมาตรงหัวเรือ เวลา ๑๑ ๒๙ ผ่านรูปหมาที่อยู่บนเขาหมายนฝั่งซ้าย ต่อมาเรือเดิรเลียบทางเขา แลเห็นเขากวางอยู่ทางขวา เวลา ๑๑ ๓๕ เข้าเขตต์เรียวห้วยเขาหมา มีเกาะเล็กอยู่กลางน้ำ เรือใหญ่เดิรทางช่องฝั่งซ้าย พื้นที่เปนกรวด ทางฝั่งขวาเรือเล็กไปได้ เวลา ๑๑ ๕๖ ผ่านหาดที่ตรงฝั่งขวาของแม่น้ำที่มาจอดให้คนรับประทานอาหารเช้า ทางฝั่งซ้ายมีถ้ำเรียกว่าถ้ำชะนี เขาลูกนี้เปนเทือกเดียวกับเขาหมา เวลา ๑๑ ๕๑ ผ่านพุน้ำเปรี้ยวอยู่ทางฝั่งซ้ายตรงหัวเขาถ้ำชะนี เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๒ฟ. เวลา ๑๒ ๐๓ เข้าเขตต์เรียวหัวอ้ายแปร็ด ทางฝั่งขวาเปนกรวดทางซ้ายเปนหิน พอหลุดเรียวหัว เข้าเขตต์เรียวกลางอ้ายแปร็ดมีเกาะอยู่กลางเรือเดิรทางร่องฝั่งซ้ายคดงอนิดหน่อย พื้นเปนกรวดยาวประมาณเท่า ๆ กัน เวลา ๑๒ ๑๑ พ้นเรียวทั้ง ๓ เรียว เวลา ๑๒ ๑๕ เข้าเขตต์เรียววังโพ แลเห็นเขาย่าห้ามตรงหัวเรือ ว่าเปนเขาเทือกเดียวติดต่อมาจากเขาหมา

รูปหมู่ถ่ายที่เกาะยายศรีจัน

เรียววังโพนี้น้ำไหลแรงเปนบางตอน คือตอนที่ตื้นเท่านั้น ถ้าที่ลึกน้ำไม่สู้เชี่ยว เวลา ๑๒ ๑๙ พ้นเขตต์ เรือคงเดิรในเขตต์วังโพ เวลา ๑๒ ๓๒ เรือพระที่นั่งจอดที่ ๆ ประทับแรมตำบลลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ) ซึ่งอยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวามีแพอยู่ ๓ หลัง คนที่อยู่นี่เปนพวกขมุแลกะเหรี่ยง แลเห็นเขาช้างผอมอยู่ทางล่างตรงหัวเรือเมื่อมา แลเขาบ่าห้ามตรงท้ายเรือเมื่อมา เวลา ๑๖ ๓๙ เสด็จลงเรือเล็ก (ช. ๑) ล่องลงไปประพาสตามลำน้ำ มีเรือเล็กตามเสด็จไปอีกลำ ๑ เวลา ๑๗ ๑๕ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เวลา ๑๗ ๒๐ มีผู้เอาเนื้อกวางเค็มมาถวาย ปรอทในวันนี้ ร้อนที่สุด ๘๘ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากลุ่มสุ่มใหม่ มาสองพี่น้องแลท้ายวังหมีก (หาดสบ้า)

วันพุธที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖๐ ปลุกคนประจำเรือตื่นหมด แล้วให้รับประทานอาหาร เวลา ๗๐๓ เสด็จลงเรือเล็ก (ช. ๑) มีเรือครุฑแลเรือคอนโดเล่อล่องล่วงหน้าลงไปประพาสตามลำแม่น้ำ เวลา ๗๑๐ เรือพระที่นั่งหยั่งใจถูกออกจากที่ประทับแรมตำบลลุ่มสุ่มใหม่ (วังโพ) ล่องตามลงไป เวลา ๘๐ โปรดเกล้า ฯ ให้เรือเล็กที่เสด็จล่องลงมาก่อนจอดที่เกาะยายสีฉันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ ให้คนเรือเล็กรับประทานอาหาร เห็นเรือพระที่นั่งมา แลโปรดเกล้า ฯ ให้ล่องผ่านลงมาก่อน เวลา ๘๒๕ ให้คนเรือเล็กรับประทานอาหารเช้าแล้วล่องลงมาตามน้ำตามเรือใหญ่ เวลา ๘๐๓ ทันเรือพระที่นั่งเสด็จขึ้น เรือเข้าเขตต์แก่งอ้ายหิด เปนแก่งคดเคี้ยวมีหินมากแลที่ตื้นเปนกรวด ต้อง

ใช้โรยเชือกลงมา การข้ามแก่งนี้ยากกว่าแก่งสารวัดหน่อย เวลา ๙ ๑๐ พ้นเขตต์แก่งอ้ายหิด แลเห็นเขาอ้ายหิดอยู่ทางขวามือ เขานี้อยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๙ ๓๕ ถึงท่าหนองหิน เวลา ๙ ๔๔ ถึงวังลำมะแน ตรงเข้าหัวคุ้งเลี้ยว วังลำมะแนนี้เปนคุ้งแคบมีหินขวางอยู่ข้างหน้าตรงกลาง ถ้าเลี้ยวคุ้งไม่ดีหัวเรือจะชนผาริมน้ำทางฝั่งขวา หรือหินก้อนใหญ่ใต้น้ำซึ่งยื่นออกมาทางฝั่งขวา เวลา ๙ ๕๕ ผ่านถ้ำตาหยกอยู่ที่เชิงหินทางฝั่งซ้าย แลเห็นเขาหนองปลาไหลตรงหัวเรือ เวลา ๑๐ ๐๒ ผ่านหาดหนองปลาไหลอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ แลเห็นเขาบ่อมอยู่หัวเรือซ้าย เขาน้อยยางโทนอยู่หัวเรือขวา เขาทั้ง ๒ ลูกนี้อยู่ทางฝั่งขวาทั้งสิ้น ถัดลงมาเปนเลี้ยว เรียกว่าเลี้ยวหนองปลาไหล เวลา ๑๐ ๑๗ ผ่านห้วยปลากั้งอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๐ ๒๓ เข้าเลี่ยวยางโทน เลี่ยวนี้มีน้ำขัดเข้าทางฝั่งซ้ายแต่ไม่ลำบาก เวลา ๑๐ ๒๗ ผ่านวังปลาลิง มีหาดอยู่ทางฝั่งซ้ายเรียกชื่อเช่นเดียวกัน เวลา ๑๐ ๕๐ เข้าเลี่ยวหนองปากช่อง ทางฝั่งขวามีหาดเรียกชื่อเช่นเดียวกัน เวลา ๑๐ ๕๒ เข้าเลี่ยวหาดงิ้วเปนเลี่ยวธรรมดา เวลา ๑๑ ๐๒ เข้าเลี่ยวสองช่องท้ายหาดงิ้ว มีเกาะอยู่กลางน้ำเรือเดิรได้ทั้งสองทาง แต่เรือเดิรทางช่องฝั่งขวา เพราะเปนทางตรงเรือคงเดิรได้สดวก เวลา ๑๑ ๑๓ ถึงสองพี่น้องที่ตำบลประทับแรมอยู่ทางฝั่งขวาเปนหาดดีมาก ทางฝั่งซ้ายเปนหินสองพี่น้อง ขาขึ้นกินเวลา ๘ ชั่วนาฬิกา ๔๐ นาที ขาล่องกินเวลา ๔ ชั่วนาฬิกา ๓ นาที เวลา ๑๑ ๐๗ ถึงเลี่ยวสองพี่น้องเปนเลี่ยวธรรมดา เวลา ๑๑ ๒๕ ผ่านบ้านหนอง

ปรืออยู่ทางฝั่งซ้าย มีบ้านประมาณ ๕ หลัง ๖ หลังเปนคนไทย เวลา ๑๑ ๒๙ ผ่านหาดหนองปรือ อยู่ทางฝั่งซ้ายเปนหาดใหญ่ เวลา ๑๑ ๕๙ ผ่านบ้านหาดขาวอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ มีแพ ๕ หลังจอดอยู่ที่ชายหาดเปนคนไทย การหากินคือการตัดไม้ เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๘ ฟ. แลเข้าเรียวแม่กระยาน ตอนหนึ่งเปนเกาะกลางน้ำเรือเดิรทางร่องซ้าย เพราะช่องทางฝั่งขวามีหินที่ท้องคุ้งแลช่องแคบ ตรงเกาะทางฝั่งขวามีห้วย ๆ ๑ เรียกว่าห้วยแม่กระยาน เวลานี้มีน้ำเปนห้วง ต่อหน้าฝนจึงจะมีไหลออก ในกลางเรียวมีบ้านแลแพทั้งสองข้างแม่น้ำ เวลา ๑๒ ๑๐ ผ่านบ้าน มีชาวบ้านนำเนื้อกวางสดมาถวาย นายกลับเปนผู้นำถวาย นายเบี๊เปนผู้ยิงได้ โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปแลเสื้อให้ หยุดเรือรอในการรับแลประทานของ ตรงเรือหยุดนี้ เปนวังน้ำไม่ไหลแรง เวลา ๑๒ ๑๖ เข้าเรียวเชี่ยวที่สุด มีคนมาช่วยพยุงเรือให้ตรงทาง ครู่เดียวก็พ้นเพราะน้ำเชี่ยวจัด เวลา ๑๒ ๒๕ ผ่านหาดเมืองสิงห์ มีหาดทรายใหญ่อยู่ด้วย อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เวลา ๑๒ ๕๐ ผ่านแม่น้ำด้วน อยู่ทางฝั่งขวาเปนเกาะแต่ติดกับฝั่ง มีร่องเปนชวากเข้าไปเท่านั้น แลเห็นเขาท่ามะเดื่ออยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๒ ๕๕ เข้าเรียวแก่งไผ่ เรือต้องเดิรชิดฝั่งขวาที่เดียว เพราะทางซ้ายตื้นออกมาไกลมาก แต่ไม่มีหินเปนแต่ที่กรวดเท่านั้น บางตอนมีหาดโผล่อยู่กลางน้ำ เวลา ๑๓ ๐๗ ผ่านท่ามะเดื่อ มีแพคนอยู่หลัง ๑ อยู่ทางฝั่งขวา พอพ้นแพก็เข้าเรียวเรียกว่าเรียวท่ามะเดื่อมีเกาะเล็กกลางน้ำ เรือเข้าทางช่องฝั่งซ้ายพ้นที่

เปนกรวดยางตอนต้นพอท้องเรือครูดกรวด เวลา ๑๓ ๑๙ ผ่านหาดแหลม เปนหาดกรวดใหญ่อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เวลา ๑๓ ๕๓ ถึงปากกิเลน ที่พักให้คนรับประทานอาหารเช้าขาขึ้นอยู่ทางฝั่งขวา มีบ้านทั้ง ๒ ฟาก แม่น้ำ ทางฝั่งซ้ายมีวัด ๆ ๑ พอเรือผ่านมาถึงมีพระ ๒ รูป สวด ชยันโตถวาย คนที่อยู่แถวนี้มีการทำนาแลทำไร่ นับว่าเปนที่มีคนมาก เวลา ๑๓ ๕๐ เข้าเรียวจรเข้คลาน เปนเรียวติดต่อกัน ๓ เรียวแต่เรือเดิรสดวก เวลา ๑๔ ๐๓ ผ่านท่ามะกรูด มีหาดกรวดอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๔ ๑๙ ผ่านบ้านหินดาดใหญ่มีบ้านหลัง ๑ อยู่ฝั่งขวา ต่อมาถึงเรียวหินดาด พื้นเปนหินดาลแลที่ต้นเปนกรวด บางแห่งเปนหินใต้น้ำก็มีมาก มีช่องทาง ๒ ช่อง แต่เรือต้องเดิรทางช่องฝั่งขวา พอพ้นเรียวมาหน่อยก็ถึงบ้านหินดาดน้อย มีบ้านประมาณ ๕—๖ หลังอยู่ทางฝั่งขวา การหากินก็คือทำไร่แลนากับตัดไม้ เวลา ๑๔ ๕๑ ผ่านท่าตลิ่งแดง ตามฝั่งเห็นพื้นดินแดงอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เวลา ๑๕ ๐๐ เห็นเขาสามพระยาอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ ถัดลงมาเปนห้วยสามพระยาอยู่ฝั่งเดียวกัน เวลา ๑๕ ๐๗ ผ่านบ้านวังหมึก อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ มีบ้าน ๓ หลัง การหากินก็คือการทำนาบ้างตัดไม้บ้าง เวลา ๑๕ ๒๑ จอดที่หาดสบ้า (ท้ายวังหมึก) ที่ประทับแรมอยู่ทางฝั่งซ้ายเปนหาดใหญ่ พอเรือพระที่นั่งจอดเสร็จ พระยาสุรินทรฦๅไชยผู้ว่าราชการจังหวัด นำไม้รวกคดงอของพระวัดปากกิเลน แลลูกกวางซึ่งไปต้อนมาได้มาถวาย เวลา ๑๖ ๐๐ มีผู้นำเขากวางแลเขาวัวป่า กับเนื้อเค็มแลผักมาถวาย โปรดเกล้า ฯ

ประทานเสมาพระรูปให้ทั่วกัน กับประทานผ้าห่มนอนแก่ผู้ที่ได้ลูกกวางวันนี้โปรดเกล้า ฯ ให้งดการเบ่าแตรบรรเลงแลแตรนอน เพราะเช้าเตรียมการเข้าไล่สัตว์ เกรงว่าสัตว์จะตื่น.

จากหาดสบ้า (ท้ายวังหมึก) มากลอนโด

วันพฤหัสบดีที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ วันนี้งดการเบ่าแตรปลุกคนเพราะกลัวสัตว์จะตื่น เวลาเช้าให้คนรับประทานอาหารแล้ว เวลา ๖ ๓๔ เสด็จลงเรือเล็กไปขึ้นที่ท่าท้ายหาดสบ้าทางฝั่งซ้าย แล้วไปประทับที่ห้างซึ่งทางฝ่ายบ้านเมืองได้ทำไว้ ชั้นบนสูง ๘ ศอก สำหรับประทับ ชั้นล่าง ๔ ศอก เพื่อให้คนคอยยิงอีก ระยะทางจากท่าไปถึงห้างประมาณเส้น ๑ แล้วพวกไล่กวางแลพรานได้ลงมือไล่ต้อนสัตว์ พวกที่มาไล่รวมทั้งพรานแลผู้ไล่ประมาณ ๓๐ คน ไม่มีสัตว์ที่ผ่านมาเลย นับว่าการไล่หมดเขตต์ โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูป แล้วเสด็จกลับลงประทับเรือเล็ก มีพวกที่ไปไล่สัตว์ นำเต่าหวายที่ขับได้มาถวายตัว ๑ เรือเล็กล่องมาตามลำน้ำ แล้วเสด็จขึ้นท่าตำบลตอไม้แดงอยู่ทางฝั่งซ้าย ระยะทาง ๓ เส้น จากท่าไปที่ห้างสำหรับประทับคอยยิงสัตว์ คงทำเช่นเดียวกับวันก่อน แล้วมีพวกพรานแลคนไล่ต้อนมา แต่คงไม่มีสัตว์เช่นเดียวกัน เวลา ๙ ๒๕ เสด็จลงเรือคอนโดเล่อล่องตามน้ำกลับลงมา เวลา ๙ ๔๙ เรือคอนโดเล่อผ่านตำบลห้วยแมงลัก ทั้งสองฟากแม่น้ำมีคนอยู่ทั้งนั้น แลได้ความ

จากพระยาสุรินทรภาไชย ผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรี ยอกว่าที่ ๆ ตำบลนี้เปนที่ ๆ ใกล้ที่สุดที่ติดต่อกับแดนพม่า เวลา ๘ ๕๗ เสด็จขึ้นเรือใหญ่ซึ่งมาจอดรอรับของถวายอยู่ตำบลบ้านใหม่ห้วยแมงลัก ทางฝั่งซ้ายหมู่บ้านนี้มีบ้านประมาณ ๑๐ หลัง มีคนมาถวายของเช่นกล้วยไม้, ชายผ้าสีดา, ตะโก, กล้วย, ส้ม, สัปรด แลของเบ็ดเตล็ด โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปให้ทั่วกัน แลเสื้อผ้าแก่ผู้ที่ถวายของมากบางคน แลหมอฉันถวายกระถางธูปที่ไปทอดแหมาได้ที่หน้าเมืองสิงห์ เรือพระที่นั่งใหญ่ได้ออกจากที่ประทับแรมหาดสบ้า (ท้ายวังหมิก) เมื่อเวลา ๗ ๕๐ พอเวลา ๘ ๓๐ ได้มาจอดรอที่ตำบลบ้านใหม่ห้วยแมงลักนั้นก่อน พอรับของถวายแลประทานของเสร็จแล้ว เวลา ๘ ๓๔ ออกเรือพระที่นั่งจากตำบลบ้านใหม่ห้วยแมงลัก เวลา ๘ ๓๕ ผ่านบ้านเก่าทุ่งนาอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ พอผ่านบ้านเก่าทุ่งนามาแลเห็นเขาอ่างหินตรงหัวเรือ เวลา ๘ ๔๐ เข้าเรียวหนามแดง มีเกาะอยู่กลางน้ำ เรือเดิรทางช่องฝั่งขวาพื้นที่เปนทรายปนกรวด มีแพคนอยู่จอดอยู่ทางฝั่งขวา ๓ หลัง มีคนถวายไม้แก้วแลของเบ็ดเตล็ด ใต้แพคนอยู่ลงมาเปนห้วยเรียกว่าห้วยปากลำทราย ถัดจากห้วยลงมาเปนเรียว เรียกว่าเรียวปากลำทราย เรียวปากลำทรายนี้ยาวประมาณ ๘ เส้น เวลา ๘ ๕๖ พ้นเรียว พอดีผ่านท่าทุ่งนาพันไชย อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ มีบ้านอยู่หลัง ๑ แต่ยังนี้ร้างแล้ว เวลา ๑๐ ๑๖ ผ่านบ้านปากลำเภา

อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เวลา ๑๐ ๑๒ ผ่านห้วยปากลำเภาอยู่ทางฝั่งขวา ต่อจากนั้นมาถึงท่ามะเฟืองอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๐ ๒๘ เข้าเกาะน้ำเชี่ยวมีเกาะแต่ติดกับฝั่งซ้ายดูเปนหาด เวลา ๑๐ ๓๗ ผ่านท่าโป่ง มีเกาะอยู่กลางน้ำเกาะ ๑ เปนทรายปนกรวด ทางฝั่งขวามีบ้านคนอยู่ เวลา ๑๐ ๔๔ ผ่านสะพานหิน ที่ตำบลนี้มีหินจากฝั่งขวายื่นมายางก้อน เปนหินก้อนโตอยู่กลางน้ำ เรือพระที่นั่งติดทำให้ทองเหลืองหลุดไปแผ่น ๑ ทางเดิรอยู่ชิดฝั่งซ้ายที่เดียว เวลา ๑๐ ๔๙ ผ่านปากห้วยพงเชี่ยวอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๕๘ ผ่านบ้านจรเข้เผือก มีคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ยางแห่งเปนแพ ยางแห่งเปนบ้านรวม ๔๐ หลัง ทางฝั่งขวามีวัด ทางฝั่งซ้ายมีหาดใหญ่ พอเรือพระที่นั่งผ่านมามีพระสงฆ์สวดชยันโตถวาย แลมีผู้ถวายของ มีกล้วย, อ้อย, ขนุน, ไข่ไก่บ้าง แลโปรดเกล้า ฯ ประทานของแจกตอบแทนทั่วกัน ในระหว่างนี้พวกต่อวนได้นำปลาที่ต่อวนได้มาถวายมีปลาใหญ่ ๆ ๒ ปลา ปลาสต็อยาว ๔ ฟุต ๑๐ นิ้ว กว้าง ๑ ฟุต แลปลาเค้ายาว ๕ ฟุต ในระหว่างนี้ให้รอเรือพระที่นั่งเพื่อรับแลส่งชั่วคราว แลเห็นเขาน้ำมุดแลเขาน้ำเหมันซ้อนกันตรงหัวเรือ เสร็จแล้วเดิรทางต่อไป เวลา ๑๑ ๒๗ ผ่านวังกร่าง เวลา ๑๑ ๓๖ เข้าวังตะเคียนเปนคุ้งยาวมาก เวลา ๑๑ ๕๐ ถึงบ้านท่าเสด็จ มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งขวามีคนถวายมะตูมแลผัก โปรดเกล้า ฯ ให้เอาเรือเล็กไปรับแลแจกเสมาให้

เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๖ ฟ. เวลา ๑๒ ๐๔ ผ่านปากลำพาชี อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ เปนลำธารเล็กลึกเข้าไปมาก เมื่อขาขึ้นเคยเสด็จประพาสแล้ว มีคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งซ้ายมีหาดใหญ่แห่ง ๑ แลทางฝั่งขวามีคนถวายของ มีกล้วย, อ้อย, ขนุนแลผักบ้าง แลมีผู้หญิงชื่อแปลกนำจรเข้มาถวายตัว ๑ หัวประมาณ ๑ ฟุต ๔ นิ้ว ว่าขับได้เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ โปรดเกล้า ฯ ประทานของแจกทั่วกัน แลคนถวายจรเข้ได้ผ้าห่มอีกผืน ๑ เวลา ๑๒ ๑๔ ผ่านบ้านท่าตะครอ มีบ้านอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ ใต้บ้านลงมามีหาดทรายปนกรวดหาด ๑ เวลา ๑๒ ๒๓ ผ่านท่าตายนอยู่ทางฝั่งซ้าย พอผ่านลงมาหน่อยแลเห็นเขาช่องช้างคับอยู่ตรงหัวเรือ เวลา ๑๒ ๓๐ ถึงวังเย็น คงแลเห็นเขาช่องช้างคับตรงหัวเรืออีก ต่อลงมาอีกหน่อยทางฝั่งขวามีหาดใหญ่หาด ๑ เรียกหาดวังเย็น เวลา ๑๒ ๕๐ เข้าเรียวท่าวังเย็น เปนเรียวไม่ยาวนักแลพ้นเปนทราย เวลา ๑๒ ๕๔ ผ่านท่าญวนอยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเปนหาดทรายใหญ่ เวลา ๑๒ ๕๗ ผ่านท่าข่อยอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๒ ๕๓ เข้าเรียวตลาดควายมีเกาะอยู่กลางน้ำ แต่เรือต้องเดิรทางช่องฝั่งซ้ายชิดเกาะ เพราะร่องแคบแลคดเคี้ยว พอหลุดเรียวแรกมามีเกาะอีก เรือต้องเดิรทางช่องฝั่งขวา เรียวนี้เปนเรียวยาวแลคดอ้อม มีที่ทรายตื้น ๆ เวลา ๑๓ ๐๓ พ้นเรียว เข้าเขตต์กลอนโด เวลา ๑๓ ๐๖ จอดเรือที่ท่าประทับแรมกลอนโด อยู่ทางฝั่งซ้ายเปนหาดใหญ่ ที่ตำบลนี้มีบ้านอยู่ประมาณ ๓๐ หลัง มีบ้าน

แลแพอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ เวลา ๑๕ ๐๐ โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์รูปฉายรูป ขรเข้, ปลาสต๊อ, ปลาเค้า, แลเต่าที่ได้มาวันนี้ เวลา ๑๑ ๐๗ มีพวกชาวบ้านนำนกยุง, ไก่, ไก่ป่า, ลูกเสือ ๒ ตัว กับผักสดแลเนื้อกวางย่าง เนื้อกวางเค็ม กับของอื่นมาถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปให้ ไป วันนี้ได้รับหนังสือต่าง ๆ ที่ส่งมาถวายจากกรุงเทพ ฯ ได้ความว่ามารออยู่ที่นี่ตั้งแต่วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๔ ฟ. หนาวที่สุด ๗๕ ฟ.

จากกลอนโด มาวังลานแลจังหวัดกาญจนบุรี

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๑๐ ปลุกคนแล้วให้ไปเอาอาหารรับประทาน เวลา ๖ ๕๐ ปรอท ๗๖ ฟ. มีหมอกตามผิวน้ำออกเรือพระที่นั่งจากที่ประทับแรมกลอนโด ผ่านเรียวกลอนโดล่องลงมาตามลำน้ำ เวลา ๗ ๐๗ ผ่านท่านักการอยู่ฝั่งซ้าย เวลา ๗ ๒๐ ผ่านบ้านลั่นเข้าอยู่ทางฝั่งขวา มีแพแลบ้านหลายหลัง มีการหาเลี้ยงชีพในการตัดไม้ เวลา ๗ ๔๐ ผ่านบ้านยางเกาะ มีหาดยื่นออกมาทางฝั่งซ้าย แต่เรือต้องเดิรเลียบหาด หาดนี้เปนหาดทรายใหญ่ มีบ้านคนอยู่ตำบลนี้ทั้งสองฟาก มีพวกบ้านยางเกาะนำไข่ตะพายน้ำมาถวาย พอพ้นเรียวมาก็ถึงเรียวยางเกาะเปนช่องทางแคบแต่พื้นที่เปนทราย แต่บางแห่งเปนตอขมน้ำบ้าง เรือคงล่องได้สดวก เวลา ๗ ๕๔ ผ่านหาดยางพ้าผ่า เปนหาดทรายปนกรวดแต่ใหญ่โตมากอยู่ทางฝั่งซ้าย เห็น

เขาบ่ากงอยู่ตรงหัวเรือ เขาน้อยอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๘ ๐๓ ผ่านบ้านท่าเสลา อยู่ทางฝั่งขวาใต้ลงมาหน่อย เห็นเขาบ่ากงอยู่ทางขวาริมแม่น้ำทางฝั่งซ้ายเปนหาดทรายปนกรวด แลทางซ้ายเขาริมน้ำมีผู้มาตั้งทำการตัดไม้ เวลา ๘ ๒๕ ผ่านบ้านวังอ้ายหมูอยู่ทางฝั่งซ้าย แลเห็นเขาหับหมีอยู่หลังบ้านเข้าไป ทางฝั่งขวาเปนหาดทรายปนกรวด เวลา ๘ ๔๒ ผ่านท่าโป่งนกอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๘ ๔๕ ผ่านหาดแตงอยู่ทางฝั่งขวาเปนหาดทรายปนกรวดอย่างใหญ่ยื่นออกมามาก มีคนมาตั้งปลูกแตงในฤดูแล้ง แลเห็นเขาหมูกปลากรายอยู่ตรงหัวเรือ เขาน้อยอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๘ ๕๒ ผ่านท่ากระบือยู่ทางฝั่งขวา ทางฝั่งซ้ายเปนหาดทรายปนกรวดใหญ่ ต่อลงมาทางฝั่งขวาเปนบ้านคนตั้งตัดไม้ แลมีสวนกล้วยมาก ใต้ลงมาถึงแก่งน้อย เปนที่ ๆ มีเกาะเล็ก ๆ สองสามเกาะ แต่เรือคงเดิรตามทางมาได้สดวก เพราะไม่มีหินแลพันทลก เวลา ๙ ๑๐ ผ่านท่าที่เสด็จลงเมื่อเรือข้ามแก่งหลวงอยู่ทางฝั่งขวามีศาลเจ้าอยู่หลัง ๑ แล้วกลับเรือพระที่นั่ง เพื่อปล่อยท้ายลงก่อน แก่งหลวงนี้มีช่องทางอยู่ ๒ ทาง ทางร่องฝั่งซ้ายเปนช่องตรงแต่มีหินมาก เรือใหญ่ข้ามไม่ได้ ต่อมาเปนเกาะกลางน้ำเปนเกาะหิน ร่องทางฝั่งขวาเปนร่องคดงอเลี้ยวตัวถึง ๒ เลี้ยว แลช่องทางแคบมีหินใต้น้ำมาก การล่องเมื่อกลับเรือแล้วเอาท้ายลงก่อนใช้เชือกดึงโรยลงมา ทางบ้านเมืองได้จัดการผูกเชือกพรวนแลมีคนมาคอยช่วยรับเรือด้วย นับว่าเปนแก่งที่ข้ามลำบากแต่น้ำไม่สู้เชี่ยวนัก เวลา ๙ ๓๐ พ้นแก่งหลวง

เรือกลับลำแล่นล่องลงมาตามน้ำ เห็นบ้านแก่งหลวงมีบ้านคนอยู่ทั้ง
สองฟากแม่น้ำ แลผ่านท่าที่เสด็จขึ้นเมื่อขาขึ้น ท่านี้อยู่ทางฝั่งขวา
เวลา ๙ ๕๑ ผ่านท่าบ้านเจ๊ก อยู่ทางฝั่งขวา หลังท่านี้ไปเปนบ้าน
จีนประมาณ ๒ หลัง ๓ หลัง มาตั้งปลูกไร่ยาสูบ เวลา ๙ ๕๙ ผ่านบ้านนาง
แอ้ง มีบ้านแลแพคนอยู่ตามฝั่งซ้าย แลเห็นเขาช่องมะทราง แลช่อง
มะตูมเรียงกันตามลำดับจากฝั่งซ้าย เขาทั้งสองนี้อยู่ทางฝั่งซ้าย
เวลา ๑๐ ๑๙ ผ่านบ้านวังลาน มีคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งซ้าย
เปนท่าที่ขึ้นไปทุ่งนาคราช ใต้ลงไปหน่อยทางฝั่งขวามีหาดใหญ่เปนหาด
ทรายปนกรวด เปนที่ประทับแรมเมื่อขาขึ้น ตรงข้ามกับที่ประทับแรม
ทางฝั่งมีห้วยเรียกว่าห้วยวังลานมีน้ำไหล เวลา ๑๐ ๒๙ ผ่านบ้าน
ท่าอ้อ มีบ้านอยู่ทางฝั่งขวา ทางฝั่งซ้ายมีหาดยื่นออกมาเปนหาดใหญ่
ใต้หาดลงไปในฝั่งเดียวกันมีบ้านเรียกว่าบ้านชุกยายญวน ร่องทางคด
เคี้ยวแต่พื้นเปนทราย มีบางแห่งเปนตอ แลเห็นเขาสารภี แลเขาใหญ่
อยู่ทางหัวเรือตามลำดับจากฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๕๐ ผ่านบ้านเกาะสำโรง
มีบ้านแลแพคนอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ตามฝั่งขวามีหาดทรายใหญ่
เวลา ๑๐ ๕๐ ถึงบ้านชุกอ้ายยานมีหาดใหญ่ทางฝั่งซ้าย แลมีหมู่บ้าน
ตามฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๕๗ ผ่านบ้านหนองหญ้า มีบ้านทั้งสองฝั่ง แลเห็น
เขาตกน้ำอยู่ทางหัวเรือ เขานี้อยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๑ ๑๕ ผ่านบ้าน
วังยาง มีบ้านอยู่ทางฝั่งขวา ทางฝั่งซ้ายเปนหาดใหญ่มาก ใต้ลงมา
หน่อยพบเรือกองสเบียงกองแผนที่ ที่จะขึ้นไปท่าขนุน เวลา ๑๑ ๒๙ พอ

พันหาดใหญ่ทางฝั่งซ้ายมา ถึงบ้านท่าไม้รวก (ท่าเกวียน) อยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๑๑ ๓๖ ผ่านหน้ากองผสมสัตว์ซึ่งอยู่ทางฝั่งขวา แลเมื่อขาขึ้นได้เสด็จไปทอดพระเนตร แล้วไปประพาสถ้ำมังกรทองด้วย เห็นทิวเขาตกน้ำอยู่ทางขวา ชายเขาบางแห่งอยู่ริมน้ำก็มี เวลา ๑๑ ๑๙ ผ่านวัดถ้ำมังกรทอง มีการตั้งโต๊ะที่บูชาด้วย แลมีบ้านทั้งสองฝั่ง แลเห็นเขาปูนอยู่ตรงหัวเรือ เขาน้อยอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ เวลา ๑๑ ๕๓ ผ่านเขาปูนอยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวามีหาดใหญ่มีบ้านอยู่ทั้งสองฝั่ง เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๘๘ ฟ. เวลา ๑๒ ๑๖ ผ่านบ้านเขาแหลมมีบ้านทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ทางฝั่งขวามีสวนมะพร้าวแลเห็นเขาแหลมอยู่ด้วย เวลา ๑๒ ๑๗ ผ่านบ้านท่าสะแกมีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ คนที่นี่เปนชาติจีนโดยมาก การหากินก็คือการปลูกผักทำไร่ เวลา ๑๒ ๒๑ เข้าเขตต์ตำบลลิ้นช้าง มีคนมาคอยประมาณ ๓๐ คนเศษ เพื่อยอกร่องน้ำทางฝั่งซ้ายมีบ้านคนอยู่มาก แลมีหาดใหญ่อยู่หาด ๑ ต่อลงไปก็มีคนอยู่แลเปนหาดอยู่ทางฝั่งขวาอีก มีโรงเลื่อยไม้อยู่โรง ๑ เวลา ๑๒ ๓๓ พ้นตำบลลิ้นช้าง ออกลำแม่น้ำแม่กลอง เวลา ๑๒ ๔๐ จอดที่ประทับแรมหน้ากรมทหารยกม้าราชบุรีทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ เวลา ๑๓ ๐๐ เศษ โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ถ่ายรูปจำพวกสัตว์เปนต่าง ๆ ที่มีผู้ถวายมากับของที่ไม่มีวิญญาณที่แปลก ๆ อีก แล้วไปถ่ายรูปกองทหาร ต่อมามีผู้นำของต่าง ๆ มาถวาย มีปลาสด เนื้อโคสด แลผักต่าง ๆ กับของอื่น ๆ เบ็ดเตล็ดอีก โปรดเกล้า ฯ ประทานของแจกมีเสมาพระรูป

ให้ เวลาเย็นกรมทหารยกม้าราชบุริแตรวง เวลาค่ำกรมทหารยกม้าราชบุริละคอนเบ็ดเตล็ดถวาย แลได้เสด็จไปทอดพระเนตร์ เวลา ๒๒ ๒๑ เสด็จลงเรือพระที่นั่ง แล้วละคอนเลิก ปรอทสำหรับวันร้อนที่สุด ๙๕ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากจังหวัดกาญจนบุรีมาท่าเรือ

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๑๐ ปลุกคนตื่นแล้วให้จัดการรับประทานอาหาร เจ้านายเสด็จไปทอดพระเนตร์การผึกหัดทหารม้าราชบุริ แลผู้ว่าราชการได้จัดคนนำทางมาให้ เวลา ๘ ๕๐ เตรียมการออกเรือ ปรอท ๗๙ ฟ. เช้าวันนี้อากาศครึ้ม มีหมอกตามยอดเขา เวลา ๘ ๕๓ ออกเรือจากที่ประทับแรมที่กรมทหารยกม้าราชบุริ จังหวัดกาญจนบุริ มีกองทหารแลข้าราชการพลเรือนมาส่งเสด็จ ล่องลงมาตามลำแม่น้ำ น้ำเชี่ยว แลเห็นเขาบ้านถ้ำอยู่ตรงหน้าเรือ เขานี้เปนทิวเดียวกับเขาตกน้ำ พอผ่านวัดไชยชุมพลชนะสงคราม พระสงฆ์สวดชยันโตถวาย พอพ้นวัดก็ถึงตำบลชุกกระโดน ร่องทางเรือแคบมีทรายเปนโขดเปนหาดมาก ทำให้ทางเรือเดิรคดเคี้ยว บางตอนมีคนมาคอยช่วยเข็นเรือ แต่เรือไม่ติด เพราะขาล่องดูน้ำมากกว่าขาขึ้น โดยเหตุที่มีฝนตก มีชาวบ้านที่ตำบลชุกกระโดนตั้งโต๊ะถวายคำนับ พอพ้นตำบลชุกกระโดนมา น้ำก็ไม่เชี่ยว ถึงบ้านไร่ มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวดใหญ่ พอพ้นหาดมา

แลเห็นเขาตองซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายตรงหัวเรือ เวลา ๙ ๕๒ ถึงช่องแคบตำบล
วังหิบ ทางคดเคี้ยวบางตอนตื้น มีโขดทรายหลายแห่ง มีคนมาคอย
ช่วยเข็นเรือ แต่เรือคงเดิรได้สดวกไม่ติด เวลา ๙ ๕๖ พ้นร่องคดเคี้ยว
เห็นบ้านวังหิบอยู่ทั้งสองฝั่ง ทางฝั่งซ้ายมีคนนำขนุนแลของสดบางอย่าง
มาทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเสมาพระรูปให้ ทาง
ฝั่งขวามีพวกจีนมาตั้งทำปูน ใช้หินที่เขาวังหิบซึ่งอยู่หลังบ้านนี้เข้าไป
ซึ่งเปนทิวเดียวกับเขาบ้านถ้ำนั่นเอง เวลา ๙ ๕๗ ถึงตำบลวังลำแพน
อยู่ทางฝั่งขวา ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวดใหญ่ เรียกว่าหาด
บ้านทอง เวลา ๑๐ ๑๐ ถึงวัดท่าล้ออยู่ทางฝั่งซ้าย มีพระสงฆ์สวด
ชยันโตถวาย ใต้วัดลงมามีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ เวลา ๑๐ ๒๖
ถึงเรียวบ้านถ้ำ น้ำไม่สู้แรงจัดอย่างเรียวในลำน้ำแควน้อย เวลา ๑๐ ๓๐
ถึงวัดอินทรารามคูหา (วัดบ้านถ้ำ) อยู่ทางฝั่งขวา หลังวัดเข้าไปมี
ถ้ำอยู่บนเขาบ้านถ้ำ ซึ่งเมื่อขาขึ้นได้แวะแล้ว มีพระสงฆ์สวดชยันโต
ถวาย เวลา ๑๐ ๓๔ ถึงบ้านดอกขี้เหล็ก มีบ้านอยู่ทั้งสองฟาก ทางฝั่ง
ขวาหลังบ้านเข้าไปแลเห็นเขา เรียกว่าเขาแรด แต่เปนเขาเทือกเดียว
กับเขาบ้านถ้ำนั่นเอง ถัดจากบ้านดอนขี้เหล็กลงมาในระยะใกล้ๆ
เรียกว่าท่าศาลเจ้า พ้นจากนั้นมาในระยะติดๆ กัน เรียกว่าบ้านดอนคา
เวลา ๑๐ ๕๐ ถึงเรียวหัวกรวด เปนเรียวน้ำไม่สู้เชี่ยวจัดนัก แต่ระยะยาว
ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายปนกรวดใหญ่ หลังหาดไปแลเห็นเขาตอง มีบ้าน
คนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ใต้ลงมาหน่อยทางฝั่งขวามีหาดกรวดใหญ่

อีกหาดหนึ่งเปนหาดใหญ่ หลังหาดนี้ไปแลเห็นเขาช่องด่าน ร่องทางเรือเดิรแคบ มีคนมาคอยช่วยเข็นเรือ แต่เรือเดิรได้สดวก เวลา ๑๑ ๑๕ พ้นตำบลหัวกรวดถึงท่าม่วงชุม มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ แต่ทางฝั่งขวามีบ้านคนมากกว่าทางฝั่งซ้าย มีวัด ๆ ๑ มีโรงเก็บหญ้าของกองผสมสัตว์มาตั้งอยู่โรง ๑ มีหาดกรวดอยู่เยื้องกันทั้งสองฟากแม่น้ำ ทำให้ช่องทางเรือเดิรแคบ มีคนมาคอยช่วยเข็นเรือ แต่เรือเดิรได้สดวก เวลา ๑๑ ๓๐ ถึงบ้านจุกกะพี้ มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ ทางฝั่งขวามีคนนำรวงผึ้งแลไข่ไก่มาถวาย โปรดเกล้า ฯ ให้เอาเรือเล็กไปรับ แลประทานเสมาพระรูปให้ทั่วกัน ต่อลงมาถึงวัดจุกกะพี้ มีพระสงฆ์สวดชยันโตถวาย แลมีนักเรียนมาตั้งแถวรับเสด็จ ถัดจากวัดลงมามีหาดทรายกลางน้ำ เรือต้องเดิรเลียบทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๑ ๓๐ ถึงท่าม่วง ทางฝั่งซ้ายมีบ้านคนมากกว่าทางฝั่งขวา เมื่อขาขึ้นได้จอดเรือที่ตำบลนี้ให้คนรับประทานอาหารแลประพาสตลาด เวลา ๑๓ ๓๘ ถึงที่ว่าการอำเภอวังขนาย ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าม่วงทางฝั่งซ้าย มีกรมการอำเภอเมืองแลตำรวจภูธรมาตั้งแถวรับเสด็จ เวล ๑๑ ๔๓ ถึงวัดอินทาราม (วัดสิโหละ) มีพระสงฆ์สวดชยันโตถวาย ถัดลงมามีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำ เรียกว่าบ้านสิโหละ ใต้ลงมาหน่อยทางฝั่งซ้ายเรียกว่าตำบลวังขนาย ส่วนบ้านทางฝั่งขวาเรียกว่าบ้านต้นมะม่วง เวลา๑๒ ๑๐ ปรอท ๘๔ ฟ. เวลา๑๒ ๑๖

ถึงที่ประทับแรมตำบลบางขนาย เปนหาดกรวดใหญ่อยู่ทางฝั่งขวา เมื่อขาขึ้นประทับแรมที่ตำบลนี้ ระยะทางจากวังขนายไปจังหวัดกาญจนบุรี โดยเรือยนต์จูง กินเวลา ๕ ชั่วนาฬิกา ๓๓ นาที ขาล่องโดยแจวแลถ่อกินเวลา ๓ ชั่วนาฬิกา ๑๓ นาที ทางฝั่งซ้ายมีบ้านคนมาก เวลา ๑๒ ๑๕ ถึงบ้านใหม่มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟาก เวลา ๑๒ ๔๐ ถึงวัดต้นลำใยอยู่ทางฝั่งขวา มีพระสงฆ์สวดชยันโตถวาย มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟาก เรียกว่าบ้านต้นลำใย ถัดลงมาเรียกว่าบ้านคอกละออม แลเห็นเขาขี้คราดอยู่ตรงหัวเรือ ร่องทางเรือเดิรคดเคี้ยว กลางน้ำตื้น เรือต้องเสียเวลาติดอยู่ครู่หนึ่ง เวลา ๑๓ ๐๒ ถึงตำบลสำรอง ทางฝั่งมีบ้านคนอยู่มาก มีคลองอยู่คลองหนึ่ง เปนเขตต์ต่อระหว่างอำเภอวังขนายจังหวัดกาญจนบุรี แลอำเภอท่ามะกาจังหวัดราชบุรี ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายเปนกรวด หลังหาดเข้าไปมีบ้านคนอยู่ เวลา ๑๓ ๑๖ ถึงบ้านชุกมะตูม เวลา ๑๓ ๓๓ ถึงบ้านส้มเซี่ยว ทางฝั่งขวามีบ้านคนอยู่แลมีศาลเจ้าหลัง ๑ ใต้บ้านส้มเซี่ยวลงมามีเวิ้งใหญ่ทางฝั่งซ้าย เรียกว่าวังศาลา มีวัดที่วังนี้เรียกว่าวัดวังศาลามีบ้านคนอยู่ทั้งสองฝั่ง เวลา ๑๓ ๕๓ ถึงท่าแคมีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟาก เวลา ๑๓ ๕๗ ถึงหาดท่ากระทุ่มใหญ่อยู่ทางฝั่งขวา ใต้หาดลงมาเรียกว่าบ้านท่ากระทุ่มใหญ่ เวลา ๑๔ ๐๔ ถึงบ้านท่าตะคร้อ เห็นบ้านคนอยู่สองฟาก เวลา ๑๔ ๒๑ ถึงบ้านหัวพง มีบ้านคนอยู่ทั้งสองฟาก ทางฝั่งซ้ายมีหาดใหญ่ หลังหาดเข้าไปมีบ้านคนมากกว่าทางขวา เวลา ๑๔ ๓๒ ถึงวัดแสนตอ อยู่ทางฝั่งขวามีพระสงฆ์

สวดชยันโตถวาย มีหาดกรวดทั้งสองฝาก ทำให้ช่องทางแคบ มีคน
คอยช่วยเข็นเรือ แต่เรือเดิรได้สดวกไม่ติดเหมือนขาขึ้น เวลา ๑๔ ๕๒
ถึงบ้านท่าศาล มีบ้านคนอยู่มาก แต่มีโขดเปนเกาะหลายแห่ง
เวลา ๑๔ ๕๙ พ้นตำบลท่าศาล เข้าเขตต์ตำบลท่าเรือ เวลา ๑๕ ๐๖ เรือ
พระที่นั่งเทียบท่าที่ฝั่งขวาตำบลท่าเรือตรงหาดทรายใหญ่ ตรงข้ามทาง
ฝั่งซ้ายเปนท่าเรือพระแท่น มีบ้านคนมากประมาณ ๓๐๐—๕๐๐ หลัง
มีพระศรีพลรัตน์นายอำเภอ แลพวกกรมการแลตำรวจภูธรกับนักเรียน
มาตั้งแถวรับเสด็จ เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านมีพิณพาทย์ทำเพลงมหาฤกษ์
ที่ท่าประทับแรมดีแลประดับด้วยโคมญี่ปุ่น ระยะทางจากจังหวัดกาญจนบุรี
ถึงที่นี่กินเวลา ๖ ชั่วนาฬิกา ๑๓ นาที เวลาเย็นเสด็จขึ้นให้ผู้ที่นำของ
ทูลเกล้า ฯ ถวายเฝ้า มีของถวายคือ ไข่ไก่, รวงผึ้ง, น้ำผึ้ง, ยาสูบ,
ลูกเสือตัว ๑ กับผักแลของอื่น ๆ เวลาค่ำคณะกรมการอำเภอมี
ละคอนแลเพลงสลับฉากเล่นถวาย แลมีการออกร้านของรับประทาน
แลโปรดเกล้า ฯ ประทานของแจกให้ เวลา ๑๒ ๒๑ ละคอนเลิก ปรอท
ร้อนที่สุดวันนี้ ๙๒ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากท่าเรือมาเบิกไพร

วันอาทิตย์ที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาเช้าปลุกคนแล้ว
ให้จัดการรับประทานอาหาร เวลา ๗ ๒๕ พระยาสุรินทรฦๅไชยแล
ข้าราชการจังหวัดกาญจนบุรีที่ตามมาส่งเสด็จได้กราบทูลลากลับ เวลา

๗ ๓๐ ปรอท ๗๖ ฟ. วันนี้อากาศครึ้ม นายอำเภอท่ามะกาขัดคนนำทางมาแทนคนที่มาจากจังหวัดกาญจนบุรี วันนี้ทรงประชวรเปนไข้อีก แต่พระอาการไม่มากนัก ปรอทร้อนเพียง ๑๐๐ ฟ. เวลา ๗ ๓๒ ออกจากหาดที่ประทับแรมตำบลท่าเรือพระแท่น เวลา ๗ ๔๒ ถึงบ้านเกาะจิก เวลา ๗ ๕๐ ถึงบ้านครก ทางฝั่งซ้ายมีวัดชื่อวัดบ้านครก เรือพระที่นั่งผ่าน มีพระสงฆ์สวดชยันโต เวลา ๗ ๕๖ ถึงบ้านท่ากระทุ่มน้อย ทางฝั่งขวามีวัดชื่อวัดกระทุ่มน้อย เวลา ๘ ๐๖ ถึงบ้านท่ามะกา มีโขดทรายอยู่ทั้งสองฟาก เวลา ๘ ๒๕ ถึงบ้านหวายเหนียว ทางฝั่งซ้ายเปนหาดที่ประทับแรมเมื่อขาขึ้น หลังหาดเข้าไปเปนที่ว่าการอำเภอท่ามะกา เวลา ๘ ๓๖ ถึงเกาะน้ำเชี่ยว อยู่ชิดทางฝั่งซ้ายเปนเกาะทรายแลมีหาดยื่นออกมาไกล เวลา ๘ ๕๐ ถึงบ้านวังทอง เวลา ๘ ๕๘ ถึงบ้านท่าหว้า มีฝนตกปรอย ๆ เวลา ๙ ๑๗ ถึงบ้านพงตึก เรือต้องเดิรชิดทางฝั่งขวามาก แลถ้าเลี้ยวไม่ตรงตามร่องจะเสียเวลาติด เวลา ๙ ๓๑ ถึงบ้านปากบาง ทางฝั่งขวามีหาดทรายใหญ่ ใต้หาดลงไปมีศาลเจ้าเปนตึกหลัง ๑ ถัดศาลเข้าลงไปถึงวัดปากบาง เวลา ๙ ๕๑ ถึงบ้านลูกแก ทางฝั่งซ้ายมีตลาดใหญ่เท่าที่ตำบลท่าเรือพระแท่น เวลา ๙ ๕๔ ถึงบ้านบางวาน เวลา ๑๐ ๒๐ ถึงบ้านลาดบัว ทางฝั่งซ้ายมีวัดชื่อวัดโกสินราย ทางฝั่งขวามีวัดชื่อวัดลาดบัว เวลา ๑๐ ๒๙ มีฝนตกอยู่พักหนึ่งก็หาย เวลา ๑๐ ๓๖ ถึงตำบลบางพัง พอพ้นตำบล

ยางพังเปนเขตอำเภอท่ามะกากับอำเภอบ้านโป่ง เวลา ๑๐ ๕๒ ถึง ตำบลท่าผา เปนเขตอำเภอบ้านโป่ง เวลา ๑๓ ๐๓ ถึงตำบลปากแรด ทางฝั่งซ้ายเปนหาดทรายใหญ่ ใต้หาดลงไปเปนค่ายหลวงบ้านโป่ง เวลา ๑๑ ๑๕ ถึงด่านภาษีไม้บ้านโป่ง ทางฝั่งซ้ายมีหาดทรายใหญ่เปนที่ ๆ เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งเมื่อขาขึ้นจากตำบลบ้านโป่งไปถึงที่ประทับแรมหวายเหนียว โดยเรือยนต์ ๕ ชั่วนาฬิกา ๕ นาที ขาล่องโดยแจวแลถ่อกินเวลา ๓ ชั่วนาฬิกา ๔๗ นาที เวลา ๑๑ ๔๕ เรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแรมที่หาดทรายฝั่งซ้ายตำบลเบิกไพร ทางฝั่งตรงข้ามมีศาลเจ้าเบิกไพร มีพระบำรุงบุรีราช นายอำเภอกับพวกกรมการแลมีนักเรียนทั้งหญิงชายมาตั้งแถวรับเสด็จ เวลา ๑๖ ๔๘ เสด็จขึ้นให้นักเรียนทั้งชายหญิง แลผู้ถวายของเผ้า ของถวายมีไข่แลของอื่น ๆ แล้วเสด็จข้ามฟากไปศาลเจ้าเบิกไพร เวลา ๑๗ ๔๕ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาค่ำประทานของแก่นายอำเภอแลกรมการ แลมีการเล่นทะแยมอญ แอ่วลาว แลฉันท์ คอนเสิตถวาย แลมีการออกร้านของรับประทาน กับทางคณะกรมการยังได้จัดการให้มีผ้าป่าเมื่อภายหลังขุดดอกไม้เพลิงแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านายเสด็จไปทรงทอดผ้าป่า เวลา ๒๒ ๐๐ เศษ เลิกการเล่น วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๘๕ ฟ. หนาวที่สุด ๗๗ ฟ.

จากเบิกไพรมาจังหวัดราชบุรี

วันจันทร์ที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๖๕ เวลา ๖ ๐๐ ปลุกคนประจำเรือแล้วให้จัดการรับประทานอาหาร เวลา ๗ ๓๕ ปรอท ๗๗ ฟ. นายอำเภอบ้านโป่งได้จัดคนนำทางมาแทนคนที่มาจากท่าเรือ แล้วเตรียมการออกเรือ เวลา ๗ ๕๐ ออกจากที่ประทับแรมตำบลเบิกไพร มิกรมการอำเภอมาส่งเสด็จ เวลา ๗ ๕๒ ถึงปากลัดคุ้งพยอมตอนบน ปากคุ้งอยู่ทางฝั่งขวาแต่ยังมีดูตื้นเปนทราย เวลา ๘ ๐๐ ถึงปากลัดคุ้งพยอมตอนล่าง เวลา ๘ ๐๗ ถึงบ้านท่าอิฐ เวลา ๘ ๑๙ ถึงบ้านเครชุม อยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาตรงกันข้ามเรียกว่าบ้านม่วง เวลา ๘ ๓๓ ถึงบ้านหัวหิน เวลา ๘ ๕๖ ถึงบ้านวังมะนาว เปนเขตระหว่างอำเภอบ้านโป่งกับอำเภอโพธาราม เวลา ๘ ๕๖ ถึงบ้านหม้อ เวลา ๙ ๑๗ ถึงบ้านยางลาว ทางฝั่งซ้ายเปนคลองเรียกว่าคลองตาคด เวลา ๙ ๑๗ ถึงบ้านคงคา เวลา ๙ ๓๙ ถึงบ้านโพธาราม เวลา ๙ ๕๖ ถึงที่ว่าการอำเภอโพธาราม อยู่ทางฝั่งซ้าย ใต้ที่ทำการอำเภอลงไปเปนค่ายหลวงอำเภอโพธาราม เวลา ๙ ๕๕ ถึงบ้านใหม่ ทางฝั่งซ้ายใต้วัดลงไปมีคลองเรียกว่าคลองบ้านใหม่ เวลา ๑๐ ๐๗ ถึงวัดปราสาท อยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๒๒ ถึงบ้านบางแขยง เวลา ๑๐ ๔๕ ถึงบ้านบางตะโหนด เวลา ๑๐ ๕๒ ถึงบ้านสำมะ ทางฝั่งซ้ายมีคลองชื่อคลองมะขาม เวลา ๑๑ ๐๗ ถึงบ้านเจ็ดเสมียน แลเห็นสถานีรถไฟอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๑ ๑๕ ถึงบ้านซ่องน้อย เวลา ๑๑ ๒๒ ถึงบ้าน

ซ่องใหญ่ เปนเขตอำเภอโพธารามติดต่อกับเขตอำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี เวลา ๑๑ ๒๖ ออดเรือที่ตำบลวัดบ้านซ่องใหญ่ทางฝั่งซ้าย เข้าอาวาสที่วัดนี้ ซ่อหงวนลงมาเผ้า แลทรงถวายวัตถุบำรุงแก่วัดเพราะเปนวัดซึ่งแต่ก่อน ๆ เคยเสด็จมาแวะประทับพักแลทรงคุ้นเคยกับพระอธิการหนูวัดนั้นมาแต่เดิม แต่บัดนี้ถึงมรณภาพเสียแล้ว แลพระหงวนบัดนี้ก็เปนหลานท่านอธิการหนูนั้นด้วย โปรดเกล้า ฯ ให้ตัดไม้ไผ่ยงจากที่วัดนี้ ๒ ลำ เวลา ๑๓ ๐๐ ปรอท ๘๔ ฟ. เวลา ๑๒ ๐๔ ออกจากตำบลวัดบ้านซ่องเดิรทางต่อไป เวลา ๑๒ ๑๙ ถึงคลองบ้านซ่องอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๒ ๒๓ ถึงบ้านคลองโพอยู่ทางฝั่งซ้าย ส่วนทางฝั่งขวาเรียกว่าบ้านท่าเสา เวลา ๑๒ ๔๐ ถึงบางกระ เวลา ๑๒ ๔๘ ถึงบ้านกล้วยอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๓ ๐๖ ถึงบางสองร้อย เวลา ๑๓ ๒๐ ถึงบ้านโคกหม้ออยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเรียกว่าบ้านหลุมดิน เวลา ๑๓ ๓๖ ถึงตำบลเตาปูน มีผู้ตั้งเตาเผาปูนมากที่ตำบลนี้ เวลา ๑๓ ๔๖ ถึงวัดอมรินทราราม อยู่ทางฝั่งซ้าย ใต้วัดลงมาเปนเขตของกองพลทหารบกที่ ๔ ราชบุรี เวลา ๑๔ ๐๐ ผ่านหน้ากองพลทหารบกที่ ๔ ราชบุรี มีกองทหารตั้งแถวรับเสด็จ เวลา ๑๔ ๐๕ เรือพระที่นั่งเทียบแพที่พักหน้าตำหนักผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๔ เวลา ๑๖ ๔๘ เสด็จลงเรือคอนโดเล่อไปที่ตำหนักภาณุราช โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐฉายรูป เวลา ๑๗ ๔๕ เสด็จกลับ ระยะทางเวลาขาล่องจากเบิกไพรมาราชบุรี ๕ ชั่วนาฬิกา ๔๗ นาที วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๐ ฟ. หนาวที่สุด ๗๘ ฟ.

จากจังหวัดราชบุรีไปจังหวัดสมุทสงคราม

วันอังคารที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖ ๐๐ ปลุกคนประจำเรือแล้วเตรียมการออกเรือ วันนี้เรือกลไฟมาจากกรุงเทพ ฯ มาคอยรองเรือต่อไป แล้วได้จัดการเอาเรือที่กองพลทหารบกที่ ๔ เอาไปใช้ราชการในการเสด็จไทรโยค พวกเรือกลไฟล่วงหน้ามากรุงเทพ ฯ ก่อน คงเหลือแต่กระบวรเรือในพระองค์ แลเรือกลไฟจูง ๓ ลำ เรือยนต์ ๒ ลำ กับเรือเล็กสำหรับประจำเท่านั้น เวลา ๗ ๑๐ ปรอท ๘๐ ฟ. ออกเรือจากหน้ากองพลทหารบกที่ ๔ มีกองทหารม้าตั้งแถวส่งเสด็จ เวลา ๗ ๓๒ จอดเรือณสถานที่ของพระองค์ที่ตำบลบ้านไร่ เพื่อให้คนรับประทานอาหาร เวลา ๘ ๑๐ ออกจากที่นั้นเปนกระบวรเรือจูงไปโดยเรือกลไฟล่องลงมาตามแม่น้ำ เวลา ๙ ๓๒ ถึงตำบลบางนกแขวกซึ่งเปนเขตแดนจังหวัดราชบุรีกับจังหวัดสมุทสงคราม เวลา ๙ ๓๖ ถึงปากคลองบางนกแขวกอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๙ ๕๔ ถึงที่ว่าการอำเภอบางคณฑีอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๐ ๓๐ ถึงที่ว่าการอำเภออัมพวาอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๑๑ ๐๔ ถึงวัดช่องลม มีเรือกลไฟของผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทสงครามมาคอยนำเสด็จ เวลา ๑๑ ๑๕ จอดเรือพระที่นั่งที่หน้าตำหนักภาโณทยานทางฝั่งขวาเหนือวัดพวงมาลัย ทางฝั่งซ้ายตรงข้ามเปนที่ว่าการจังหวัดสมุทสงคราม ระยะเวลาจากตำบลบ้านไร่จังหวัดราชบุรีถึงตำหนักภาโณทยานจังหวัดสมุทสงคราม โดยเรือกลไฟจูง ๓ ชั่วนาฬิกา ๕ นาที เมื่อเรือพระที่นั่งเทียบท่าที่ประทับแล้ว

เสด็จขึ้นให้กรมการจังหวัดเฝ้า แลให้นายนาวาเอก พระนเรนทรยดินทร์ (ผิน สิทธิสาริบุตร) รั้งผู้บัญชาการกรมทหารเรือชายทะเล กับนายนาวาตรี หลวงมหาปราย ผู้บังคับการกองโรงเรียนพลทหารเรือที่ ๑ มาเฝ้าด้วย เวลาเที่ยงผู้ว่าราชการจังหวัดได้เทียบเครื่องเสวยมาถวาย เวลาบ่ายเสด็จขึ้นมีผู้นำของมาถวาย มีมะพร้าว, ผัก, ไข่, แลของสดต่าง ๆ แลประทานของแจกแก่ข้าราชการแลผู้ถวายของ เวลา ๑๗ ๐๐ เสด็จขึ้นให้ภรรยาข้าราชการจังหวัดเฝ้า แลทูลเกล้า ฯ ถวายของโปรดเกล้า ฯ ประทานของแจกให้ทั่วกัน เวลา ๑๗ ๒๕ เสด็จลงประทับเรือยนต์ไปประพาสปากอ่าว เวลา ๑๘ ๒๕ เสด็จกลับ แล้วเสด็จไปที่วัดพวงมาลัย มีพระสวดมงคลสูตรถวาย ทรงถวายวัตถุบริจัยเพื่อปฏิสังขรณ์วัด แลถวายเสมาพระรูปแก่พระสงฆ์ทุกองค์ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตร์โขลถ์ เวลาค่ำพระสินธุชลสงคราม นำโขนมาเล่นถวาย โรงปลูกในเรือใหญ่ทอดสมอกลางน้ำ แลที่วัดพวงมาลัย มีการขุดดอกไม้เพลิงถวาย จนเวลา ๒๒ ๐๐ เศษ โขนเลิก วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๐ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

คงแรมจังหวัดสมุทสงคราม

วันพุธที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๗ ๒๕ เสด็จลงประทับเรือยนต์ไปกองโรงเรียนพลทหารเรือที่ ๑ เสร็จแล้วเสด็จตรวจการ

ผักหัด แลสถานที่กองโรงเรียน มีนายนาวาเอก พระนเรนทรยดินทร์รั้งผู้บัญชาการกรมทหารเรือชายทะเล มาคอยรับเสด็จด้วย เมื่อทรงตรวจการเสร็จแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงประดิษฐ์ฉายรูปหมู่แลรูปสถานที่แล้วประทานของแจกแก่นายทหาร เวลา ๙ ๔๕ เสด็จลงประทับเรือยนต์แล่นขึ้นไปประพาสตลาดอัมพวาโดยทางคลองผีหลอก แล้วเสด็จขึ้นไปประทับที่ตำหนักสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ครู่หนึ่ง ประทานของแจกแก่ผู้ที่ทรงคุ้นเคย เวลา ๑๐ ๔๐ เสด็จลงประทับเรือยนต์ มีผู้ใหญ่บ้านนำมะพร้าวอ่อนและจัดมาทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานเหรียญให้ แล้วเสด็จกลับโดยเรือยนต์ ออกปากคลองอัมพวาทางแม่น้ำมาตำหนักภาโณทยาน เวลา ๑๒ ๓๐ เสด็จจากเรือพระที่นั่งขึ้นประทับที่ตำหนักภาโณทยาน มีผู้นำของมาถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานของแจกให้แก่ข้าราชการและผู้ถวายของ เวลา ๑๓ ๐๕ เสด็จลงประทับเรือยนต์ล่องไปตามแม่น้ำเสด็จขึ้นที่วัดบ้านแหลม ทรงนมัสการพระพุทธรูปอันเปนสำคัญในโบสถ์นั้น เวลา ๑๔ ๓๐ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาค่ำพระสินธุชลสงคราม นำโขนมาเล่นถวายอีก เวลา ๒๓ ๐๐ เลิก ปรอทวันนี้ร้อนที่สุด ๙๙ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากจังหวัดสมุทสงครามมาบางยาง

วันพฤหัสบดีที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๖ ๑๕ ปลุกคนประจำเรือ แล้วให้จัดการรับประทานอาหาร เวลา ๗ ๔๗ ปรอท ๗๙ ฟ.

เตรียมการออกเรือ เวลา ๗ ๕๐ ออกเรือจากที่ประทับแรมหน้าตำหนักภาโณทยาน โดยการพ่วงเรือกลไฟขึ้นมาตามลำแม่น้ำ แลพระสงฆ์ที่วัดพวงมาลัยสวดชยันโตถวาย เวลา ๘ ๔๔ จอดที่ตำบลสวนหลวงทางฝั่งขวา แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรการทำหม้อตาลที่โรงทำหม้อหลวง เมื่อเสร็จการทอดพระเนตรแล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่ง พระสินธุชลสงครามได้ทูลเชิญเสด็จไปประพาสสวน เวลา ๙ ๑๐ ออกเรือพระที่นั่งไปบ้านพระสินธุชลสงคราม เวลา ๙ ๒๕ จอดเรือที่หน้าบ้านพระสินธุชลสงคราม แล้วเสด็จขึ้นประพาสสวน เวลา ๙ ๕๕ เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่ง แล้วออกเรือเดิรทางขึ้นมาตามลำน้ำ ในระหว่างทางที่เสด็จนี้ ตามบ้านคนมีตั้งที่บูชาถวาย แลยางวัดมีพรรสวดชยันโตถวายด้วย เวลา ๑๑ ๑๕ ถึงปากคลองยางนกแขวก เรือเดิรในคลองยางนกแขวก เวลา ๑๑ ๒๙ ถึงประตูน้ำยางนกแขวก พระยาสมุทศักดารักษ์ผู้ว่าราชการจังหวัด แลข้าราชการบางคนตามเสด็จมาส่งถึงที่นี้. มีผู้ใหญ่บ้านในตำบลนี้นำมะพร้าวอ่อนแลของอื่น ๆ มาถวายโปรดเกล้า ฯ ประทานของให้ แลพระยาสาครคณาภิรักษ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทสาครมารับเสด็จ แลนำส้มโอแลปลาของพระยามหินทรเดชานุวัตรมาถวาย เวลา ๑๑ ๕๑ ถึงหลัก ๘ เวลา ๑๒ ๐๙ ถึงที่ว่าการอำเภอดำเนิรสดวกซึ่งเปนแขวงจังหวัดราชบุรี เวลา ๑๒ ๒๕ ถึงหลัก ๗ เวลา ๑๒ ๕๗ ถึงหลัก ๖ เวลา ๑๓ ๓๕ ถึงหลัก ๕ เปนเขตแดนต่อแดนจังหวัดราชบุรี แลจังหวัดสมุทสงคราม เวลา ๑๔ ๐๕

ถึงหลัก ๔ เวลา ๑๕ ๒๓ ถึงหลัก ๑ เวลา ๑๕ ๓๙ ถึงประตูน้ำบางยาง เวลา ๑๖ ๑๕ จอดเรือพระที่นั่งที่หน้าวัดบางยาง ซึ่งทางจังหวัดสมุทสาคร ทำไว้รับเสด็จทางฝั่งซ้ายของคลอง เปนเขตของอำเภอสามพราน จังหวัดนครไชยศรี ทางฝั่งขวาเปนเขตของอำเภอกระทุ่มแบนจังหวัดสมุทสาคร มีกรมการอำเภอมารับเสด็จ แลพระสงฆ์ที่วัดบางยาง สวดชยันโตถวาย แลมีผู้ใหญ่บ้านแลอำเภอนำของสดมาถวาย แล้วโปรดเกล้า ฯ ประทานของแก่ข้าราชการแลผู้ถวายของ เวลา ๑๓ ๓๐ โปรดเกล้า ฯ นิมนต์พระสงฆ์ในวัดนั้นมาเจริญพระพุทธมนต์ แล้วทรงถวายวัตถุปัจจัยทั่วกัน วันนี้เดิรทางด้วยเรือกลไฟจูง ๗ ชั่วนาฬิกาเศษ เดิรในประตูน้ำ ๔ ชั่วนาฬิกา ๑๐ นาที วันนี้ปรอทร้อนที่สุด ๙๗ ฟ. หนาวที่สุด ๗๖ ฟ.

จากบางยางมากรุงเทพ ฯ

วันศุกร์ที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลาเช้าปลุกคนตื่นแล้วให้จัดการรับประทานอาหารเช้า เวลา ๗ ๕๐ นายอำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทสาครนำของสดมาถวาย เวลา ๘ ๐๐ ปรอท ๘๒ ฟ. เวลา ๘ ๐๕ ออกเรือจากวัดบางยางเดิรกระบวรโดยเรือจูง ออกจากปากคลองบางยางเข้าแม่น้ำท่าจีน เวลา ๘ ๒๕ เข้าคลองภาษีเจริญนอก มีผู้นำของสดแลมะพร้าวมาถวาย โปรดเกล้า ฯ ประทานของแจก เวลา ๘ ๕๕ ออกจากประตูน้ำภาษีเจริญนอก เวลา ๙ ๑๓ ถึงหลัก ๖ เวลา ๙ ๒๒ ถึงคลอง

กระทุ่มแบน เวลา ๙ ๒๖ ถึงที่ว่าการอำเภอกระทุ่มแบน อยู่ทางขวามือ เมื่อมาถึง เวลา ๙ ๔๖ ถึงหลัก ๕ เวลา ๑๐ ๒๐ ถึงหลัก ๔ เวลา ๑๐ ๒๙ ถึงบ้านหนองแขมที่เป็นเขตแดนอำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทสาคร กับอำเภอหนองแขมจังหวัดธนบุรี เวลา ๑๐ ๓๐ ขอดเรือที่หนองแขมทางขวามือ เพื่อให้คนในกระบวรเสด็จไปดูงารพระพุทธบาทที่วัดหนองแขม เวลา ๑๑ ๒๑ ออกเรือเดิรทางต่อไป เวลา ๑๑ ๓๒ ถึงที่ว่าการอำเภอหนองแขม เวลา ๑๒ ๐๐ ปรอท ๙๐ ฟ. เวลา ๑๒ ๔๐ ถึงเขตแดนต่อระหว่างอำเภอหนองแขมกับอำเภอภาษีเจริญ เวลา ๑๒ ๔๕ ถึงหลัก ๑ เวลา ๑๒ ๔๙ ถึงที่ว่าการอำเภอภาษีเจริญ เวลา ๑๓ ๑๓ ถึงประตูน้ำภาษีเจริญตอนใน พระยาสาครคณาภิรักษ์ผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทสาครมาส่งถึงที่นี่ แล้วลดเพดานเรือพระที่นั่งทั้ง ๒ ลำลง เพื่อลอดสพานเจริญพาสน์ เวลา ๑๓ ๒๕ ออกจากประตูน้ำ แล่นมาตามคลองบางกอกใหญ่ เวลา ๑๓ ๕๘ ออกจากคลองบางกอกใหญ่ แล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำ เวลา ๑๔ ๐๕ เทียบที่ท่าราชวรดิษฐ์ แลมีข้าราชการกระทรวงทหารเรือมารับเสด็จ แล้วเสด็จประทับรถยนต์พระที่นั่งไปยังวังบูรพาภิรมย์ ระยะเวลาเดิรทางในวันนี้จากวัดบางยางถึงท่าราชวรดิษฐ์ ๕ ชั่วนาฬิกา ๙ นาฑี เดิรในประตูน้ำ ๔ ชั่วนาฬิกา ๙ นาฑี รวมการเสด็จในคราวนี้เปนเวลา ๓๑ วัน

ในการเสด็จคราวนี้ กระบวรเสด็จมี ๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงเฉลิมเขตรมงคล ๒. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพล

ทิฆัมพร ๓. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ ๔. หม่อมเจ้าหญิงรำไพประภา ๕. หม่อมเจ้าอาภัสสรวงศ์ ๖. หม่อมเจ้าพิรพงศ์ภาณุเดช ๗. หม่อมเจ้าหญิงวิลัยกัญญา แลหม่อม ข้าหลวง มหาดเล็ก ตามหน้าที่ ส่วนนายทหารที่ตามเสด็จในกระบวร ๑. นายร้อยเอก พิทักษ์ภูเบนทร์ นายทหารคนสนิทจะเรทหารทั่วไป ๒. นายร้อยเอก หลวงประดิษฐ์ภาพฉายาลักษณ์ กรมแผนที่ทหารบก ๓. นายร้อยโท แก้ว บำรุงชีพ แพทย์ประจำพระองค์ ๔. นายเรือโท เหลียง สุนาวิน นายทิงผู้กำกับราชการทหารเรือ แลได้โปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงทหารเรือจัดเรือไปคอยรับเสด็จที่บ้านโป่งตามกระบวรที่กล่าวแล้วนี้ นายนาวาโท พระนรินทรรังสรรค์ เลขานการจเรทหารทั่วไปเปนผู้กำกับกระบวร นายนาวาตรี หลวงอรณพนาวาณัติ เปนผู้บังคับการเรือกลแลเรือแจวพาย นายเรือตรี กล้าย เสตะจันทร์ ประจำเรือพระที่นั่งหยั่งใจถูก นายเรือตรี เหม วัชระเหม ประจำเรือพระที่นั่งหยอดไนยนา นายเรือโทอั้น สุวรรณภาณุ แพทย์ประจำกระบวรทหารเรือ เรือพระที่นั่งทั้ง ๒ ลำ มีท่าประจำลำละ ๒ นาย พลทหารลำละ ๙ นาย ส่วนเรือ ข. ขาวมีท่าลำละนาย ๑ พลทหารลำละ ๙ นาย สมทบกับเรือในกระบวรทหารยกกองพลที่ ๔ ซึ่งมีนายพลตรี หม่อมเจ้าทศศิริวงศ์ เปนผู้บัญชาการกระบวร รับเสด็จที่ท่าเรือตำบลบ้านโป่ง เวลาเช้าวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔

ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ

พระพุทธศักราช ๒๔๖๕

เรียบเรียงโดย

พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ)

มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

บอกแก้คำผิด

๑	คำปรารภน่า	๒	บรรทัด	๑๑	คำว่า	เดิม	แก้เปน ตาม
”	”	๑๓	”	ทา	”	ทาง	
๒	น่า ๒	”	๑๙	”	หลง	”	หลัง
๓	น่า ๔	”	๑๕	”	กล	”	กัลป
๔	น่า ๕	”	๘	”	ฎภ	”	ฎก
๕	น่า ๕	”	๒๐	”	น	”	น้
๖	น่า ๙	”	๑๗	”	เหนอ	”	เหน้อ
๗	น่า ๑๘	”	๔	”	มุมกำเมือง	”	มุมกำแพงเมือง
๘	น่า ๑๙	”	๙	”	กำเมือง	”	กำแพงเมือง
๙	น่า ๒๘	”	๖	”	ท	”	ที่
๑๐	น่า ๓๓	”	๑๘	”	มุกฑล	”	มณฑล
๑๑	น่า ๓๖	”	๔	”	ต้อ	”	ตั้ง
๑๒	น่า ๔๓	”	๑๘	”	มอ	”	มอ
๑๓	น่า ๕๓	”	๙	”	แลว	”	แล้ว
๑๔	น่า ๕๖	”	๔	”	ตาน	”	ต้าน
๑๕	น่า ๖๓	”	๑๕	”	ท	”	ท่
๑๖	น่า ๖๔	”	๒๐	”	คน	”	คน
๑๗	น่า ๖๙	”	๑๙	”	หยก	”	หยุก

คำปรารภ

ข้าพเจ้าได้ตาม ฯ พณ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการมณฑลภาคพายัพ ขากลับล่องเรือจากเชียงใหม่มาขึ้นรถไฟที่ปากน้ำโพ เมื่อได้ไปเห็นภูมิประเทศแถบนั้นมาแล้วจึงทำให้เกิดความปราถนาที่จะเขียนระยะทางไว้ เหตุที่ทำให้เกิดความปราถนาดังนั้นคือ

๑ เห็นว่าการทราบลักษณภูมิประเทศในเขตร์บ้านเกิดเมืองบิดรของตนนั้นเปนการสมควรอย่างยิ่ง การที่ได้มีโอกาศไปเห็นมณฑลพายัพอันเปนมณฑลไกลซึ่งอยู่ชายพระราชอาณาเขตร์ก็นับว่าเปนลาภ แต่เมื่อเห็นแล้วใช้แต่ความจำไม่จดไว้ไม่เท่าไรย์ ความจำนั้นก็ย่อมลบเลือนการที่ได้ไปเห็นมาก็จะได้ประโยชน์น้อย

๒ เห็นว่าในเวลานี้รถไฟสายเหนือก็ไปสุดทางลงที่นครเชียงใหม่ซึ่งเปนเมืองที่รอการบำรุงอยู่แล้ว เพราะฉนั้นนครนี้นับวันนับแต่จะเปลี่ยนรูปโฉมโนมพรรณ์ผิดแผกแปลกตาขึ้น ผู้ที่มีความกระหายอยากเห็นบ้านเกิดเมืองบิดรของตนเจริญขึ้นโดยรวดเร็วนั้น ถ้าไม่ได้เห็นมณฑลภาคพายัพในเวลานี้ แต่ได้ไปเห็นใน ๑๐ ปีข้างน่าก็สงสัยว่าบางทีจะเสียใจว่า ความเจริญของมณฑลนี้ช้าไป เพราะไม่ได้เห็นความเปนอยู่ในเวลานี้เปนเครื่องวัด ถ้าได้เขียนไว้บ้างถึงไม่เลอียดก็พอช่วยให้เปนเครื่องวัดได้บ้าง

๓ เห็นว่าทางเรือจากเชียงใหม่ลงมาปากน้ำโพหรือกรุงเทพ ฯ นับวันแต่จะมีผู้ขึ้นล่องน้อยลงไป เพราะขึ้นล่องทางรถไฟรวดเร็วไม่เสียเวลา

นานทั้งค่าโดยสานและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ก็ถูกกว่าขึ้นล่องทางเรือ จึงเปนการควรที่จะขดระยะทางและภูมิประเทศทางเรื่อไว้ด้วย

๔ เห็นว่าเมื่อได้กล่าวลักษณของภูมิประเทศเช่นทำนองภูมิสาตร์แล้ว ก็ควรกล่าวถึงประวัติของนครหรือวัตถุบางอย่างไว้บ้าง ถึงจะเปนของไม่ปลาดสำหรับผู้มีความรู้ความชำนาญในเรื่องโบราณคดี ก็เปนการปลาดสำหรับคนที่มีความรู้ความชำนาญเพียงชั้นข้าพเจ้า

ขอกล่าวไว้เสียด้วยว่าประวัติต่าง ๆ ที่นำมากล่าวในที่นั้น ได้อาศรัยเก็บจากพงศาวดารบ้าง ตำนานโยนกบ้าง การเล่าหรือเขียนประวัติของสถานหรือวัตถุใด ๆ ของบรรพชนในสมัยโน้นมักมีคติชอบที่จะพรรณาเกี่ยวพันเข้าไปในทางสาสนาบ้าง ในทางอิทธิปาฏิหารของบุคคลบ้าง ผู้จดจำต่อมาแม้ในระยะทางฉบับนี้จึงจำต้องเจริญรอยเดิม

การตั้งรูปที่จะเขียนดังกล่าวนี้จึงเปนการที่น่าจะต้องพรรณาถึงอะไร ๆ หยุมหยิมอยู่บ้าง ซึ่งไม่เหมาะแก่ที่จะเปนรายงานในทางราชการ จึงได้ปลีกเสียคนละทางทีเดียว เพราะมีเวลาได้พินิจพิเคราะห์น้อยแล เพราะความชำนาญในทางโบราณคดีก็ไม่มี หากจะมีการผิดพลาดบ้าง ก็หวังว่าผู้ที่ได้อ่านคงให้อภัยแก่ข้าพเจ้า

พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๔๖

ระยะทางไปเชียงใหม่

การเดินทางไปเชียงใหม่ด้วยรถไฟในเวลานั้นนั้น ถ้าไปรถธรรมดาซึ่งมีอยู่ทุกวันออกจากกรุงเทพ ฯ ต้องไปนอนปากน้ำโพ จากปากน้ำโพนอนอุตรดิฐ จากอุตรดิฐนอนลำปาง จากลำปางนอนเชียงใหม่ แต่ถ้าไปโดยรถด่วนซึ่งมีออกจากกรงเทพ ฯ อาทิตย์ละ ๒ วัน คือ วันอาทิตย์กับวันพุฒเวลา ๔.๓๐ ล,ท, ถึงเชียงใหม่ในวันรุ่งขึ้นเวลา ๖.๐๐ ล,ท, เศษ

การที่ไม่มีรถไฟเปนระยะนอนที่พิศณุโลกนั้น จึงเปนการน่าเสียดายอยู่บ้างที่ทำให ผู้มีธุระอย่างรีบด่วน แลพ่อค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งไม่สามารถจะเช่าตู้สินค้าโดยเฉภาะของตนเอง ซึ่งอยู่ในจังหวัดแลอำเภอรายทางเช่นพิจิตร์ บางมูลนาค (ทางพักสินค้าของเพ็ชร์บูรณ์แลหล่มศักดิ์) พิศณุโลก ต้องได้รับความลำบากเปนอันมาก

วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๔.๓๐ ล,ท, จากกรุงเทพ ฯ วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๔.๐๐ ก,ท, ถึงจังหวัดพิศณุโลก (ระยะทาง ๓๘๘ กิโลเมตร์) วันที่ ๒๖-๒๗ พักอยู่ที่จังหวัดพิศณุโลก

จังหวัดพิศณุโลกนี้เปนเมืองตั้งที่ว่าการมณฑล ตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำน่าน ฝั่งขวาเปนที่ยัญชาการกองพลทหารบกที่ ๗ วังเก่า ศาลารัฐบาลมณฑล, ศาลมณฑล, ทำเนียบสมุหเทศาภิบาลและบ้านข้าราชการกองมณฑลทุกแพนก ฝั่งซ้ายเปนโรงพักตำรวจภูธร เรือนจำที่ว่าการอำเภอ โรงพยาบาลเยญจมราชูทิศ และทรายว่าหอทะเบียนที่ดินก็จะสร้างขึ้นฝั่งนี้ จวนผู้ว่าราชการจังหวัด ที่พักข้าราชการ (เคยเปนพลับพลา) และตลาด

ศาลารัฐบาลมณฑลเปนเรือนชั้นเดียว มีมุขยื่นออกไปทางข้างหลัง สร้างครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์เปนสมุหเทศาภิบาล ต่อมาเดียวนี้ยังกว้างขวางพอที่จะทำงานรวมกันได้ทุกแผนก แต่อายุเข้าเขตร์ชราโย้ย้างแล้ว

ทำเนียบสมุหเทศาภิบาลเปนเรือนไม้ใต้ถุนสูง กว้างขวางพอสมควร

บ้านข้าราชการกองมณฑลตั้งอยู่ทางทิศใต้ศาลารัฐบาลมณฑลข้างเหนือข้าง เปนเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูงโดยมากแต่ลานบ้านเปนป่าพงรกเกือบทุกบ้าน

โรงพักตำรวจภูธรตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง ได้ถนนสามด้าน คือ ด้านน่าได้ถนนสายลำน้ำ ด้านข้างใต้ได้ถนนสถานีรถไฟ ด้านหลังมีถนนอีกสายหนึ่ง ด้านข้างเหนือติดกำแพงเมือง

เรือนจำกำแพงก่ออิฐถือปูน เรือนที่ขังนักโทษเปนเรือนใต้ถุนสูง กว้างขวางพอควร

ที่ว่าการอำเภอเปนเรือนไม้ใต้ถุนสูง มีมุขกลางตามแบบของกระทรวงมหาดไทย จวนผู้ว่าราชการจังหวัดเปนเรือนไม้สองชั้น แต่ย่อมข้อนข้างคับแคบ

โรงพยาบาลเบญจมราชูทิศ ตั้งอยู่บนเนินหันน่าลงถนนจากสถานีรถไฟเปนเรือนไม้ใต้ถุนสูงสองหลงย่อม ๆ หลังนอกเปนที่ทำการของแพทย์ หลังในเปนที่สำหรับคนไข้อยู่ จุคนไข้ได้ประมาณ ๖–๗ คน ข้างน่ามีสนามหญ้ากว้างขวางพอสมควรกับฐานะที่เปนโรงพยาบาล

ตำนานเมืองพิศณุโลกโดยย่อ

เมื่อก่อนพุทธศักราช ๑๕๐๐ ปี เวลานั้น เมืองเชียงแสนมีอำนาจมาก มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองเมืองเชียงแสนองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เพราะท่านทรงรอบรู้พระคัมภีร์ในพระพุทธสาสนามาก แลทรงจัดการทะนุบำรุงพระพุทธสาสนาในเมืองเชียงแสนให้รุ่งเรือง จึงเรียกพระนามเช่นนั้น ถึงว่าพระองค์จะทรงพระราชศรัทธาเช่นนั้น ก็หาได้เว้นที่จะแผ่พระยรมเดชานุภาพ และพระราชอาณาเขตร์ให้กว้างขวางไม่ ทรงเห็นว่ากำลังเมืองศรีสัชนาลัยอ่อนแอลง จึงได้ยกทัพลงมาตีเมืองศรีสัชนาลัย พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัชนาลัยในเวลานั้นทรงพระนามว่า พระเจ้าพะสุจราช โปรดให้ตบแต่งพระนครรับสัตรูเปนสามารถ กองทัพทางเชียงแสนเข้าเมืองศรีสัชนาลัยไม่ได้ ตั้งรบรับขับเขี้ยวไพร่พลล้มตายลงด้วยกันทั้งสองฝ่าย ในที่สุดก็เลยทำความสงบศึก เริ่มกระทำทางพระราชไมตรีต่อกัน พระเจ้าพะสุจราชถวายราชธิดาองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระประทุมมาเทวีแก่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ๆ ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งพระอรรคมเหษี มีพระราชโอรสด้วยกัน ๒ พระองค์ ๆ หนึ่ง ทรงพระนามว่า เจ้าไกรศรราช อีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า เจ้าชาติสาคร พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ทรงพระราชดำริห์จะผูกพันธ์กรุงศรีสัชนาลัยไว้ให้มั่นคง เพื่อแผ่ขยายอาณาเขตร์มาทางเขตร์แดนกรุงละโว้ จึงทรงพระราชดำริห์จะสร้าง

นครขึ้นที่ใกล้แม่น้ำร่วมแควแม่ยมแลแม่น้ำแควตวันออก เวลานั้น เรียกกันว่า ๒ แคว อีกแห่งหนึ่ง จึงทรงชี้แจงพระราชประสงค์ให้พระเจ้ากรุงศรีสัชนาลัยทราบโดยอ้างว่า เปนการซึ่งจะป้องกันข้าศึกละโว้ที่จะยกขึ้นไปย่ำยีพระราชอาณาเขตร์กรุงศรีสัชนาลัย แลคิดจะให้พระราชโอรสอันเปนพระราชนัดดาของพระเจ้ากรุงศรีสัชนาลัยลงมาครอบครองเมืองนั้น เมื่อพระเจ้ากรุงศรีสัชนาลัยทรงเห็นด้วยแล้ว จึงมีรับสั่งให้ช่านกร้อง และช่าการบุญ คุมไพร่พลลงมาจัดการสร้างเมืองขึ้น ได้เริ่มสร้างกำแพงเมืองในเวลาเช้าวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ ยังจุลศักราช ๓๑๕ พระพุทธศักราช ๑๔๙๖ กำหนดกำแพงเมืองที่จะสร้างนั้นว่าโดยยาว ๕๐ เส้น โดยกว้างลึกเข้าไปจากผั่งน้ำข้างละ ๑๐ เส้น ๑๕ วา ช่านกร้องสร้างผั่งตวันตก (ผั่งขวา) ช่าการบุญสร้างผั่งตวันออก (ผั่งซ้าย) ทำการแข่งกัน ๑ ปีกับ ๗ เดือนจึงสำเร็จ แล้วส่งข่าวขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงได้เสด็จยกพยุหโยธาทัพพร้อมด้วยพระอรรคมเหษีพระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ลงมาตั้งพลับพลาอยู่ใกล้เมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น ดำรัสให้ตั้งการพระราชพิธีกลยาทว์และมงคลการสร้างเมืองใหม่ พระราชทานนามเมืองผั่งตวันออกว่าเมืองพิศณุโลก ผั่งตวันตกว่าเมืองโอฆบุรี แล้วเสด็จเข้าไปตั้งพระราชวังอยู่ผั่งตวันตก ประทับอยู่นานจนถึงได้หล่อพระพุทธชินราชแลพระพุทธชินศรี

ผู้ชำนาญโบราณคดีบางท่านลงความเห็นว่า เมืองพิศณุโลกนี้ชั้นเดิมพวกขอมสร้าง ลงไปประมาณ ๒๐๐ เส้น ขอมเปนหลักถานอยู่ ต่อมาจึงย้ายขึ้นมาตั้งที่ตั้งเมืองเดียวนี้ เรียกว่าเมืองสองแคว เพราะตั้งอยู่ในระหว่างลำน้ำน่านกับลำน้ำยม และต่อมาจึงสร้างเปนเมืองใหญ่เมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐ แลลงความเห็นอีกด้วยว่า ที่ว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเปนผู้สร้างนั้นในพงศาวดารเมืองเชียงแสนและพงศาวดารเมืองใดในประเทศลานนาหาได้ปรากฏข้อความนั้น หรืออ้างพระนามพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกไม่ คงจะเปนพระเจ้าธรรมราชาลิไทย พระเจ้าแผ่นดินในพระราชวงศ์พระร่วงกรุงศุโขทัยเปนผู้สร้าง

ในส่วนกำแพงเมืองที่ตั้งอยู่ ๒ ฝั่งน้ำนั้น ผู้ชำนาญโบราณคดีบางท่าน ลงความเห็นว่า เดิมทีเดียว เมืองพิศณุโลกเห็นจะตั้งอยู่ทางฝั่งตวันออกของลำน้ำฟากเดียว ลำน้ำเดียวนี้เดิมคงเปนคลองขุดสำหรับไขน้ำเข้าไปใช้ในเมือง ทำนองเดียวกับคลองหลอด กรุงเทพ ฯ ภายหลังสายน้ำกัดคลองที่ขุดนี้จนกว้างกลายเปนแม่น้ำ และลำน้ำเก่าตื้นเขิน เมืองพิศณุโลกจึงกลายเปนเมืองอกแตก ความสันนิษฐานดังนี้ ก็เพราะทางด้านตวันตกยังมีลำน้ำเก่าเปนแนวอยู่ ผ่านตำบลบ้านคลองไปออกที่ใต้เมืองเดียวนี้ ตำนานการสร้างเมืองพิศณุโลกโดยย่อมีดังนี้

วังเก่าตั้งอยู่ฝั่งขวา (ฝั่งตวันตก) เหนือศาลารัฐบาลมณฑล ยังมีแต่เนินดินแนวกำแพงวังกับสระข้างพระราชมณเฑียรและศาลเทพารักษ์สิ่งอื่น ๆ ไม่มีปรากฏ สมเด็จพระราชาธิบดีที่ครองกรุงศรีอยุทธยาได้เคยไปประทับอยู่ที่พระราชวังนี้หลายพระองค์ คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถพระองค์ ๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธังกูลองค์ ๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชาองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชองค์ ๑ รวม ๖ พระองค์ด้วยกัน

นอกเมืองทางด้านตวันออกที่ตรงบริเวณสถานีรถไฟ เดิมเปนสระเรียกสระแก้ว แต่โยราณเปนที่ทำพิธีสำหรับสรงสนานเวลามีไชยชะนะศึก สระนี้เดียวนี้บริเวรถไฟกินเสีย แลเกือบจะไม่เห็นอย่แล้ว

ตลาดเมืองพิศณุโลกตั้งอยู่ทางทิศใต้นอกกำแพงเมือง ตั้งยาวไปตามลำน้ำเปน ๒ แถวมีถนนขั้นกลาง เดียวนี้ดูโทรมลงไป เพราะรถไฟไม่ได้มาพักนอนที่นี่

ทางใต้เมืองนี้มีโยราณวัตถุที่น่าดูอยู่อีกแห่ง ๑ ก็คือ วัดจุฬามณี ห่างจากเมืองลงไปประมาณ ๒๐๐ เส้น เดิมพวกขอมสร้าง ภายหลังสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงพระราชศรัทธาจะทรงผนวช จึงโปรดให้สร้างโบสถ์วิหาร และกุฎีขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ และเสด็จออกทรงผนวช เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ อยู่ ๘ เดือนกับ ๑๕ วันจึงลาผนวช แต่ก็ไม่มีอะไรเหลือแล้ว นอกจากเปนโคกถมดินมีรอยก่ออิฐบ้าง กับยังมีมณฑบพระพุทธบาทและศิลาจารึก ครั้งสมเด็จพระนารายน์เล่าเรื่องสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถสร้างวัดจุฬามณี และออกทรงผนวช

สิ่งที่สำคัญที่สุดและเปนศรีของมณฑลพิศณุโลก หรือจะว่า ๆ เปนศรีของมณฑลแถบเหนือก็ไม่ผิดนั้น คือ พระพุทธชินราช ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่วัดมหาธาตุ ในกำแพงเมืองริมน้ำฝั่งตวันออก วัดนี้เปนวัดใหญ่ มีพระศรีรัตนมหาธาตุเปนรูปปรางค์อยู่กลาง พระมหาธาตุนี้ของเดิมสร้างครั้งกรุงศุโขไทย สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงแปลงเปนพระปรางค์เมื่อเสด็จไปประทับอยู่เมืองพิศณุโลก แลยกเมืองพิศณุโลกเปนราชธานี ว่าสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ (แต่กระเบื้องทองที่ประดับยอดพระปรางค์นั้นเปนของเจ้าจอมมารดาแส ในรัชกาลที่ ๕ มีศรัทธาให้สถาปนาขึ้น) รอบพระมหาธาตุ มีพระระเบียงแลวิหารสี่ทิศ วิหารหลวงอยู่ทิศตวันออก วิหารพระพุทธชินราชอยู่ทิศตวันตก วิหารพระพุทธชินศรีอยู่ทิศเหนือ วิหารพระสาสดาอยู่ทิศใต้ วิหารทั้งสี่ทิศนี้ยังบริบูรณ์อยู่ตามเดิมแต่วิหารพระชินราชหลังเดียว มีบานประตูประดับมุข ฝีมือช่างครั้งกรุงศรีอยุทธยา เปนของพระเจ้าบรมโกฏสร้างถวาย (ที่อกเลาประตูมีคนนับถือเอาผ้าขาวไปจำลองมาเปนประเจียด) วิหารพระพุทธชินศรีกับวิหารพระสาสดานั้นของเดิมหักพังหมด พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็กกว่าของเดิม และโปรดเกล้า ฯ ให้ยืนพระพุทธรูปจำลองพระพุทธชินศรีและพระสาสดาไว้ในนั้นด้วย วิหารหลวงทางทิศตวันออกนั้น เปน ๙ ห้อง หักพังเหลือแต่ผนัง พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ เปนฝีมือช่างครั้งกรุงเก่า สันนิษฐานกันว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้าง ยังบริบูรณ์ดีอยู่ทั้งหลัง

ตำนานพระพุทธชินราช

มีเนื้อความในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ซึ่งสร้างเมืองพิศณุโลกนั้น ทรงดำริห์จะสร้างพระพุทธรูป ๓ องค์ จึงให้ช่างเชียงใหม่กับช่างศโขไทยช่วยกันบ่นห่นพระพุทธรูปแล้วทรงเททอง สำริด หล่อเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีจอ (ประมาณว่าใน พ.ศ. ๑๙๐๗) สำเร็จเรียบร้อยแต่ ๒ องค์ คือ พระพุทธชินศรีกับพระสาสดา แต่พระพุทธชินราชนั้นต้องหล่ออีกหลายครั้งจึงสำเร็จ แล้วเอาเศษทองที่เหลือจากหล่อพระพุทธรูป ๓ องค์นั้นหล่อพระพุทธรูปขนาดน้อยอีกองค์ ๑ เรียกกันว่า พระเหลือ ประดิษฐานไว้ในกุฏิใต้ต้นโพธิ์สามส้าว ซึ่งปลูกไว้ณะที่ทรงหล่อพระพุทธรูป ๓ องค์นั้น กุฏิพระเหลือนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเปนสามเณรได้ตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนารถขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลกครั้นในรัชกาลที่ ๕ ทรงจำลองพระพุทธชินราชมาเปนพระประธานวัดเบญจมบพิตรก็โปรดเกล้า ฯ ให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่อนั้นอีกต้น ๑ และทรงหล่อพระเหลืออีกองค์ ๑ แต่โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญไปประดิษฐานไว้ณะเขาจำศีลเมืองลับแล

พุทธลักษณของพระพุทธชินศรีและพุทธชินราช แม้ดูในเวลานี้ก็เห็นได้ว่าเลือกเอาลักษณที่งาม ในแบบอย่างพระพุทธรูปศุโขไทยกับเชียงใหม่มาผสมกัน จึงงามหาที่เปรียบมิได้ ผู้ที่ได้ไปนมัศการ

เมื่อได้เห็นแล้วยังเกิดความบรรเทิงใจไม่เบื่อเลย แต่พระสาสดานั้น ลักษณต่างไป สงสัยกันว่าจะเปนฝีมือช่างชั้นหลัง ไม่ใช่สร้างยุคเดียวกัน

ในจังหวัดพิศณุโลกนี้มีถนนหนทางพอสมควร ถนนที่นับว่าเปนสายยาวก็คือสายที่ขนานไป ๒ ข้างฝั่งน้ำ แต่ฝั่งทางตวันออกได้รับความบำรุงดีกว่าทางฝั่งตวันตกเพราะอยู่ในเขตร์สุขาภิบาล

พลเมือง ๆ พิศณุโลกมีการทำนาเปนพื้น ๆ ที่ดินยังว่างมาก มีพลเมืองอีก ๓ เท่านี้ก็ยังมีที่ว่างพอให้ทำนา

วันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๘.๒๐ ก.ท. จากพิศณุโลกโดยรถไฟเที่ยวธรรมดาถึงสถานีเด่นไชย เวลา ๑.๓๐ ล.ท. ขึ้นรถยนต์ไปทางทิศเหนือ ผ่านอำเภอสูงเม่นและโรงพยาบาลชาวอเมริกันถึงจังหวัดแพร่ระยะทางประมาณ ๖๐๐ เส้น

ที่เด่นไชยมีกองทหารราบ ๑๗ ตั้งอยู่ กับมีตลาดขายของ เพราะเปนที่รวมสินค้าซึ่งมาจากนครน่านและจังหวัดแพร่จะมาขึ้นรถไฟ

ถนนจากสถานีไปจังหวัดแพร่เปนถนนที่กรมทางรับบำรุงรักษามีถมหินบ้าง แต่ยังไม่มั่นคงนัก ๒ ข้างทางมีบ้านเรือนบ้าง ป่าสัก ซึ่งกรมป่าไม้ได้ปลูกเปนตัวอย่างบ้าง นอกนั้นก็เปนทุ่งนา

จังหวัดแพร่ตั้งอยู่ทางฝั่งตวันออกของลำน้ำยม มีกำแพงเมืองล้อมรอบ (เหลือแต่เชิงเทินดิน) กำแพงเมืองนี้ไม่ใช่เปนรูปสี่เหลี่ยม

เปนรูปคอริ แลด้านสกัดกลมไม่หักมุม ส่วนยาวทิศใต้ไปทิศเหนือ ประมาณ ๓๔ เส้น ด้านสกัดทางทิศเหนือแคบประมาณ ๖ เส้น ๕ วา ด้านสกัดทางทิศใต้กว้าง ๑๗ เส้น ๑๐ วา ในกำแพงเมืองมีถนนสายยาวตามส่วนยาวของกำแพง ๒ สาย นอกนั้นมีถนนตัดถนนซอยอีกมาก ว่าด้วยถนนแล้วสำหรับในร่วมจังหวัดแพร่ไม่จำเปนต้องตัดใหม่อีก ในเวลานี้เพียงแต่บำรุงของเก่าให้ดีขึ้นก็พอแล้ว ถนนนอกกำแพงเมืองที่เปนสายยาวมีอีกสองสาย คือ จากเมืองไปทิศตวันออกถึงพระธาตุช่อแฮ ระยะทางประมาณ ๑๗๕ เส้น กับถนนจากเมืองไปอำเภอร้องกวางยาวประมาณ ๖๐๐ เส้นเศษ แต่สายนี้ไม่ได้ไปเห็น ในกำแพงเมืองมีบ้านเรือนราษฎรแลวัดวาอารามแน่นหนา ที่ทำการของรัฐบาลและบ้านข้าราชการก็อยู่ในกำแพงเมืองทั้งสิ้น

ศาลารัฐบาลมณฑลเปนเรือนไม้ ๒ ชั้น มีมุขข้าง ๒ มุข กว้างขวางและยังมั่นคงดี ตั้งอยู่ถนนสายกลางเมือง

ถัดศาลารัฐบาลไปทางทิศใต้เปนทำเนียบสมุหเทศาภิบาล ทำเนียบสมุหเทศาภิบาลนี้ เดิมเปนบ้านเจ้าแพร่สร้างเปนตึก ๓ ชั้น (ชั้นล่างเตี้ยมากคนอยู่เห็นจะไม่ได้ นับว่าเปนใต้ถุน) ภายหลังเปนสโมสรเสือป่าแล้วจึงมาเปนทำเนียบสมุหเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้

ทิศตวันออกทำเนียบสมุหเทศาภิบาล (ตรงกันข้ามคนละฟากถนน) มีโรงเรียนประจำมณฑล เปนเรือนไม้ ๒ ชั้น กว้างพอควร มีชื่อว่า “พิริยาลัย”

ศาลจังหวัด (ศาลมณฑลอยู่นครลำปาง) ก็เปนเรือนไม้ตั้งอยู่ถนนรอยกำแพงทางทิศตวันตกในแนวเดียวกับศาลารัฐบาลมณฑล แต่มีบ้านรายฎรกับบ้านผู้พิพากษาขั้นอยู่ ๒ บ้านเท่านั้น

คนละฟากถนนกับศาลารัฐบาลมณฑลทางทิศตวันออกเปนจวนผู้ว่าราชการจังหวัดเปนเรือนไม้จริงชั้นเดียว ใต้ถุนสูง หลังบ้านมีชานต่อติดกับครัวนับว่า กว้างขวางพอสมควร

ติดกับจวนผู้ว่าราชการจังหวัดทางทิศตวันออกเปนที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข

ในถนนสายเดียวกับศาลารัฐบาลมณฑลทางทิศเหนือมีโรงเรียนสัตริประจำมณฑล ชื่อ "โรงเรียนนาริรัตน์"

ตรงข้ามกับโรงเรียนนาริรัตน์คนละฟากถนนเปนที่ว่าการอำเภอเปนเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูงมีมุขกลาง

ในเมืองข้างกำแพงเมืองทางทิศใต้มีห้างของบริษัทอิสเอเชียติก นอกเมืองทางทิศใต้มีถนนแยกไปทางทิศตวันตกถึงลำน้ำยม ในถนนนี้มีที่ทำการกองย่าไม้ และห้างบอมเบเยอร์ม่า

พระธาตุช่อแฮซึ่งอยู่ทางทิศตวันออกเมืองนั้น เปนรูปพระสถูป (ไม่ใช่รูปปรางค์) ตั้งอยู่บนยอดดอยเล็ก ๆ ตัวพระธาตุสูงประมาณ ๙ วาเปนที่ซึ่งราษฎรจังหวัดนี้นับถือ มีการจุดบ้องไฟสมโภชเปนประจำปี เมืองแถบนี้ดูเหมือนจะสร้างพระธาตุชนิดนี้แข่งกัน ถ้าเมืองใดไม่มีออกจะเสียไป

วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๑๑. ก.ท. จากแพร่ไปเด่นไชย เวลา ๑.๔๐ ล.ท. รถไฟจากสถานีเด่นไชย(รถธรรมดาจากพิศณุโลกไปลำปาง) รถเดินมาในหว่างเขาสองข้างทางมีป่าไม้สัก ทางขวามือของทางรถไฟ (ขาจากเด่นไชย) มีลำน้ำยมลดเลี้ยวไปมาอยู่ใกล้ ๆ มาข้ามน้ำยมที่แก่งหลวงเปนสพานเหล็ก เมื่อข้ามมาแล้วก็ไม่เห็นลำน้ำยมอีก แต่มีลำห้วยแม่ต้ามาแทนที่คดเคี้ยวไปทางขวาบ้างซ้ายบ้างของทางรถไฟ เวลา ๒. ๕๔ ล.ท. ถึงสถานีบ้านบิน เมื่อขวนถึงสถานีรถไฟข้ามห้วยแม่ลาย ลำห้วยอยู่ทางซ้ายมือผ่านหลังสถานีบ้านบิน ที่นี่เปนเขตร์นครลำปาง อำเภอเมืองลอง ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ห่างสถานี ๗๕ เส้น ที่ตั้งอำเภอนี้ทราบว่าตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้านใหญ่

เวลา ๕. ๕๐ ล.ท. ถึงสถานีบ้านแม่เมาะ หมู่บ้านอยู่หลังสถานีแลไม่เห็นบ้านเพราะมีป่าบัง จากนี้ไปรถไฟต้องเบ็ดแรงเพราะเขาชันแลทางเดินลดเลี้ยวไปตามไหล่เขาจนถึงผาลาดทางวกเวียนน้อยลง เวลา ๖.๕ ล.ท. ถึงสถานีบ้านแม่ทะ เวลา ๖.๑๘ ล.ท. ถึงสถานีสบตุยจังหวัดลำปาง ที่สถานีมีปลัดมณฑลประจำจังหวัดแลเจ้านายพันเมือง ข้าราชการทั้งทหารแลพลเรือนมารับเสนายดีมาก ขึ้นรถยนต์มาเปนระยะทางประมาณ ๑๕๐ เส้นถึงที่พักในเมืองนครลำปาง

ลักษณภูมิประเทศที่มาวันนี้ เมื่อตอนจากแพร่รถเดินเข้าในป่าสักแลป่าไม้ต่าง ๆ เช่นไม้ไผ่ ไม้กระยาเลย รถไฟขึ้นเขาบ้างลงเขาบ้างเดินลดเลี้ยวไปมาตามไหล่เขาบ้าง มีลำน้ำยม ลำห้วยแม่ต้า แม่ลาน

แม่เมาะ แม่ทะลดเลี้ยวไปมาสลับกับรถไฟ ลำน้ำแลลำห้วยเหล่านี้เปนประโยชน์ในการขนไม้ซุงมาก มีไม้ซุงค้างน้ำอยู่ในลำห้วยเกลื่อนกลาดไปทั้งนั้น

ที่ใดที่ใกล้หมู่บ้านก็มีทุ่งนา แลมีไร่เข้าตามไหล่เขาข้าง การพันไร่นั้น เดี๋ยวนี้พันได้แต่ข้าอ่อน ข้าแก่รัฐบาลห้ามพันไม่ได้แล้ว

เมื่อจวนถึงสถานีสบตุ๋ยภูมิประเทศเปลี่ยนลักษณจากข้าเปนทุ่งนา มีข้าละเมาะเปนหย่อม ๆ คล้ายที่ใกล้สถานีปากเพรียว จังหวัดสระบุรี

สถานีสบตุ๋ยนี้เปนตึกสองชั้น กว้างขวางพอควร ทางเหนือห่างจากตัวสถานีประมาณ ๒ เส้นเศษมีที่พัก (โฮเต็ล) คนเดินทางของกรมรถไฟเปนเรือนหลังใหญ่ใต้ถนสูงมีระเบียงรอบ

ที่พักที่ลำปางนี้เขาจัดให้เสนาบดีพักที่บ้านเจ้าเทพอำรง ณลำปาง หลานเจ้าบุญวาทยวงศ์มานิต เจ้าผู้ครองนครลำปางอยู่เยื้องข้ามคนละฟากถนนกับคุ้มเจ้าหลวง เปนตึก ๒ ชั้น ยาวประมาณ ๑๒ วา กว้างประมาณ ๗ วา ข้างล่างจัดเปนที่รับประทานอาหารแลรับแขก ข้างบนเปนห้องนอน ห้องน้ำ รับแขก นับว่าเปนตึกที่พอพักสบาย

หลังตึกมีชานไปต่อกับเรือนไม้ เปนทำนองเรือนแถวอีกหลังหนึ่ง

มีตำนานการสร้างโดยย่อดังนี้

ตำนานสร้างเมืองนครเชรางค์ (คือนครลำปาง)

การสร้างพระนครเชรางค์หรือลำปางนี้ เก็บจากตำนานจามเทวีวงศ์ ไม่ปรากฏว่าเมื่อแรกสร้างศักราชเท่าใด มีข้อความแต่เพียงว่า พระ

นางจามเทวีเมื่อขึ้นไปจากละโว้ไปครองนครหริภุณไชยนั้น ได้ทรงครรภ์ไปแล้ว ไปประสูตร์โอรสแฝดที่เมืองหริภุณไชย ได้นามว่าเจ้ามหันตยศองค์ ๑ เจ้าอนันตยศองค์ ๑ เมื่อชัณษายกมารนั้นได้ ๑๘ ปี พระชนนีจึงเวนราชสมบัติให้แก่เจ้ามหันตยศครองนครหริภุณไชย ให้เจ้าอนันยศเปนอุปราช แต่เจ้าอนันตยศไม่สมัครจะอยู่ร่วมกับเชษฐา จึงได้ขออนุญาต พระมารดาแลเชษฐาที่จะหาเมืองอยู่ต่างหาก ก็ได้รับอนุญาต เจ้าอนันตยศจึงได้ออกจากพระนครพร้อมด้วยคน ๑๐๐๐ ไปหาพระพรหมฤาษีซึ่งอยู่ณเขา ๒ ยอด เบื้องปราจิณทิศแห่งนครหริภุณไชย แสดงความประสงค์ในการที่จะหาที่สร้างนครใหม่แก่พระพรหมฤาษี ๆ จึงแนะนำว่าที่เขรางค์บรรพตมีเมืองอยู่เมืองหนึ่งเปนเมืองอันมีภูมิฐานเปนที่เกษมสำราญควรจะไปอยู่ในที่นั้น แล้วพระพรหมฤาษีจึงพาเจ้าอนันตยศไปยังเชิงเขาเขรางค์และนฤมิตร์นครกว้างใหญ่สี่เลี่ยมจัตุรัสให้เจ้าอนันตยศครอบครองนครนั้น

แต่ในตำนานเมืองนครเขรางค์แลตำนานพระธาตุลำปางมีว่า เมื่อพุทธศักราช ๒๑๘ ปี พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช พระเจ้ากรุงปาตลิบุตร์ทรงเลื่อมไสยในพระพุทธสาสนาโปรดให้แสวงหาพระบรมสารีริกธาตุได้มาจากเมืองราชคฤห์แล้วจึงแจกจ่ายไปยังประเทศต่าง ๆ ธาตุพระพุทธเจ้าจึงได้มาประดิษฐานในลัมภะกัปปะนคร (ลำปาง) ต่อมาพระเจ้าจันทรเทวราชพระเจ้าแผ่นดินสุพรรณภูมิ์ มีพระราชประสงค์จะใคร่ได้พระบรมธาตุนี้ จึงได้ยกพยุหเสนามาทำพิธีอาราธนาพระบรมธาตุ

ให้ขุดเอาผอบพระบรมธาตุไปไว้ได้ราตรี ๑ พระบรมธาตุก็เสด็จคืนที่เก่า ทรงเห็นว่าพระบรมธาตุไม่สมัคไป จึงให้ก่อสร้างสถูปรูปดังต่อมน้ำ บรรจพระบรมธาตนั้นไว้

ในตำนานพระแก่นจันท์มีว่า พระพุทธรูปอันทำด้วยแก่นจันทร์แดงเปนของโบราณประดิษฐานอยู่ณเมืองสุพรรณภูมิ์ ต่อมาเมืองสุพรรณภูมิ์เสียแก่ข้าศึกราชบุตร์ของพระเจ้าสุสรรพภูมิ์ ๒ องค์ เชษฐาทรงนามว่า อาทิตย์ราชกุมาร อนุชาทรงนามว่า จันทรกุมาร พากันหนีข้าศึกไป อาทิตย์ราชกุมารนำพระพุทธรูปแก่นจันทร์ไปด้วย ไปตั้งอย่ณตำบลแจ้ตาก (เมืองตาก) จันทรกุมารนำพระพุทธสริระธาตุไปตั้งณตำบลลำปาง

ข้อความตามตำนานทั้ง ๒ ที่กล่าวมานี้ท่านนักปราชญ์ในคดีโบราณบางท่านได้สันนิฐานว่า เมืองนครลำปางเดิมน่าจะเปนเจ้านายทางสุวรรณภูมิ์ขึ้นไปตั้งอยู่ก่อนแล้ว แต่อาจร้างเสียครั้ง ๑ หรืออย่างไรเจ้าอนันตยศจึงไปสร้างสรวมลงภายหลัง มีตำนานการสร้างโดยย่อดังนี้

ตัวเมือง (คือกำแพงเมือง) ตั้งคร่อมลำแม่น้ำวัง แลทางทิศตวันออกเฉียงเหนือของสถานีสบตุ๋ย มีสพานคอนกรีตชื่อสพานรัษฎาข้ามเชื่อมต่อกับฝั่งขวา สพานรัษฎานี้สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ยาวประมาณ ๔๐ วา กว้าง ๒ วา เปนสพานชนิดที่มีโค้งข้างบนตลอดสพานมีอยู่ ๓ โค้ง เปนสพานมั่นคงแข็งแรงมาก ปรากฏว่ายางบีในฤดูน้ำมีไม้ซุงไหลลงมาขัดอยู่ที่สพานนับได้หลายพันต้น บางตนแรงน้ำพุ่ง

ข้ามสพานไป บางต้นโดนสพานจนซุงหัก ถ้าไม่แข็งแรงจริง ๆ สพานก็คงพังเสียแล้ว

กำแพงเมืองนี้โดยยาวตามลำน้ำแม่วังประมาณ ๓๒ เส้น กว้างประมาณ๒๕เส้น ไม่ได้เห็นตลอด แต่ไม่ใช่รูป๔เหลี่ยม เพราะได้เห็นทางทิศใต้ย่อมุม เชิงเทินหนาประมาณ ๑ วา สูงประมาณ ๖ ศอก ไม่ใช่เสมาอย่างกำแพงเมืองนครราชสีมา เปนลูกบ้อมรอบกำแพง มีบ้อมอยู่ตามมุมกำแพง มีประตู ๔ ประตู กับมีคูล้อมรอบกำแพง คูกว้างประมาณ ๑๐ วา เวลาที่ไปเห็นน้ำในคูแห้ง สังเกตดูเมื่อครั้งกระโน้นก็จะมั่นคงแข็งแรงมากอยู่ แต่ในยุคที่มาเปนข้าขอบขันธเสมาครั้งพระเจ้านครศรีอยุธยาแลกรุงธนบุรี กรุงเทพมหานคร ได้ถูกข้าศึกล้อมหลายคราว ปรากฏว่าข้าศึกตีไม่ใคร่ได้ง่ายนัก

ในเมืองมีถนนหนทางหลายสาย ที่เปนสายยาวนั้น คือถนนจากสถานีรถไฟผ่านเข้าไปในเมืองเลยไปออกทางทิศตวันออกเฉียงเหนือข้ามสันเขาเตี้ย ๆ ไปอำเภอเมืองงาว อำเภอพเยา ถึงจังหวัดเชียงราย เปนระยะทาง ๒๓๔ กิโลเมตร์ (๕๘๕๐ เส้น) เปนถนนที่แต่เดิมพนักงานผู้ปกครองท้องที่ทำค้างไว้ แต่ในบัจจุบันนี้กรมทางรับเข้าปกครองเปนทางหลวงของแผ่นดินแล้ว

ในเมืองตอนใต้ลำน้ำวัง มีตลาดของสด เปนตลาดที่เขื่องอยู่ ออกแต่เวลาเช้าตรู่ ประชุมทั้งผู้ซื้อผู้ขายตั้ง ๑,๐๐๐ คนพอ ๘ ก.ท. ผู้คนก็ซาๆ มีตลาดขายของเครื่องอุปโภคต่าง ๆ แต่โดยมากเปนของต่างประเทศ

ส่งจากกรุงเทพฯ ที่เปนของทำพื้นเมืองก็มีแต่ผ้าสิ้น (เขาว่าสิ้นที่ดีแต่สิ้นผ้าสิ้นไหมสู้เชียงใหม่ไม่ได้) กับโรงเย็บเครื่องหนังเช่นกระเป๋าหนังและรองเท้าเปนต้น ทำได้ดีพอใช้ ราคาก็ไม่สู้แพง ข้อที่น่ายินดีนั้นผู้จัดการแลคนงานเปนคนไทยทั้งนั้น ส่วนทุนรอนถึงชาวต่างประเทศจะมีอยู่ด้วยเท่าที่เปนของไทยก็มากเหมือนกัน มีโรงฉายภาพยนต์

ศาลากลาง ศาลมณฑล โรงพักตำรวจภูธร ที่ว่าการอำเภอ ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข (อยู่ใกล้ตลาด) จวนปลัดมณฑลที่พัก ข้าราชการ (ที่พักแขก) คุ้มเจ้าบุญวาท เจ้าผู้ครองนคร โรงเรียนบุญวาทวงษ์อนุกูล ซึ่งเปนโรงเรียนรัฐบาลประจำจังหวัด แลโรงเรียนบุญวาทวิทยาลัย เรือนจำ เหล่านี้อยู่ในกำแพงเมืองทั้งสิ้น

ศาลากลางจังหวัดลำปาง เปนเรือนไม้ ๒ ชั้น ชักแถวเปน ๔ เหลี่ยม หลังขวางกลางไว้หน้าจั่วให้เห็นเปนมุข ทำนองแบบกระทรวงมหาดไทย แต่ย่อมกว่า แต่สำหรับเปนศาลากลางแล้วกว้างพอยรรจุเจ้าพนักงานได้ทุกแผนก แลมีทั้งห้องรับแขก ห้องประชุมรวมอยู่ด้วย

ศาลที่นี่เปนศาลมณฑลของมณฑลมหาราษฎร์แลเปนศาลต่างประเทศของมณฑลนี้ด้วย ส่วนศาลที่จังหวัดแพร่ ซึ่งตั้งศาลารัฐบาลมณฑลนั้น เปนศาลเมือง ทั้งนี้เพราะกิจการต่าง ๆ ซึ่งต้องถึงโรงศาลยังคับให้เปนดังนั้น

ที่ว่าการอำเภอเมืองก็เปนเรือนไม้ถาวรตามแปลนของกระทรวงมหาดไทยรุ่นกลาง

เรือนจำนั้นเปนเรือนจำครั้งเก่า ที่คุมขังนักโทษเปนโรงไม้เตี้ย ๆ ชำรุดซุดโซมมากแล้ว กำลังดำริห์กันว่าจะย้ายไปไว้ทางมุมกำแพงเมือง (ข้างนอกกำแพง) ทางด้านตวันออกเฉียงใต้ เดียวนี้ได้ก่อกำแพงเกือบจะแล้ว แต่สถานที่ต่าง ๆ ยังหาได้ลงมือก่อสร้างไม่

มีวัดอีกหลายวัด แต่ที่ควรดูอยู่บ้างนั้น คือวัดบุญวาทวิหาร เปนวัดที่เจ้าบุญวาท เจ้าผู้ครองนครลำปางสถาปนาขึ้น ถึงจะเปนวัดใหม่ก็ไม่มีวัดในกำเมืองน่าดูกว่านั้น แต่ถ้าจะเอามาเทียบกับวัดในกรุงเทพ ฯ แล้วก็ไม่ปลาดเลย

นอกกำแพงทางทิศตวันตกของเมือง มีสโมสรของชาวต่างประเทศ (ฝรั่งเศส) มีสนามสำหรับกิฬาต่าง ๆ กว้างใหญ่มาก

นอกกำแพงด้านใต้ของเมืองมีสโมสรเสือป่า ตัวสโมสรเปนเรือนไม้สักรูปร่างทำนองเดียวกับที่ว่าการอำเภอ บริเวณสโมสรประมาณ ๑๐ เส้น ๔ เหลี่ยม รอบนอกบริเวณทางด้านเหนือมองเห็นกำแพงเมืองทางด้านตวันตก ตวันออก ทิศใต้ มีทุ่งนาล้อม แลมีม่อน (โคก) มีวัดเงี้ยวตั้งบนม่อน มีสนามอากาศยาน เปนที่อากาศโปร่งแลงาม

นอกกำแพงเมืองทางด้านตวันออกเปนที่ตั้งกรมทหารราบที่ ๑๘ ภูมิที่เปนโคกแลกว้างขวางพอแก่การ ด้านเหนือโรงทหารตกลำน้ำวัง

เมืองทางฝั่งขวาด้านเหนือลำแม่น้ำวังก็มีถนนหนทางตามการ แต่การบำรุงสู้ทางฝั่งซ้าย (ด้านใต้ทางที่ตั้งเมือง) ไม่ได้

สถานที่ในเมือง คือฝั่งขวา (ทางด้านเหนือ) ซึ่งควรจะกล่าวคือเมื่อข้ามสพานรัษฎาแล้วเลี้ยวทางซ้ายมือไปตามถนนริมลำน้ำ มีโรงเรียนสัตรีประจำจังหวัดปงสนุก (เขียนตามป้ายโรงเรียน แต่ให้พึงเข้าใจว่า โรงเรียนปงสนุกเปนโรงเรียนประจำจังหวัด ไม่ใช่ปงสนุกเปนชื่อจังหวัด) โรงเรียนสัตรีของชาวอเมริกัน โรงพยาบาลมิสชันนารี โรงเรียนแกนเนกแมคเคนซี (ของคณะมิชชันนารี) โรงฟอกหนัง

เมื่อข้ามสพานรัษฎาไปทางฝั่งขวาแล้วตรงไปประมาณ ๒ เส้นเลี้ยวถนนทางขวามือ มีโรงทอผ้า (ของเจ้าบุญวาทวงศ์มานิต) วัดพระแก้ว

โรงเรียนสัตรีปงสนุกเปนเรือนไม้จริงชั้นเดียว ค่อนข้างซุดโทรมแลโย้บ้างแล้ว

โรงเรียนสัตรีอเมริกันเปนเรือนไม้ ๒ ชั้น แต่คับแคบอยู่สักหน่อย เพราะนักเรียนมาก วิชาที่สอน ๆ ตามหลักสูตร์ของกระทรวงศึกษาธิการ มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนบ้างตามถานานุรูปของนักเรียน แต่ไม่เกินเดือนละ ๓ บาท เขาหัดให้นักเรียนเล็ก ๆ ร้องเพลง ๆ หนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าขอให้ชื่อในที่นี้ว่า เพลงทำนา ร้องตั้งแต่เริ่มต้นแต่การไถ, หว่าน, ยักดำ, เกี่ยว, เก็บ, ตลอดจนการสีซ้อมและหุง เวลาร้องมีแสดงกิริยาท่าทางไปตามด้วย เช่นหว่านก็ทำท่าหว่าน ยักดำก็ทำท่ายักดำ เปนต้น ร้องเปนทำนองเพลงฝรั่ง เพลงชนิดนี้น่าคิดอยู่บ้างว่า เราควรจะให้มีมากขึ้นในโรงเรียนต่าง ๆ หรือไม่ เพราะเปนการผึกหัดน้ำใจเด็ก ๆ ให้ระฤกถึงการทำมาหากินตามภูมิลำเนาต่อไปในภายน่า เปน

การช่วยเหลือไม่ให้เข้าใจผิดไปว่า เมื่อเรียนหนังสือรู้หนังสือแล้วจะประกอบการทำมาหากินตามภูมิลำเนาไม่ได้ ผู้ชายก็มุ่งแต่จะเป่นเสมียน ผู้หญิงก็มุ่งแต่จะกรีดกรายรักษาผิวอย่างไม่เอางานเอาการ เห็นการงานที่บรรพชนได้ประกอบการเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาและฐานะของตนนั้นเปนของเลวทราม

โรงพยาบาลมิศชันนารี เปนเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูง มีหลายหลัง มีห้องผสมยา ห้องผ่าตัด ห้องนอนสำหรับคนไข้ เรือนสำหรับคลอดบุตร์ มียาและเครื่องมือสำหรับแพทย์อย่างบริบูรณ์ มีคนไข้ประจำอยู่หลายคน มีโรคไข้มากกว่าโรคอื่น ที่โรงพยาบาลนี้เขาเก็บลูกนิ่วที่ได้ผ่าออกจากหญิงและชายที่เปนโรคนิ่วมาก บางลูกโตขนาดเท่าไข่ห่าน มีลูกหนึ่งซึ่งมีเข็มเสียบผมผู้หญิงติดอยู่ด้วย เปนเครื่องแสดงว่า คนเมืองนี้เปนโรคนิ่วกันมาก มูลเหตุน่าจะเกิดจากน้ำและอาหารบางอย่าง

โรงเรียนแคนเน็กแมกแดนซี่ เปนโรงเรียนผู้ชายรับนักเรียนให้กินนอนในโรงเรียน เปนตึก ๒ ชั้นกว้างขวางพอสมควร

โรงฟอกหนังเปนโรงอย่างกมลอสำหรับการก่อสร้าง ตัวโรงนั้นดูจะไม่ต้องลงทุนรอนมากนัก แต่เครื่องจักร์น่าดูอยู่บ้าง มีพร้อมตั้งแต่เครื่องขูดหนังให้บาง เครื่องทำหนังให้นิ่ม ตลอดจนเครื่องขัดให้มัน นับว่าเขาทำได้สำเร็จเปนอย่างดี ถึงรูปการจะไม่ใหญ่โตก็พอดีแก่การที่จะหาหนังในท้องที่มาฟอกได้ โดยไม่ต้องหยุดมือ ใช้หนังสดโดยมาก

โรงทอผ้าเปนเรือนไม้จริง ๒ ชั้นยาวประมาณ ๑๘ วากว้างประมาณ ๘ วา ตั้งเครื่องทอผ้าชั้นล่าง มีเครื่องทอผ้าชนิดกระตุกด้วยมือ (แบบญี่ปุ่น) อยู่ประมาณ ๔๐ เครื่อง แต่คนทอในเวลาที่ได้ไปเห็นนั้น มีประจำเครื่องไม่ถึงครึ่ง น่าจะเปนเพราะท่านเจ้าของพิลาลัยเสีย บุตร์ผู้ได้รับกรรมสิทธิ์ยังไม่ทันจะจัดการให้ดีขึ้นก็เปนได้ ถ้าหากว่าโรงทอผ้านี้จะโทรมลงไปยิ่งกว่านี้หรือจนตั้งไม่ติดก็จะเปนที่น่าเสียดาย เพราะยังไม่เคยเห็นมีโรงทอผ้าของคนไทยโรงใดที่ใหญ่โตเท่านี้ ในปัจจุบันนี้

วัดพระแก้ว ถ้าพ้นแต่ชื่อก็น่าจะทายเดาเอาว่าใหญ่โตและมีของควรดูมาก แต่เมื่อไปดูเข้าจริงก็ไม่มีอะไรที่น่าดูนัก มีพระธาตุ (เจดีย์) อยู่องค์หนึ่ง สูงประมาณ ๑๐ วา ลานพระธาตุมีสร้างศาลา (แบบเงี้ยว) ไว้เปนที่สำหรับคนเข้าไปทำสักการะบูชาหลังหนึ่ง มีโขสถ์พระแก้ว (เห็นแต่ฐานอิฐ) ข้างขนปลูกโรงครอบไว้กับมีวิหารคดล้อมโขสถ์ นอกนั้นก็เปนกุฏีพระ

• วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗ ก.ท. จากลำปางไปอำเภอเมืองงาวโดยรถยนต์ไปทางถนนสายไปเชียงราย แรกออกไปทางตวันออกเฉียงเหนือ ทางวกเวียนไปตามไหล่เขา ถึงบ้านแม่เมาะท่าสี ทางจากลำปาง ๓๘ กิโลเมตร์ (๙๕๐ เส้น) ทางตอนนี้กรมทางได้ทำเรียบร้อยแล้ว ต่อจากนี้ไปเปนทางกำลังทำ และยิ่งวกเวียนขึ้นเขามากขึ้นทุกที ตั้งแต่ปางม่วงไปทางวกเวียนไปตามไหล่เขา บางแห่งเปนน่าผาสูงชันงามน่าดู และงามตลอดไปจนถึงหลักกิโลเมตร์

ที่ ๕๒ จากลำปาง หมดเขตร์อำเภอเมือง ๆ นครลำปาง เข้าเขตร์เมืองงาว ทางแต่แม่เมาะมาจนถึงหลักกิโลเมตร์ที่ ๕๒ นี้ยังมีการแก้ไขอยู่มาก เพราะที่ตัดไว้เดิมสูงชันมากเกินไป ต้องยากทางให้ลาดต่ำลงมาอีก เห็นจะเสียเงินค่าแก้ไขมากอย่ เปนทางลงเขาจนถึงหลัก ๘๗ กิโลเมตร์ถึงที่ว่าการอำเภอเมืองงาว ใช้เวลาเดินทางทั้งหยุดพักบ้างเล็กน้อย ประมาณ ๕ ชั่วโมง

ว่าด้วยลักษณภูมิประเทศที่มานอกจากที่ใกล้ ๆ เมืองลำปางกับที่ใกล้ที่ว่าการอำเภอเมืองงาว ซึ่งเปนทุ่งนาและเรือกสวน มีบ้านเรือนเปนหมู่ ๆ ไปแล้วตอนขึ้นเขามีบ้านห่าง ๆ ที่ใดใกล้บ้านก็มีนาบ้างไร่บ้าง นอกนั้นก็เปนป่า มีถนนขึ้นเขางามน่าดอย่ แต่ถ้าเทียบด้วยทางจากพัทลุงไปตรังซึ่งเปนทางยาว (ไม่ยาวเท่าทางสายนี้) และถนนขึ้นเขาเหมือนกัน ความงามเห็นจะสู้ทางจากพัทลุงไปตรังไม่ได้ เพราะทางสายนั้นแม้จะขึ้นเขาข้ามห้วยอย่างไรก็มีน้ำใสไหลเคียงคู่หรือตัดผ่านกับถนนไปจนตลอดระยะทางที่ขึ้นเขา บางแห่งมีน่าผา มีน้ำตก งดงามน่าดู ต้นไม้บนเขาก็สดชื่นเขียวฉอุ่มกว่ากัน แต่อย่างไรก็ดีถนนสายนี้เมื่อสำเร็จถึงเมืองเชียงรายแล้วจะเปนถนนที่เปนประโยชน์ให้ความสดวกในการไปมาค้าขายของราษฎรตามอำเภอและจังหวัดที่ถนนได้ผ่านไปนั้นมากมาย ทั้งจะทำให้จังหวัดเชียงรายซึ่งเปนจังหวัดที่อยู่ชายพระราชอาณาจักร์ทางทิศเหนืออันนับว่าอยู่สุดหล้าฟ้าเขียวกลับเปนจังหวัดที่ใกล้พระมหานครเข้า (คือเดี๋ยวนี้เดินทางมาขึ้นรถไฟที่ลำปางใช้เวลาประมาณ

๗ วัน ถ้าทางสำเร็จเรียบร้อยจะใช้รถยนต์ถึงลำปางได้ โดยเสียเวลาเพียง ๒ วัน) ในเวลานี้รถยนต์เดินได้ถึงอำเภอพะเยา และมีผู้เดินรถยนต์รับคนโดยสานในระหว่างลำปางกับอำเภอพะเยาขึ้นแล้ว

สินค้าที่ขึ้นลงในถนนนี้ เวลานี้มีเขา,หนัง,เปนพื้นในวันที่ไปนี้ขากลับได้ผ่านเกวียนบรรทุกสินค้าเปนจำนวนนับร้อย

ที่ว่าการอำเภอเมืองงาวทำด้วยไม้จริง มีมุขกลาง คล้ายแบบที่ว่าการอำเภอของกระทรวงมหาดไทย แต่ย่อมแลผ่อหย่าย แต่คงยังใช้ต่อไปได้อีกหลายปี

โรงพักตำรวจภูธรที่เมืองงาวนี้เปนไม้จริง ใต้ถุนใช้ไม้ขนาด ๕ นิ้ว ๔ เหลี่ยมกรเปนฝา มีช่องสำหรับยิงปืนที่บันไดเข้าโรงพัก ทำเปนบันไดหกสำหรับชักขึ้นเมื่อปราถนาจะไม่ให้เดินเข้าโรงพักทางบันได ได้สร้างเมื่อผู้ร้ายเงียว ร.ศ. ๑๒๑ สงบแล้ว

พักอยู่ที่อำเภอเมืองงาวประมาณ ๓ ชั่วโมง กลับถึงลำปางเวลาย่ำค่ำเศษ

จังหวัดลำปางนี้มีที่ควรดูอีกแห่งหนึ่ง คือ ที่พระธาตุลำปางหลวง เปนปูชนียวัตถุสำคัญของจังหวัดนี้ จากเมืองไปทางทิศตวันตกเฉียงใต้เปนระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้นก็ถึง แต่ข้าพเจ้าเสียดายที่ไม่มีเวลาไป

เพราะเหตุที่จังหวัดลำปางเปนจังหวัดใหญ่มีถนนหนทางมากจึงมีรถม้าและการค้าขายรถยนต์ทั้งเปนรถรับจ้างและใช้สรอยส่วนตัวมาก น่าปลาดใจอยู่อย่างหนึ่งที่ไม่เห็นรถลากเลย ข้าพเจ้าได้ไปถามพวกพ่น

เมืองเขาบอกว่าได้เคยมีผู้ตั้งบริษัทรถลากขึ้นครั้งหนึ่งเหมือนกัน พวกสัตริชาวเมืองไม่มีใครขี่ เพราะรังเกียจว่าตัวเปนหญิง ให้ชายลากรถให้นั่งเปนยาป ข้างฝ่ายชายพื้นเมืองก็เลยไม่ขี่ตามผู้หญิงไปด้วย บริษัทขาดทุนเปนอันต้องเลิก ได้ความดังนี้เท็จจริงอย่างไรขอยกไว้ให้ผู้ที่ยอกเล่าข้าพเจ้านั้นเถิด

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖. ๓๐ ก.ท. ขึ้นรถไฟจากลำปางถึงสถานีย่อแห้วลักษณภูมิประเทศเปนทุ่งนาบ้างละเมาะ คล้ายที่ใกล้สระบุรี ทางขวามือแลเห็นถนนซึ่งใช้เดินทางไปเชียงใหม่เมื่อก่อนมีทางรถไฟ ขนานกันไปกับทางรถไฟบ้าง รถเดินต่อมาถึงสถานีห้างฉัตร์ ที่นี่มีที่ว่าการอำเภอหางสัตว์อยู่ห่างสถานีประมาณ ๗๐ เส้น ภูมิประเทศเปนนาบ้าง โดยมากเปนป่าไม้พลวงต้นเล็ก ๆ ทราบว่าเปนป่าหวงห้าม พอพ้นสถานีรถไฟปางม่วงไปแล้วลักษณภูมิประเทศก็เริ่มงาม คือ เปนเขาและป่าไม้ รถไฟค่อย ๆ เริ่มขึ้นเขาถึงสถานีปางหัวพงภูมิประเทศงามยิ่งขึ้น มีเขาสลับซับซ้อนกันไป ทางรถไฟเดินวกเวียนอยู่บนไหล่เขาแลลงไปข้างใต้มีลำห้วยคดเคี้ยวอยู่ตามเชิงเขา รถไฟมาข้ามสพานสูงที่ปางแงะ ๓ สพาน คือ เปนสพานที่เชื่อมไหล่เขาซึ่งมีลำห้วยแลดจากรถไฟลงไปถึงพื้นห้วยดูลึก ๆ เห็นจะสูงไม่น้อยกว่า ๑๐ วา ที่ทำให้ผู้ดูใจเสียวอยู่บ้างนั้น เพราะสพานทั้ง ๓ สพานนี้ไม่ได้เอาโค้งสพานมาไว้ข้างบนแทนพนักซึ่งจะช่วยทำให้ผู้นั่งอุ่นใจ เอาโค้งไว้ใต้สพานรถไฟจึงเดินไปบนสพานลอย ๆ ซึ่งไม่มีพนัก แลจากรถไฟลงไปเบื้องล่าง

เห็นลำห้วยแม่ขานคดเคี้ยวขนานไปกับทางรถไฟ ยางแห่งที่ลำห้วยเบี่ยดมาใกล้ทางรถไฟเกินไป ได้เห็นคนงานของกรมรถไฟกำลังขุดลำห้วยเพื่อเปลี่ยนให้สายน้ำเดินห่างจากทางรถไฟออกไป แลลงไปดูคนงานเหล่านั้นเห็นเปนตัวเล็ก ๆ ขนาดเด็กอายุ ๓๐ ขวบยางแห่งเห็นทางคนเดิน (ทางไปเชียงใหม่) ขนานไปกับผั่งห้วย

เวลา ๘.๒๖ ก.ท. รถเข้าถ้ำขุนตาล เวลา ๘.๓๑ ก.ท. จึงพ้นถ้ำก็ถึงสถานีขุนตาล ถ้ำนี้ว่ายาว ๓๓ เส้น เวลาอยู่ในถ้ำรู้สึกอึดอัดบ้างเล็กน้อย เสียงคนพูดจากรถไฟก้องออกเสียงเลื่อนเสียงผู้พูดเอง ที่ขุนตาลนี้บนยอดดอยมีบ้านพักของกรมรถไฟ ทราบว่าเดิมมิศเตอร์ไฮเซ็นโฮเฟอร์ชาวเยรมันซึ่งเปนนายช่างอำนวยการเจาะถ้ำขุนตาลทำไว้สำหรับเขาอยู่ดูคนงาน เมื่อมิศเตอร์ไฮเซ็นโฮเฟอร์ถูกจับเปนเชลยแล้วก็นึกเสมอว่า เปนที่พักแขกของกรมรถไฟตลอดมาจนเวลานี้ กรมรถไฟคงจะได้ซ่อมแซมแก้ไขปลูกสร้างขึ้นอีกบ้าง ส่วนน้ำใช้สำหรับที่นี้ไม่มี แต่เขาได้ผั่งท่อเอาน้ำมาจากดอยงาช้าง คนจำนวนเพียง ๓๐—๔๐ คนคงมีน้ำพอใช้ บนที่พักนี้นิยมกันว่า อากาศดีเท่ากับอากาศทะเล สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิตและสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ก็ได้เคยเสด็จมาประทับแรม แต่ที่ตัวสถานีเองอยู่ต่ำจากที่พักลงมามาก ทรายว่ามีไข้เจ็บชุกชุม

ต่อจากนี้ไปรถไฟค่อย ๆ เริ่มลงเขาเรื่อยไป

เวลา ๘.๕๕ ก.ท. รถไฟถึงสถานีทาชมภู ที่ทาชมภูมีสพานรถไฟสร้างด้วยเฟโรคอนกรีต มีโค้งข้างบนเช่นเดียวกับสพานรถไฟที่ทำด้วยเหล็กแต่ที่ทำด้วยคอนกรีตงามกว่ามาก

พ้นจากทาชมภูไปก็มีบ้านเรือนไร่นาถี่เข้า เวลา ๙.๒๖ ก.ท. ถึงสถานีแม่ทาศาลา ที่นี่มีที่ว่าการกิ่งอำเภอเมือง ๆ ลำพูนและโรงพักย่อย ลำแม่ทาซึ่งอยู่ใกล้สถานีนี้ทราบว่าต้นน้ำมาแต่เขานางแก้วแขวงเมืองเชียงราย ไหลผ่านมาร่วมลำน้ำพิงค์ที่ปากบ่อง (ดูตอนล่องตามน้ำจากเชียงใหม่ถึงปากบ่อง)

รถไฟเดินมาพอพ้นสถานีหนองหล่ม นับว่าหมดเขาภูมิประเทศคล้ายพระพุทธบาทเมืองสระบุรี คือ เปนโคกเปนป่าเกริน มีภูเขาอยู่ข้างหลังห่าง ๆ มีหมู่บ้านแลทุ่งนาสลับเปนระยะมาจนพ้นดอยติดมาหน่อยหนึ่งก็ผ่านสนามเรือบินจังหวัดลำพูน สนามเรือบินอยู่ทางขวามือ

เวลา ๑๐.๒๐ ก.ท. รถไฟถึงสถานีลำพูน ที่สถานีมีเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้านครลำพูน และปลัดมณฑลประจำจังหวัดพร้อมด้วยข้าราชการมารับ สถานีตั้งอยู่ทางซ้ายมือ จังหวัดลำพูนตั้งอยู่หลังสถานีห่างออกไปทางทิศใต้ ๕๐ เส้น รถไฟเดินต่อไปผ่านสถานีบางเลี้ง (อำเภอสารภีเขตร์เชียงใหม่) ถึงสถานีเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าศาลาหรือหนองประทีพ ซึ่งเปนสถานีสุดทางรถไฟ เวลา ๑๓.๑๐ ก.ท.

ภูมิประเทศจากจังหวัดลำพูนจนถึงสถานีเชียงใหม่เปนบ้านเรือนเรือกสวนไร่นาตลอดจนถึงสถานีเชียงใหม่ นับว่าจังหวัดลำพูนกับจังหวัดเชียงใหม่มีบ้านเรือนต่อเนื่องคล้ายเปนจังหวัดเดียวกัน จากสถานีขึ้นรถยนต์ไปตามถนนแม่ออน ข้ามสพานเนาวรัตน์ เลี้ยวถนนวิทยานนท์ไปทางถนนริมปิง ผ่านคุ้มหลวงและวังพระราชชายา ไปพักที่ทำเนียบอุปราชภาคพายัพ ซึ่งตั้งอยู่ที่ท่าเจดีย์กิว

การที่จะพรรณาถึงภูมิประเทศที่ตั้งนครเชียงใหม่ให้เข้าใจง่ายจะต้องแบ่งเขตร์ออกไปเปนส่วน ๆ ถือเอากำแพงเมืองเปนหลัก คือ

๑ ลำน้ำปิง ทางฝั่งซ้าย (หรือฝั่งตวันออก)

๒ ลำน้ำปิง ทางฝั่งขวา (หรือฝั่งตวันตก) แต่นอกกำแพงเมือง

๓ ในร่วมกำแพงเมือง

๔ นอกกำแพงเมืองทางทิศตวันตก

๕ นอกกำแพงเมืองทางทิศใต้

ลำน้ำปิงซึ่งอยู่ในร่วมนครเชียงใหม่ ทางฝั่งซ้ายมีการคมนาคมเชื่อมต่อกันกับฝั่งขวา ซึ่งเปนฝั่งที่ตั้งเมืองด้วยถนนไปสันกำแพงหรือถนนแม่ออนก็เรียก มีสพานใหญ่ (ทำด้วยไม้) ข้ามลำน้ำปิง ชื่อสพานเนาวรัตน์แต่สร้างมานานชำรุดมากแล้วใน เวลานี้รัฐบาลกำลังลงมือสร้างสพานเหล็กถานคอนกรีตขึ้นแทน (ทราบว่าจะแล้วได้ใน พ.ศ. ๒๔๖๖)

สถานที่สำคัญซึ่งมีอยู่ฝั่งซ้ายนี้ อันควรกล่าวไว้นั้น คือ โรงเรียนปรินสรอยัน โรงพยาบาลอเมริกัน ศาลานักธรรมคฤศเตียน บริษัทบอเนียว โรงเรียนพระราชชายา โรงสวดคฤศตัง ห้างยอมเบเบอร์ม่า สถานีรถไฟ ที่ว่าการกรมยัญชาการกองพลทหารบกที่ ๘ โรงพยาบาลโรคเรื้อน สถานีที่เหล่านี้ได้กล่าวเริ่มแต่ทางทิศเหนือลงมา นอกจากที่กล่าวนี้ยังมีวัดต่าง ๆ โรงเลื่อยจักร์ โรงสีไฟ โรงต้มกลั่นสุรา รวมอยู่ทางฝั่งนี้

โรงพยาบาลอเมริกันเริ่มสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ เปนตึก ๒ ชั้น ๒ หลังแฝด เวลานี้ก่อตัวตึกขึ้นเรียบร้อย บริเวณสถานที่กำลังตกแต่งอยู่ ยังหาได้เปิดรับพยาบาลคนไข้ไม่ ต่อจากโรงพยาบาลนี้ไปทางทิศตวันออก ยังมีตึกอีก ๒ หลัง ๆ หนึ่งเปนตึก ๒ ชั้นสำหรับเปนบ้านที่อยู่ของครู อีกหลังหนึ่งเปนตึก ๒ ชั้นยาว ๆ คล้ายรูปโรงพยาบาล เปนตัวโรงเรียนของพวกสัตรี นัยว่าจะย้ายนักเรียนของโรงเรียนพระราชชายาไปอยู่ที่โรงเรียนสร้างใหม่นี้ แลต่อไปโรงเรียนนี้จะเปนโรงเรียนสัตรีให้กินนอนในโรงเรียนนอกจากหลักสูตร์ของกรมศึกษาแพนกสัตรีแล้ว โรงเรียนนี้จะมีการสอนในน่าที่นางพยาบาลทำการติดต่อกับโรงพยาบาลใหม่นั้นด้วย ต่อมาทางทิศเหนือของโรงพยาบาลแลโรงเรียนสัตรี และทางทิศตวันออกของโรงเรียนปรินสรอยัน ยังมีศาลานักธรรมคฤศเตียนวิทยาลัยอีกแห่งหนึ่ง เปนตึกรูปสี่เหลี่ยม ๒ ชั้น มีน่ามุขกลางรูปทรงแขยอเมริกันท่วงทีงดงามสูงตระหง่านอยู่กลางทุ่งนา ตึกหลังนี้ก่อสร้าง

ขึ้นพร้อมกับโรงเรียนปรินสรอยัน ศาลานักธรรมคฤศเตียนวิทยาลัยนี้เปนโรงเรียนศึกษาแพนกสาสนาของคฤศเตียน ถ้าใครรับศีลสมัคเปนคฤศเตียนแล้วก็ต้องมาอบรมศึกษาทางสาสนาอยู่ในโรงเรียนนี้ เมื่อเรียนทางสาสนาชำนิชำนาญสอบไล่ได้แล้ว ก็รับศีลเปนศิษย์ของคฤศสาสนาแล้วจำหน่ายไปกระทำกิจในสาสนาของพระคฤศตเยซูเจ้าต่อไปตามถนัด ตึกโรงเรียนทั้งนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองเซ่งต่อเนื่องกับโรงเรียนปรินสรอยัน

โรงเรียนปรินสรอยัน มีการสอนทั้งภาษาไทยแลอังกฤษ ตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ เปนโรงเรียนที่รับนักเรียนให้กินนอนในโรงเรียน มีสถานที่เรียน เรือนนอน เรือนครู เปนตึกอยู่รอบบริเวณสนามหลายหลัง ตรงกลางเปนสนามหญ้าสำหรับนักเรียนฝึกซ้อมกำลังกาย ถนนรอย ๆ สนามโดยมากปลูกต้นมะพร้าว นับว่าเปนโรงเรียนที่เปนสง่าผ่าเผย แลอยู่ในที่ ๆ ไม่อัดแอแจจัน สมควรเปนที่เล่าเรียนอย่างดี

โรงเรียนพระราชชายานี้ หาใช่พระราชชายาได้ทรงสร้างมิได้เปนโรงเรียนสัตรีของชาวอเมริกันเขาได้เชิญเสด็จพระราชชายาทรงเปิดเมื่อคราวเสด็จขึ้นมาเยี่ยมบ้านเมือง เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ แลได้ตั้งชื่อโรงเรียนนี้ว่า โรงเรียนพระราชชายา เพื่อถวายเปนพระเกียรติยศแต่ท่านก็ได้ทรงอุปถัมภ์ตลอดมาจนบัดนี้ ตัวโรงเรียนหลังนอกเปนตึกเก่า ๆ หลังในเปนเรือนไม้ธรรมดา ตั้งอยู่ทางถนนติดกับลำน้ำปิง

เชิงสพานเนาวรัตน์ฝั่งตวันออกอยู่ข้างคับแคบสักหน่อย แต่ทราบว่าเปนสถานที่เพาะให้หญิงเชียงใหม่ได้รับความรู้ตามสมัยนิยมมากกว่าโรงเรียนสตรีที่มีอยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ สำหรับเวลานี้

โรงสวดคฤศตัง เปนเรือนไม้รูปอย่างโบสถ์ฝรั่ง อยู่ริมฝั่งลำน้ำปิงเหมือนกัน คนทางฝั่งนับถือคฤศตังมาก ตามที่เล่ากันว่า แต่เดิมเกิดความนิยมกันอย่างหนึ่งว่า หญิงหรือชายคนใดที่ไม่ใช่เชื้อเจ้า ถ้าเปนผู้ที่สระสวยกว่าหมู่มักจะถูกเกณฑ์ให้เปนผีปอบ และถูกขับให้ออกไปอยู่ห่างจากที่ประชุมชน ฝั่งซ้าย (ตวันออก) ในเวลานั้นยังไม่เจริญอย่างเดี๋ยวนี้ พวกนี้จึงได้ออกมาอยู่ทางฝั่งนมาก เมื่อชาวอเมริกันได้ขึ้นมาตั้งสอนสาสนาคฤศตัง จึงได้เริ่มอุดหนุนคนพวกนี้ทั้งด้วยทุนรอนที่จะทำกิน ให้ความรู้และหาอุบายต่าง ๆ ให้เห็นว่าขลัง ขับผีปอบให้ออกจากพวกนั้นได้แล้ว คนพวกนี้เองที่ได้เปนกำลังช่วยชาวอเมริกันประกาศสาสนามาจนเวลานี้

สถานีรถไฟที่นี่เพราะเปนสถานีสุดทาง จึงใหญ่โตอยู่ ตัวสถานีที่เปนห้องพักผู้โดยสาน ห้องขายของ ห้องขายตั๋ว ห้องทำการของนายสถานีเปนตึกหลังยาวชั้นเดียว และมีโรงทำด้วยโครงเหล็กขวางจากตัวตึก สำหรับรถไฟเข้าเทียบ มีโรงไว้สินค้าอยู่ด้านใต้สถานี มีที่พักคนเดินทางอยู่ด้านเหนือ ที่พักคนเดินทางนี้ทราบว่ามีผู้ผูกขาดจากกรมรถไฟขาดทุน เพราะไม่ใคร่มีใครพัก เห็นจะเนื่องจากผู้ที่มาเที่ยวหรือมากิจธุระที่เชียงใหม่โดยมาก คงจะเปนพวกที่มีพวกพ้องจะ

พักอาศรัยได้อยู่ทางเชียงใหม่ ที่เปนหัวเดียวกระเทียมลีบไม่มีพวกพ้องจึงพักที่ ๆ พักคนเดินทาง

ที่ว่าการกรมยัญชาการกองพลทหารบกที่ ๗ ตั้งอยู่ใต้สถานีรถไฟการก่อสร้างแลยริเวณกองพลก็คงเปนเช่นเดียวกับกองพลอื่น ๆ

นอกจากสถานที่ ๆ ที่กล่าวมานี้ ก็เปนโรงงานบ้าง บ้านเรือนเรือกสวนบ้าง พ้นนั้นไปก็เปนทุ่งนา

การพรรณาถึงสถานที่นอกกำแพงเมืองทางฝั่งขวาของลำน้ำปิง (ตวันตก) จะได้แบ่งกล่าวเปน ๒ ตอน คือ เริ่มกล่าวจับแต่ฝั่งน้ำปิงลึกเข้าไปถึงห้วยแม่ข่าและสันคูตอน ๑ ตอนในห้วยแม่ข่าหรือสันคูเข้าไปถึงกำแพงเมืองตอน ๑ ตอนจากลำน้ำปิงลึกเข้าไปถึงห้วยแม่ข่านั้น มีโรงพิมพ์อเมริกัน ทำเนียบอุปราช วังพระราชชายา โรงพยาบาลของชาวอเมริกัน สโมสรเนาวรัตน์ คุ้มเจ้าหลวง โรงลครวิก ตลาดขายของสด ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข ที่ทำการแพทย์ศุขาภิบาล ที่ว่าการอำเภอ ศาลเมือง บ้านอธิบดีศาลมณฑล บ้านปลัดมณฑล โรงภาพยนต์ โรงพิมพ์นายสาตร์ โรงเรียนซ้วยงเส็ง (โรงเรียนจีน) ที่ทำการกงสุลอังกฤษ บ้านกงสุลอังกฤษ บ้านกงสุลฝรั่งเศส ที่ทำการกงสุลฝรั่งเศส ที่ทำการกรมป่าไม้ แลตลาดขายของต่าง ๆ นอกนั้นยังมีวัดวาอารามแลบ้านเรือนราษฎรคับคั่ง

ทำเนียบอุปราชนั้นเปนเรือนไม้ น่าทำเนียบตกลำน้ำปิงด้านหนึ่งอีกด้านหนึ่งตกถนนน่าเจดีย์กิว เปนเรือนไม้ใต้ถุนสูงมีหลายหลัง ที่

เปนหลังใหญ่นั้นด้านสกัดหันตรงลำน้ำ หลังในอยู่ทางด้านเหนือสำหรับเปนที่อยู่ หลังนอกหันน่าลงถนนน่าเขียงสำหรับรับแขก ในระหว่างหลังนอกกับหลังในห่างกันประมาณ ๙ วา ด้านริมน้ำมีมุขกระสันเชื่อมหลังน่ากับหลังในให้ติดเปนหลังเดียวกัน ใช้เปนห้องหนังสือห้องรับแขก ระหว่างกลางมุขกระสันมีมุขเด็ดยื่นออกไปเล็กน้อยเพียงชั่วส่วนกว้างของบรรได (ประมาณ ๖ ศอก) ถ้าแลดูจากฝั่งน้ำขึ้นมาจะเห็นเปนเรือน ๓ หลัง มีมุขกระสันเชื่อมถึงกันตลอด ด้านในมีเรือนเล็ก ๆ สำหรับเปนที่คนอยู่ เปนที่รับประทานอาหาร เปนครัวอีกหลายหลัง มีชานเดินติดต่อกันทั้งหมด นับว่ากว้างขวางมาก เดิมเปนของเจ้าอินทวิทยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (บิดาเจ้าผู้ครองนครเดียวนี้) สร้างขึ้นเปนคุ้มหลวง ภายหลังถวายเปนที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เวลาเสด็จประพาศมณฑลนี้ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (ยังดำรงตำแหน่งมงกุฎราชกุมาร) แล้วรัฐบาลได้ซื้อไว้ แต่เดียวนี้ชุดโทรมมากแล้ว ถ้าจะซ่อมแซมก็เห็นจะต้องใช้เงินมาก รวมทั้งไชยภูมิที่ตั้งก็อยู่ในที่คับคั่งอัดแอไม่เหมาะ เห็นจะถึงคราวที่ต้องสร้างใหม่

วังพระราชชายานั้น ตำหนักแลเรือนข้าน้ำคนหลวงยังทำด้วยไม้นับว่าชั่วคราว ทราบว่าจะทรงสร้างใหม่ เวลานี้กำลังก่อกำแพงอยู่

โรงพยาบาลอเมริกัน ตั้งอยู่ใต้วังพระราชชายาไป มีเรือนสำหรับคนไข้อยู่เปนหลังยาว ๆ ๒ หลัง มีคนไข้มาเลเรียมาก มีห้องผ่าตัดห้องผสมยา และเครื่องมือแพทย์อย่างบริบูรณ์ โรงพยาบาลนี้ต่อไปจะยกไปรวมอยู่ที่หนองเซ่ง

มีปัญหาอยู่ว่า ที่เชียงใหม่นี้ ควรจะมีโรงพยาบาลของศุขาภิบาลหรือไม่ ตามความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่า โรงพยาบาลนั้นนอกจากเป่นส่วนกุศลและประคับประคองชีวิตร์พลเมืองไม่ให้ต้องตายด้วยโรคอันไม่สมควรจะตาย ซึ่งเปนความปราถนายิ่งของรัฐบาล แล้วยังเพาะความนิยมแลทำความอุ่นใจให้พลเมืองอีกด้วย ก็ที่ชาวอเมริกันมาเปนพระคุณอยู่จนถึงมีผู้นิยมทั้งในส่วนตัวแลส่วนสาสนานั้นก็ด้วยเรื่องอะไรเล่า ? ถ้าศุขาภิบาลเชียงใหม่ไม่พยายามที่จะให้มีโรงพยาบาลของตัวเองขึ้นก็จะเปนประหนึ่งว่า ตัดทอนความนิยมจากตัวเองไปให้แก่คนอื่น จึงเห็นว่าควรมีโรงพยาบาลของศุขาภิบาลขึ้น แต่ถ้าจะมีเพียงสักว่ามีแล้วอย่าริเสียดีกว่า ถ้ามีก็ต้องทำให้ดี (ไม่ได้หมายถึงสถานที่ว่าจะต้องใหญ่โตระโหฐานเพียงไร หมายถึงการรักษาพยาบาล) ให้เปนที่นิยมนับถือ และยังความเลื่อมใสให้บังเกิดแก่ประชุมชน

คุ้มเจ้าหลวงอยู่ถัดโรงพยาบาลอเมริกันลงไป เปนเรือนไม้ ๒ ชั้น กว้างขวางใหญ่โต สมควรแก่เกียรติยศของเจ้าผู้ครองนคร

คุ้มเจ้าหลวงตั้งแต่ก่อนมาจนถึงบัดนี้ หาได้เปนสถานที่สำหรับตำแหน่งคือ ใครเปนเจ้าผู้ครองนครต้องไปอยู่ที่นั้นหามิได้ เปนนิวาศสถานส่วนตัว เพราะฉนั้นอาจเปลี่ยนแปลงไปได้ตามบุคคลที่ดำรงตำแหน่งเปนเจ้าผู้ครองนคร เช่นที่ทำการคลังมุกฑาลเดี๋ยวนี้ เดิมก็เปนคุ้มของเจ้าอินทวโรรส

ตลาดของสดที่นี่ใหญ่โตมาก ประชุมคนตั้ง ๒๐๐๐—๓๐๐๐ คน เริ่มติดแต่เช้าตรู่ พอสายก็เลิก

ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขเป็นตึก ๒ ชั้น เดิมเป็นศาลต่างประเทศ ภายหลังจึงมาก่อสร้างเปลี่ยนแปลงเป็นที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข เป็นสง่าสมควรที่เป็นที่ทำการไปรษณีย์ของเมืองใหญ่ชายพระราชอาณาจักร์

ที่ว่าการอำเภอเป็นเรือนไม้จริง ชั้นเดียว ใต้ถุงสูง แบบกระทรวงมหาดไทย

ศาลเมืองเป็นเรือนไม้จริง ชั้นเดียว ทรงเตี้ยแลเล็กมาก รูปร่างอย่างจะเป็นสมัยเก่า ในศาลมืด แม้จะได้เปิดช่องหลังคาเอากระจกใส่ไว้หลายแห่งก็ยังไม่วายมืด ไม่เคยนึกเลยว่าศาลจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นจังหวัดใหญ่โตรองจากกรุงเทพพระมหานครลงไปจะเป็นเช่นนั้น

บ้านอธิบดีผู้พิพากษาเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น อายุเห็นจะกว่า ๔๐ ปี แล้ว เพราะเคยเป็นที่ประทับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงขึ้นไประงับเหตุการณ์ คราวอังกฤษปรายพวกยางแดงทางลุ่มน้ำสะวิล (เวลานั้นเรียกกันว่ากงสุลที่ ๑) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ แลดูภายนอกก็กว้างขวางดี แต่อายุเข้าเขตร์ชราแล้ว

ศาลมณฑลเปนเรือนไม้รูปเปนตริมุข ถ้าเปนศาลมณฑลอันก็ยังพอที่จะเปนไปได้ แต่เปนศาลมณฑลพายัพนี้รัศมีแห่งความเจริญของเหตุการณ์ในบ้านเมืองข่ม และทั้งที่ ๆ ตั้งศาลก็คลุกคละปะปนกับตลาด จึงเห็นว่าน่าจะมีศาลมณฑลพายัพดีกว่านี้ แลอยู่ในที่เหมาะกว่านี้

สถานที่ในส่วนนี้ มีที่ควรกล่าวอีกแห่งหนึ่ง ก็คือ วัดไชยชะนะมงคลตั้งอยู่ที่ปลายถนนสี่ดอนไชย ตรงมุมเมืองทางใต้ หน้าวัดลงแม่น้ำ ว่าด้วยการก่อสร้างสำหรับอารามนี้ก็ไม่มีอะไรที่ควรพรรณา แต่เพราะมีชื่อว่า วัดไชยชะนะมงคล อันเปนมงคลนาม ผู้ใดที่เปนเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่จะล่องเรือลงมาทางใต้ เช่นมากรุงเทพ ฯ เปนต้น มักมาลงเรือที่หน้าวัดนี้

ต่อไปนี้ จะได้กล่าวถึงสถานที่ซึ่งตั้งอยู่ในส่วนที่ ๒ คือ แต่ชานกำแพงเมืองออกมาถึงห้วยแม่ข่า

ฝั่งห้วยแม่ข่านี้ เริ่มต้นจากทิศเหนือผ่านทุ่งหนองบัวมามุมกำแพงเมืองทางทิศเหนือ และโค้งขนานกับลำน้ำแม่ยิงลงไปทางทิศใต้ถ้าวัดจากเชิงสพานเนาวรัตน์ตรงไป ทางถนนท่าแพถึงลำห้วยประมาณ ๑๖ เส้นเศษฝั่งขวา (ฝั่งตวันตก) ของลำห้วยมีสันดูขนานไปจากทิศใต้จนจดถนนท่าแพ ของเดิมอาจขนานตามลำห้วยนี้ไปจนมุมเมืองทางทิศเหนือ หรืออาจล้อมเมืองทั้ง ๔ ด้าน เปนเชิงเทินหรือกำแพงชั้นนอกก็ได้ และอาจเปนเชิงเทินดิน ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรี

อยุธยาว่าเป็นเชิงเทิน ซึ่งทหารไทยสร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระนารายน์
ล้อมเมืองเชียงใหม่ก็ได้ เพราะมิปรากฏในพงศาวดารครั้งกรุงธนบุรีว่า
เมื่อต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีพม่า
ซึ่งตั้งอยู่ณะเมืองเชียงใหม่ โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาสรสีห์ (พระ
ยวรราชเจ้ามหาสุรสีหนารถ) เป็นนายทัพหน้า โปมะยุ่งพม่าผู้รักษา
เมืองเชียงใหม่ เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเชิงเทินดินที่ทหารไทยได้สร้าง
ขึ้นครั้งสมเด็จพระนารายน์มหาราชล้อมเมืองเชียงใหม่นั้นเสียคงรักษา
แต่ป้อมปราการชั้นในดังนี้

สถานที่ซึ่งอยู่ในตอนนี้ นอกจากวัดที่ไม่สำคัญและบ้านเรือน
ราษฎรแล้ว สถานที่ทำการก็มีเฉภาะแต่โรงฆ่าสัตว์ และที่ทำการ
สุขาภิบาล เท่านั้น

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงตอนในกำแพงเมือง

ตอนในกำแพงเมืองนี้ ถ้าวัดต่อจากสันคู่ไปทางถนนท่าแพถึง
กำแพงเมืองเป็นระยะทางยาวประมาณ ๑๕ เส้น

การสร้างกำแพงเมืองเชียงใหม่นี้ มีตำนานโดยย่อ ดังนี้

ตำนานสร้างเมืองเชียงใหม่

เมืองเชียงใหม่นี้ พระเจ้าเม็งรายซึ่งครองราชสมบัติอยู่ณะเชียง
รายเป็นผู้สร้าง ตามตำนานว่าเมื่อแรกดำริห์จะสร้างนั้น ได้เชิญ
พระร่วงเจ้ากรุงสุโขไทย และพระยางำเมือง ๆ พะเยา ซึ่งเป็น

พระสหายไปปฤกษาหารือแลดูไชยภูมิที่ ไปชั้นต้นพระยาเม็งราย
ดำริห์ว่า จะสร้างกำแพงเมืองวัดแต่สูนย์กลางออกไปด้านละ ๑,๐๐๐ วา
เปนเมืองกว้าง ๒,๐๐๐ วา แต่พระร่วงเจ้าแสดงความเห็นว่า ใน
สมัยที่บ้านเมืองผู้คนมากมายอยู่ จะสร้างให้ใหญ่กว้างเช่นนั้นก็พอ
ไม่เปนไร ต่อไปในภายหน้าถ้าเปนสมัยที่ผู้ปกครองมีอำนาจน้อย
สร้างเมืองใหญ่กว้างเช่นนั้น ในเวลาที่บ้านเมืองมีศึกสงครามจะหาคน
พิทักษ์รักษาหน้าเชิงเทินได้ยาก พระยาเม็งรายเห็นด้วย จึงได้
สร้างกำแพงเมืองยาวเพียง ๑,๐๐๐ วา ด้านสกัด ๕๐๐ วา แล้วให้
ลงมือขุดคเวียงโดยรอบ แรกตั้งพิธีกลปยาทว์ ผังนิมิตร์หลัก
เมืองในวันพฤหัศบดี เพ็ญเดือน ๖ ปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๖๕๘
จันทร์เสวยฤกษ์ ๑๒ ใกล้รุ่ง ไว้ลักษณเมืองในรายมินอาโปธาตุ

กำแพงเมืองนี้ ด้านกำแพงทั้ง ๔ ไม่สู้ตรงทิศทั้ง ๔ นัก มีเฉียง
น้อย ๆ ตัวกำแพงสูงประมาณ ๘ ศอก มีลูกป้อมรอบกำแพง ตัวกำแพง
หนาประมาณ ๕ ศอก ตามมุมกำแพงมีป้อมทั้ง ๔ มุม ป้อมมี ๒ อย่าง
รูปกลมอย่าง ๑ รูปเปน ๘ เหลี่ยมอีกอย่าง ๑ มีคูล้อมรอบกำแพงเมือง
เดียวนี้น้ำในคูยังมีอยู่เปนน้ำที่ไหลมาจากห้วยแก้ว ซึ่งเกิดจากดอยสุเทพ
เอามาใช้ในเมือง มีประตู ๔ ประตู คือ ตวันออกเรียกประตูท่าแพ
ตวันตกเรียกประตูสวนดอก ทิศเหนือเรียกประตูช้างเผือก ทิศใต้
เรียกประตูเชียงใหม่ ถ้าระฤกถึงเมื่อครั้งกระนั้นก็จะกล่าวได้ดังนี้

ปราการระเวียดเวียง พิศเพียงฎูผาเผิน
แลลิ่วประเล่ห์เนิน สตพันธ์คีรี่
ขอบคูละล่งลิ่ว ชลซ้ำสอาดศรี่
แม้หมู่ริปูมี่ พลห้าวก็ยากโหม

ความมั่นคงแข็งแรงของเมืองจนถึงถือกันสมัยนั้นว่า กองทัพที่จะมาตีเชียงใหม่นั้น ยกมาครั้งเดียวมักจะตีไม่แตก ต้องซ้ำเปนครั้งที่ ๒

สถานที่ในร่วมกำแพงเมืองซึ่งควรกล่าวในที่นี้ คือ ศาลารัฐบาลมณฑล โรงพักตำรวจภูธร คลังมณฑล เรือนจำ วัดเจดีย์หลวง วัดพระสิงห์ แลยังมีวัดอื่น ๆ อีกมาก

ศาลารัฐบาลมณฑลเปนตึก ๒ ชั้น รูปร่างคล้ายกระทรวงมหาดไทย คือ เปนตึกยาวหักมุมอ้อมไปบรรจบกันเปนรูป ๔ เหลี่ยม ตรงกลางเปนหน้ามุข กว้างขวางพอแก่การ หันหน้าลงถนนกลางเวียง

โรงพักตำรวจภูธร เปนเรือนเสาปูนข้างบนเปนไม้จริง มีที่ทำการและบ้านนายร้อยตามแบบของกรมตำรวจภูธร หันหน้าไปทางทิศเหนือลงถนนท่าแพ บ้านผู้บังคับการอยู่ตรงกันข้ามคนละฟากถนน บ้านผู้บังคับการในเวลานี้อยู่ข้างเก่าแก่ซวดเซเต็มที

คลังมณฑลในเวลานี้ตั้งอยู่ที่ศาลารัฐบาลมณฑลเก่า แย่งครึ่งกับสโมสรเสือป่า หันหน้าลงถนนกลางเวียง ตรงข้ามกับศาลารัฐบาลมณฑล เปนเรือนไม้ชั้นเดียว ที่นี่เดิมเปนคุ้มของพระเจ้าอินทวโรรส

ภายหลังรัฐบาลได้ซื้อไว้เปนศาลารัฐบาลมณฑล เดี๋ยวนี้ชุดโทรมมาก รวมทั้งมืดทึบด้วย ทางราชการกำลังดำริห์จะสร้างพระคลังมณฑลใหม่อยู่ในระหว่างบ๋ณหาว่า เพิ่มเติมต่อจากศาลารัฐบาลมณฑลให้เปนหลังเดียวกันหรือสร้างขึ้นเปนอีกหลังหนึ่งต่างหาก ทางใดจะสดวกแก่ราชการ และสดวกแก่การอารักขาพระราชทรัพย์มากกว่ากัน

เรือนจำมณฑลนี้อยู่ทางถนนซึ่งซอยจากข้างศาลารัฐบาล อยู่ห่างกับศาลารัฐบาลประมาณ ๓ เส้นเศษ กำแพงก่ออิฐถือปูน มีตึกสำหรับเปนห้องขังนักโทษ ๒ หลังตั้งหันหน้าเข้าหากัน มีสนามหญ้าอยู่กลาง มีตึกพยาบาล ที่ทำการ ที่หุงต้ม และเลี้ยงนักโทษล้วนเปนตึกทั้งสิ้น กว้างขวางแลสอาดสอ้านมาก บรรดาเรือนจำในพระราชอาณาจักร์ (เว้นแต่กรุงเทพพระมหานคร) ยังไม่เคยเห็นเรือนจำใดที่มั่นคงและมีการก่อสร้างดีกว่านี้ ถ้าจะให้ติอย่างที่เรียกว่า หาเหตุแคะไค้ก็จะติได้บ้าง เพียงว่าห้องขังนักโทษชั้นล่างพื้นห้องถือปูน น่าจะทำให้นักโทษเจ็บป่วยได้บ้าง ถ้าได้ใช้ยกแคร่เปนที่ให้นักโทษนอนก็เปนอันหมดตำหนิในเรื่องนี้ ทราบว่าแรงทำโดยมากใช้นักโทษ

วัดเจดีย์หลวงหน้าวัดตกถนนกลางเวียงฝั่งเดียวกับศาลารัฐบาลมณฑล เปนวัดสำหรับทำพิธีรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแลทำพิธีวิสาขะบูชา หน้าพระอุโบสถอยู่ทางทิศตวันออกเฉียงเหนือ พระประธานและตัวโบสถ์ใหญ่โต หน้าพระอุโบสถทางขวามือมีหลักอินทขิล (หลักเมือง) รูป ๘ เหลี่ยม วัดสูนย์กลางประมาณ ๓ ศอก ลงรักประดับกระจกสี และก่อเปนมณฑปสรวมไว้

หลังพระอุโบสถมีพระธาตุหลวง (เจดีย์) รูปเจดีย์ฐานล่างเป็น ๔ เหลี่ยม ตั้งแต่ชั้นที่ ๒ ขึ้นไปย่อมุมไม้ ๑๒ ส่วนกลางของเจดีย์มีซุ้มคูหาทั้ง ๔ ด้าน ยอดจะเป็นรูปปรางค์หรือเจดีย์ไม่แน่ เพราะหักพังเสียแล้ว สังเกตตามผังและลักษณที่ทำเป็นของเก่าอยู่ ภายนอกกำแพงแก้วก็เป็นกุฏิพระสงฆ์อย่างวัดธรรมดา

วัดพระสิงห์ตั้งอยู่สุดถนนท่าแพที่มาประจบกับถนนทางที่จะไปประตูสวนดอก เป็นวัดที่ประดิษฐานพระสิงห์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปโบราณและเป็นที่นับถือของพลเมืองว่า อาจบรรดาลให้ร้ายให้ดีแก่บ้านเมืองได้ เมื่อเร็ว ๆ นี้ได้มีอ้ายผู้ร้ายใจหินชาติไดลอยเข้าไปหักเอาพระเศียรไปเสีย ตามทางไต่สวนปรากฏว่ามันจะเอาไปหล่อกระดิ่งผูกคอโค ศาลได้ตัดสินลงโทษจำมันตามควรแก่ความผิดแล้ว ส่วนพระพุทธรูปนั้นอุปราชเรียรายทองจะทำพระเศียรต่อใหม่ ความทรงทราบใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท ทรงพระราชดำริห์ว่า พระสิงห์เป็นพระพุทธรูปเก่า มีพุทธลักษณงดงามควรจะได้ช่างที่สามารถหล่อเศียรพระพุทธรูปมาต่อ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งท่อนพระองค์ลงไปกรุงเทพ ฯ เพื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ช่างหลวงเสริมพระเศียรให้คืนดีต่อไป ส่วนตัววิหารพระสิงห์นั้น ก็แบบเดียวกันกับโบสถ์วัดพระเจดีย์หลวง แปลกแต่ที่นี่ฐานล่างสูงกว่าและเล็กกว่าวัดพระเจดีย์หลวง ในที่นี้ขอกล่าวถึงตำนานของวัดโดยย่อ ดังนี้

วัดพระสิงห์

วัดพระสิงห์นี้ว่ากันว่า เดิมชื่อวัดลิเชียง เมื่อพระเจ้ากือนา เจ้านครพิงค์เชียงใหม่ทิวงคตแล้ว เจ้าท้าวมหาพรหมอนุชาซึ่งครองเมืองเชียงรายยกทัพมาติดนครพิงค์เชียงใหม่ เพื่อแย่งราชสมบัติจากเจ้าแสนเมืองมาซึ่งเปนนัดดา แต่ไปเสียทัพ จึงพาไพร่พลที่เหลือตายหนีลงไปเมืองชะเรียง (กำแพงเพ็ชร์ ราวแผ่นดินสมเด็จพระอินทร์ราชา) นำกองทัพพระนครศรีอยุธยายกขึ้นมาทางเมืองนครลำปาง แต่ไม่สำเร็จ ต้องล่าทัพกลับ ภายหลังเจ้าท้าวมหาพรหมกับพระเจ้าแสนเมืองมาคืนดีกัน (ในระหว่างจุลศักราช ๗๖๒ ถึง ๗๖๕) เจ้าท้าวมหาพรหมกลับคืนมาเชียงใหม่นำเอาพระพุทธสิหิงห์ซึ่งอยู่ณะเมืองกำแพงเพ็ชร์ขึ้นมาถวายพระเจ้าแสนเมืองมาด้วย พระเจ้าแสนเมืองมาให้ตั้งขบวนแห่เชิญพระพุทธสิหิงห์ไปไว้วัดยุบผาราม แต่รถที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงห์ ถึงน่าวัดลิเชียงก็หยุด พระเจ้าแสนเมืองมาเข้าพระไทยว่าพระพุทธสิหิงห์สมัคอยู่วัดนั้น จึงเชิญเข้าประดิษฐานไว้ในวิหารวัดลิเชียง วัดนั้นจึงมีชื่อว่าวัดพระสิงห์ (หรือสิหิงห์) ตามนามพระพุทธรูป

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงสถานที่นอกกำแพงเมืองทางทิศใต้ เมื่อได้ออกประตูเมือง คือประตูสวนดอก (คำว่าสวนดอกย่อมาจากคำว่าดอกไม้ หรือยุบผาราม) มีวัดในเวลานี้เปนวัดร้างอยู่ทางซ้ายมือไป วัดนี้ตามตำนานพระธาตุดอยสุเทพว่า เดิมเปนป่าพยอม พระเจ้ากือนา

เจ้านครพิงค์เชียงใหม่ให้สร้างเปนที่อยู่พระมหาสุมณะเถร ให้ชื่อวัดบุนผาราม สวนดอกไม้ ในลานวัดมีอนุสาวรีที่บรรจุอัฐิของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ตั้งแต่อัฐิพระยรมราชาธิบดีศรีสุรยวงศ์ องค์อินทศักดิ์สมยา มหาขัตยราช ชาติราไชยสวรรค์ เจ้าขันธสิมา (พระเจ้ากาวิละ) เปนต้นมา ก่อเปนถานอิฐเสริมเปนมณฑปรูป ๔ เหลี่ยม (มณฑปสมัยใหม่) มีศิลาจากฤกไว้เปนส่วน ๆ ละตน ที่บรรจุอัฐิเหล่านี้ พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้ทรงสถาปนา เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ ครามาเยี่ยมบ้านเมือง ต่อจากนี้ไปทางทิศใต้ คือทางหลังวัดนี้ มีวัดชื่อวัดเก้าต้อ ว่ากันด้วยหลักถานการก่อสร้างก็ไม่สู้มีอะไรแปลกนัก ที่ควรกล่าวในที่นี้ก็เฉภาะพระพุทธรูปซึ่งเปนพระประธาน เปนพระหล่อด้วยทองหนัก ๙ ต้อ (๑ ต้อตรงกับคำว่า ๑ โกฏิ ๑๐๐ ตรงกับน้ำหนักสิบสลึง) เปนพระพุทธรูปอันมีพระศิริวิลาศ พุทธลักษณงดงามมาก เท่าที่ได้เห็นพระประธานในมณฑลภาคนี้ ยังไม่เคยเห็นองค์ใดงามเสมอ แต่ถ้าจะเทียบด้วยพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี หรือพระสาสดา พระพุทธรูปองค์นี้ก็นับว่าเปนรอง เปนพระพุทธรูปโบราณจะสร้างครั้งใดใครเปนผู้สร้างไม่มีโอกาศจะสืบสวน วัดนี้เจ้าผู้ครองนครทุกคนได้ทนุบำรุงเสมอมา เวลานี้ตัวพระอุโบสถเจ้าแก้วเนาวรัตน เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ก็กำลังปฏิสังขรณ์อยู่

ต่อจากวัดนี้ไปตามถนน (อยู่ในความบำรุงของกรมทาง) ผ่าทุ่งนาไปประมาณ ๕๐ เส้นเศษก็ถึงเชิงดอยสุเทพ ที่เชิงดอยทางขวา

มีมีบ้านพักของเจ้าแก้วเนาวรัฐ เปนเรือนไม้ ๒ ชั้น การขึ้นดอยสุเทพนี้ ถ้าไม่เดินขึ้นไปจะขี่เก้าอี้หามหรือขี่ม้าขึ้นไปก็ได้ เพราะเปนเขาไม่สู้ชันนัก ข้างทางที่ขึ้นไปจะได้เห็นทางน้ำซึ่งตกจากยอดดอยไหลอย่เปนนิตย์เปนน้ำใสแลจืดสนิท บางแห่งที่เปนหน้าผาน้ำก็ไหลโกรกตรงมากระทบกับหินแตกเปนฟองขาวหน้าดู แต่ที่เปนหน้าผาน้ำตกเช่นนี้มีแต่เตีย ๆ ไม่สูงน่าดูเหมือนน้ำตกที่ช่องแขวงเมืองตรังและน้ำตกโยงแขวงนครศรีธรรมราช เมื่อขึ้นไปได้กึ่งทางก็มีศาลาที่พัก เรียกว่าผาลาด ที่นี่ทางเดินข้ามทางน้ำแลมีหินก้อนใหญ่ ๆ อยู่ในทางน้ำ นั่งพักผ่อนได้พอสบาย ขึ้นจากที่นี่ไปอีกประมาณ ๑ ชั่วโมงก็ถึงตำหนักพระราชชายา เปนตำหนักทำด้วยไม้ชั้นเดียว ตั้งอยู่ที่ไหล่ดอย ข้างตำหนักมีเรือนกล้วยไม้และสับไหล่ดอยเปนขั้นทำเปนลานปลูกกุหลายสีต่าง ๆ ดอกใหญ่งามหน้าดู วางท่อไขน้ำมาจากน้ำตก มาสำหรับเปนน้ำใช้ที่ตำหนักและที่สวนดอกไม้ มีน้ำไหลอยู่เย่นนิตย์ บนไหล่เขาอีกด้านหนึ่งทางซ้ายมือ ห่างกับตำหนักพระราชชายาราว ๓ เส้น มีตำหนักหม่อมเจ้ายวรเดช อยู่ไหล่เขาเหมือนกัน เขาว่าเมื่อท่านยังดำรงตำแหน่งอุปราชเวลาฤดูร้อนมักมาประทับอย่ที่นั่น ราชการงานเมืองที่จำเปนสำหรับพระองค์ท่านจะต้องรับคำหารือของเจ้าหน้าที่หรือจะต้องทรงสั่งก็สั่งทางโทรศัพท์ ทางขวามือ (ขาขึ้น) จากตำหนักพระราชชายาขึ้นไปอีกเล็กน้อยก็ถึงองค์พระธาตุ ก่อนจะกล่าวถึงลักษณภูมิประเทศอื่น ๆ ขอนำตำนานพระธาตุดอยสุเทพโดยย่อมากล่าวไว้ในที่นี้

ตำนานพระธาตุดอยสุเทพโดยย่อ

เมื่อจุลศักราช ๖๙๓ มีพระมหาเถรรามัญชาวเมืองเมาะตะมะรูป ๑ ได้ไปอุปสมบทมาแต่ลังกา แลนำสาสนวงศ์ลังกามาประดิษฐานขึ้นที่เมืองเมาะตะมะ พระมหาเถรองค์นี้ มีนามว่าอุทุมพรบุบผามหาสวามี ครั้งนั้นมีภิกษุชาวเมืองศุโขไทย ๒ รูป ชื่ออะโนมทัสรูป ๑ ชื่อสุมณะรูป ๑ ไปเที่ยวเรียนพระไตรปิฎกจากอาจารย์ต่าง ๆ ครั้นทราบกิติศัพท์สรรเสริญศีลาธิคุณของพระอุทุมพรบุบผามหาสวามีเถร จึงได้ลาพระสังฆราชผู้ปกครองคณะสงฆ์กรุงศุโขไทย ไปสู่สำนักนี้ของพระมหาเถรนั้นยังเมืองเมาะตะมะ ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและรับปฏิบัติตามคติของลังกาได้ ๔ พรรษา แล้วกลับมาอยู่ศุโขไทย อีก ๑๐ พรรษา และส่งกุลบุตร์ ๘ คนไปอุปสมบทในสำนักนี้พระอุทุมพรบุบผามหาสวามีอีกครั้ง ๑ เพื่อนำสาสนวงศ์ลังกาเข้ามาสู่กรุงสยาม พระอะโนมทัสีอยู่เมืองชะเรียง (กำแพงเพ็ชร์) พระสุมณะอยู่เมืองศุโขไทยกระทำวินัยกรรมเปนต้นว่า อุปสมบทและสีมาสมมติโดยคติของลังกา (ที่กล่าวนี้กล่าวตามตำนานโยนก ซึ่งชวนให้เข้าใจว่า .สาสนาวงศ์ลังกานั้น ไทยรับปฏิบัติสืบมาจากมอญอีกต่อหนึ่ง พระมหาสวามีสังฆราชหาได้ตรงมาเมืองศุโขไทยที่เดียวไม่ แต่ในคำแปลหลักศิลาเมืองศุโขไทยที่ ๒ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาปวเรศร์วริยาลงกรณ์ ทรงแต่งลงในหนังสือวชิญาณรายเดือนเล่ม ๑ ฉบับที่ ๓

ปีขุลศักราช ๑๒๔๖ ปรากฏว่า ได้อาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชจากนครจันทรเขตร์ในลังกาทวีป เมื่อมหาศักราช ๑๒๘๓ จึงควรเชื่อหลักฐานจากศิลาจารึกนี้มากกว่า)

คนวันหนึ่งพระมหาสุมณะเถรนมัสการผันวาเทพยดามาบอกว่า มีพระบรมสารีริกธาตุแห่งพระพุทธเจ้าอยู่ในวัดร้างเมืองยางจา มีกอไม้เข็มต้นใหญ่รูปเหมือนม้านั่งอยู่ณะที่บรรจุพระบรมธาตุ และพระบรมธาตุนี้จะได้ไปประดิษฐานอยู่ณะเมืองนครพิงค์เชียงใหม่ โดยนิมิตรนี้พระสุมณะเถรจึงไปสู่เมืองศรีสัชนาลัย ไปถวายพรแก่พระยาฦๅไทยผู้ครองเมือง พระยาฦๅไทยจึงให้กำลังแก่พระมหาเถร พระมหาเถรก็ถวายพระพรลาไปตรวจค้นสถานที่ณะเมืองยางจาเก่า ครั้นเวลาราตรีกาลได้แลเห็นรัศมีพระบรมธาตุ กระทำปาฏิหารไพโรจน์โชติช่วงขึ้นที่กอเข็ม จึงได้เอาธงยกไว้เปนเครื่องหมายรุ่งขึ้นจึงให้ขุด ก็ได้ผอบเท่าผลมะกอกบรรจุพระบรมธาตุองค์ ๑ ทรงสันฐานเท่าเมล็ดถั่วเขียว มีวรรณดังสีทองอุรัย จึงได้นำมาถวายพระเจ้าฦๅไทยให้ทรงกระทำนมัสการแล้วพระมหาสุมณะเถรจึงเชิญพระบรมสารีริกธาตุไปยังกรุงศุโขไทย พระยาศรีธรรมราชผู้ครองกรุงศุโขไทยมิได้ทรงเชื่อถือ พระบรมธาตุจึงตกอยู่กับพระมหาสุมณะเถร

ครั้นต่อมาพระยากือนา พระเจ้านครพิงค์เชียงใหม่ได้ทรายข่าวว่าพระอุทุมพรบุยผามหาสวามีมหาเถรรามัญ เปนผู้มีความปฏิบัติดี จึงให้ราชบุรุษไปอาราธนา เพื่อให้มาสั่งสาสนาในประเทศของพระองค์

พระมหาสวามีให้แต่ภิกษุผู้เปนศิษย์ ๑๐ รูป มีพระอานันทเถรเปนประธานมาแทน พระเจ้าเชียงใหม่ให้จัดรับและให้อยู่ณะวัดโลกแล้วอาราธนาให้กระทำวินัยกรรมสมมติสีมาและอุปสมบท พระอานันทเถรถวายพระพรว่า พระอทมพรยผามหาสวามี มิได้อนญาตให้มาทำเช่นนั้น แต่ได้อนุญาตให้พระมหาสุมณะเถรชาวศุโขไทย เปนผู้นำสาสนปฏิบัติตามลัทธิลังกามาประดิษฐานณะประเทศนี้แล้ว พระเจ้านครเชียงใหม่ จึงได้ให้อำมาตย์เชิญราชสาสน์มาถวายพระเจ้ากรุงศุโขไทย ขอพระมหาสุมณะเถรขึ้นไปยังนครพิงค์เชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศุโขไทยโปรดให้พระมหาสุมณะเถรขึ้นไปตามพระราชประสงค์ พระเจ้านครพิงค์เชียงใหม่ให้ต้อนรับ และอาราธนาให้อย่ณะวัดพระยืนซึ่งอยู่ทางทิศตวันออกของเมืองลำพูนไชย ภายหลังพระเจ้านครพิงค์เชียงใหม่ จึงให้สร้างพระอารามที่ป่าไม้พยอมให้นามว่า วัดบุบผารามสวนดอกไม้หลวง แล้วอาราธนาพระมหาสุมณะเถรไปครองพระอารามนั้น พระมหาสุมณะเถรได้ถวายพระบรมธาตุ แก่พระเจ้านครพิงค์เชียงใหม่ จึงให้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ณะจอมเขาดอยสุเทพ ในปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๗๔๘ พิสาขมาศเพ็ญวันพุฒ จันทรเสวยฤกษ์ ๑๖ เปนฤกษ์สฐาปนาพระเจดีย์ มีข้อความสร้างพระธาตุดอยสุเทพดังนี้

อันพระธาตุดอยสุเทพนี้ ตั้งอยู่บนจอมเขาดอยสุเทพ ฐานล่างเปน ๔ เหลี่ยม ชั้นที่ ๒ ย่อมุมไม้สิบสอง พ้นนั้นไปกลมเปนรูปสฐูป ยอด

มีฉัตร ๕ ชั้น (เขาว่าฉัตรชั้นที่สุดเปนทองคำ) องค์พระธาตุยุทองแดง แต่ไม่เรียบร้อยนักยังทองสูงประมาณ ๑๕ วา มีวิหารทิศประดิษฐานพระพุทธรูป แลมีวิหารคตเชื่อมให้วิหารทิศนั้นติดต่อกัน นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรที่ควรกล่าว

ไหล่เขาติดกับบริเวณพระธาตุทางทิศตวันออก มีที่พักของเจ้าแก้วเนาวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เปนเรือนไม้ย่อม ๆ ประมาณส่วนกว้างราว ๔ วา ส่วนยาวราว ๖ วา ๒ หลัง ต่อจากเรือนนี้ไปทางเหนือมีศาลาหลังใหญ่อยู่ ๑ หลัง จะเปนของพระธาตุหรือของเจ้าผู้ครองนครไม่ทราบ ทิศใต้พระบรมธาตุมีเรือนแถวยาว ๆ อยู่ ๒ แถว เปนของเจ้าแก้วเนาวรัฐ (ทำนองเปนเรือนคนใช้) น้ำใช้น้ำยบริโภคคงวางท่อจากลำธาร เช่นเดียวกับที่ตำหนักพระราชชายา

ที่บนยอดดอยนี้ยังมีเรือนชาวอเมริกันอยู่อีก แต่ข้าพเจ้าไม่ได้ดูอากาศบนดอยสุเทพนี้ เขาว่าฤดูหนาว ๆ มาก ฤดูร้อนไม่สู้ร้อน เพราะประการนี้ผู้ที่มีกำลังวังชา ดังเช่นพระราชชายาแลชาวต่างประเทศจึงมาสร้างบ้านพักบนนี้ สำหรับหลบร้อนจากในเมืองขึ้นมาพักในฤดูร้อน

ในแนวเขานี้ ทางด้านเหนือมีลำธารอีกสายหนึ่ง เรียกว่าห้วยแก้ว เปนที่เที่ยวเตร่ของคนเมืองนี้ ที่เชิงเขา (ไม่ติดที่เดียว) เปนที่ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง มีถนนติดต่อกับในเมือง จากกำแพงเมืองไปทางทิศตวันตกประมาณ ๑๒๕ เส้นก็ถึงโรงเรียนมหาดเล็ก ที่โรงเรียน

นิมิบริเวณใหญ่โต ด้านตวันตกมิดอยสุเทพ อิกสามด้านเปนป่าล้อม ตัวโรงเรียน เรือนนอนนักเรียน เรือนครู เรือนพยาบาล ฯลฯ พื้นไม้กระดาน ฝาขัดแตะ หลังคามุงแฝกทั้งสิ้น เปนที่เงียบห่างจากที่ประชุมชน ถ้าความไข้ไม่ชุมลมไม่จัด จะเปนที่ควรแก่ศึกษาสถานเช่นนั้นนักหนา แต่น่าเสียดายที่ความไข้ชุกชุม แลเปนไข้ที่มีอาการออกจะร้ายแรง กับบางฤดูลมแรงเหลือเกิน สถานที่ได้ถูกลมพัดพังหลายหนแล้ว น่าพิจารณาถึงที่ตั้งโรงเรียนนี้อยู่บ้าง ว่าจะควรทนอยู่ไปดังนี้หรือหาที่ใหม่

ส่วนทางทิศใต้ก็ไม่สู้มีสถานที่ใดที่ควรกล่าว นอกจากทางไปเมืองลำพน จึงขอยกไปรวมกล่าวไว้เปนตอนหนึ่งโดยเฉภาะ

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงถนนหนทางแลยานพาหนะที่ใช้อยู่ในนครเชียงใหม่นี้

ถนนที่เปนสายสำคัญนั้น คือ ถนนแม่ออน (ถนนสันกำแพงก็เรียก) เปนถนนจากเชียงใหม่ไปอำเภอสันกำแพงแลแม่ออน (ไปทางตวันออก) สถานีรถไฟก็ตั้งอยู่ถนนนี้ แล้วข้ามสพานนวรัฐ (จึงเปลี่ยนชื่อเปนถนนท่าแพ) ผ่าตลาดตรงเข้าไปในกำแพงไปเชื่อมกับถนนสวนดอก (ทางไปดอยสเทพ)

ถนนวิชยานนท์ ถนนแก้วนวรัฐ ถนนจ่าแสนวงศ์ ถนนช่างฆ้อง ถนนศรีดอนไชย เหล่านี้เปนสายยื่นจากตวันออกไปตวันตกเข้าไปในกำแพงเมองบ้าง เลาะกำแพงไปบ้าง

ถนนเจริญประเทศ ถนนช้างคลาน ถนนสันคู เลาะห้วยแม่ข่า ถนนช้างม่อย ถนนรายฎรเชียงแสน ถนนศรีภูมิ์ กับยังมีอีกหลายสาย ซึ่งข้าพเจ้าเห็นเปนสายไม่สำคัญซึ่งจะต้องจำชื่อข้าง ไม่ได้ ไปดให้ทั่วข้าง ถนนเหล่านี้เปนสายสกัดจากใต้ไปเหนือ กับยังมีถนนสายยาว ๆ อีก ๓ สายแต่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็น คือ ถนนจากเวียงไปอำเภอดอยเสก็ด อำเภอหางดง อำเภอแม่ริม

ยานพาหนะต่าง ๆ ที่ใช้อยู่ในร่วมนครเชียงใหม่ ในเวลานี้โดยประมาณมีจำนวนดังนี้ รถยนต์ ๕๐ คัน รถม้า ๕๐ คัน จักรยาน ๒๐๐๐ คันเศษ นอกนั้นก็มีเกวียนล้อหุ้มเหล็ก (คือ เกวียนชนิดที่ไม่มีแปรก) สำหรับบรรทุกสินค้าเปนจำนวนมาก (ตามทะเบียน พ.ศ. ๒๔๖๕ เพียงสิ้นเดือนธันวาคม มี พ.ศ. ๓๓๘๓ คัน)

การค้าขายในท้องตลาดส่วนมากยังเปนคนพื้นเมืองกับพม่าแลเงี้ยว ช่างก่อสร้างบ้านเรือนก็ได้เห็นคนพื้นเมืองทำอยู่ แต่สงสัยว่าเมื่อทางรถไฟเดินถึงเชียงใหม่แล้วดังนี้คงมีจีนขึ้นไปแย่งซื้อแย่งขายแลแย่งการรับจ้างก่อสร้างเปนแน่นอน พวกพื้นเมืองจะทานไหวหรือไม่ ถ้าไม่ไหวก็น่าเสียดายอย่างยิ่ง

สินค้าต่างประเทศเช่น น้ำมัน ไม้ขีดไฟ เครื่องทองเหลือง เครื่องเหล็ก มาจากกรุงเทพฯ แลส่งไปทางเชียงตุง ทางขนสินค้าจากกรุงเทพฯ เมื่อรถไฟยังไม่ถึงใช้ขนด้วยเรือทางน้ำยิ่ง แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนเปน

ขนทางรถไฟแล้ว ขนสินค้าทางพม่าแลเชียงตุงใช้ขนด้วยม้าแลพ่อ, ต่าง,

สินค้าที่ทำในพื้นเมืองซึ่งคนต่างท้องที่ ๆ ซื้อไปเที่ยวจะพึงหาซื้อเปนที่ระฤกได้มีหลายอย่างมีอาทิ สิ้นผ้าแลสิ้นไหม ส่วนมากทำที่อำเภอสันกำแพง เครื่องเขินทำเปนภาชนต่าง ๆ เช่น โอ, ตลุ่ม, หีบ, กรอบรูปเปนต้น เครื่องดินเคลือบ (ทำนองเปนเชียงไข่กา แต่เนื้อหยาบ) ทำเปนอ่าง, ไห, กระถางต้นไม้ ฯ ล ฯ เครื่องเงินเช่นโอเงิน, พานเงิน ฯ ล ฯ ของทั้ง ๓ อย่างนี้ทำที่ในนครเอง

เพราะอาณาเขตร์มณฑลพายัพส่วนมากต่อกับพม่าแลเงี้ยว (ของอังกฤษ) ราษฎรพื้นเมืองก็มีเงี้ยวแลพม่าปนอยู่เปนส่วนมาก การค้าขายก็ทำการติดต่อกันทั้งทางกรุงเทพ ฯ แลทางพม่า เงี้ยว พ่อค้าก็มีคน ๒ ชาตินั้นไม่น้อยกว่าคนพื้นเมือง พ่อค้าใหญ่ ๆ ที่ผูกชาดทำป่าไม้เปนชนชาวอังกฤษอยู่มาก กุลีทำป่าไม้ จึงมีพม่า ขมุ ฯ ล ฯ อยู่มาก เงินที่จับจ่ายใช้สรอยในท้องตลาด จึงนิยมเงินรูเบี้ย เงินบาทแลสตางค์ขาวเกือบใช้ไม่ได้ที่เดียว สตางค์แดงยังพอใช้ได้ เงินรูเบี้ยจึงท่วมเทเข้ามาเกลื่อนอยู่มากมายในมณฑลนี้ นอกจากเข้ามาตามสายสินค้าที่เกี่ยวข้องกัน คือ เขตร์พม่าแลเชียงตุง พ่อค้าผู้ทำป่าไม้ขนส่งขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ สำหรับจ่ายในกิจการของเขา เช่นเปนเงินเดือนกุลีเปนต้น ส่วนการรับจ่ายเงินทางราชการนั้น รับจ่ายเปนอัตราเงินบาทของรัฐบาล เพราะเหตุเงินบาทกับรูเบี้ยกำลังดันกันอยู่นี้ จึงเปนเหตุให้

มีผู้ตั้งรับแลกเงินรูเบี้ยกับเงินบาทเปนการหากำไรกันขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แลเปนกำไรอย่างงาม เช่น กุลีรถไฟคนหนึ่งรับค่าจ้างจากกรมรถไฟ ๑ บาท ถ้าจะใช้ในท้องตลาดต้องไปแลกรูเบี้ยได้ ๑.๒๕ รูเบี้ยบ้าง ๑.๓๐ รูเบี้ยบ้าง (ตามน้ำหนักหรือราคาธรรมดา ๑๓๓ รูเบี้ยต่อ ๑๐๐ บาท ๑ บาทเท่ากับ ๑.๓๓ รูเบี้ย) กุลีคนนั้นเองต้องการเงินบาทสำหรับเสียภาษีอากรต้องเอาเงินรูเบี้ยแลกเปลี่ยนเงินบาท ๑ บาทต้องตั้ง ๑.๔๐—๑.๕๐ รูเบี้ย (รัฐบาลเคยตั้งรับแลก แต่กำหนดราคาถึง ๑.๗๕ รูเบี้ยต่อ ๑ บาท เลยไม่สู้มีใครแลก เพราะกำหนดราคารูเบี้ยต่ำมากไป) ผู้มีเงินรับแลกเปนอันได้กำไรทั้งขึ้นทั้งล่อง ในเรื่องที่จะแผ่เงินบาทให้เปนที่นิยมใช้กันทั่วไปในท้องตลาดแทนเงินรูเบี้ยนี้ ทราบว่ารัฐบาลกำลังดำริห์แก้ไขอยู่

ราษฎรในพื้นเมืองภาคพายัพ นอกจากไทยพื้นเมืองแล้ว เปนเงี้ยวแลพม่าเปนส่วนมาก มีวัดเงี้ยว วัดพม่า (วัดพุทธสาสนา) ใหญ่ ๆ เกือบเท่าจำนวนวัดของพวกพื้นเมือง นอกจากการทำบุญให้ทานรวมกันแล้ว พวกไทยพื้นเมืองกับพวกเงี้ยวพวกพม่ายังมีการสัมพันธ์กันทั้งในทางแต่งงานแลการค้าขายมาช้านาน พวกไทยใต้นอกจากที่ขึ้นไปรับราชการไม่ใคร่มีการเกี่ยวข้องกันในทางอื่น เพราะฉนั้นการสนิทสนมในระหว่างไทยเหนือกับไทยใต้ จึงน่าจะพยายามให้สนิทสนมกันดีกว่าที่เปนอยู่นี้อีก

ความนิยมของคนพื้นเมืองภาคนี้ มีอีกอย่างหนึ่ง คือ นิยมอุปสมบทเด็กเปนสามเณร (เรียกพะ) ในโรงเรียนหนังสือไทยมีสามเณรปนอยู่ด้วยเปนจำนวนไม่ใช่น้อย เปนการประมูลกับจำนวนลูกเสืออยู่บ้าง

ตอนนครลำพูน

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ ไปนครลำพูนโดยรถยนต์ แล้วกลับมาพักที่เชียงใหม่ในวันนั้น

นครลำพูนนี้อยู่ทิศใต้นครเชียงใหม่ไปจากกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟถึงสถานีลำพูนก่อนแล้วจึงถึงเชียงใหม่ แลมีถนนจากเชียงใหม่ไปถึงลำพูนเปนถนนในประเภททางหลวงของแผ่นดิน (คือ กรมทางรับบำรุงรักษา) เปนระยะทางยาว ๖๐๐ เส้น ตามข้างทางจากเชียงใหม่มีบ้านเรือนติดต่อกันไปจนถึงนครลำพูน ประมาณกึ่งทางมีที่ว่าการอำเภอสารภี ขึ้นจังหวัดเชียงใหม่ ข้างถนนทางขวามือเลาะลำน้ำยิงเก่าไปข้างเพราะทางน้ำเปลี่ยนไปเดินเสียห่างจากเมืองออกไปมาก ลำน้ำเก่านี้จึงตื้นเขินมานมนาน (ก่อน พ.ศ. ๒๓๓๗) แต่จะตื้นเขินอย่างไรก็ยังทำประโยชน์ให้แก่นครลำพูนเปนอันมาก คือ เขาขุดเหมืองจากลำน้ำใหม่เข้ามาตามแนวลำน้ำเก่านี้ ตรงตำบลที่เรียกว่าปากเหมือง แล้วกั้นฝายเอาน้ำเข้ามาทำนาได้ประโยชน์มาก

เมืองนครลำพูนตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของลำห้วยแม่กวง เปนเมืองเก่ามีตำนานในการสร้างโดยย่อดังนี้

ตำนานสร้างนครหริภุญไชย คือ นครลำพูน

การสร้างนครหริภุญไชยนี้ มีว่าเมื่อ พ.ศ.ล่วงได้ ๑๐๐๘ ปี มีกุลบุตร์ ๕ คนออกบวชเปนภิกษุในพระพุทธสาสนา ภายหลังลาสิกขาบท

ออกไปมีภรรยา แล้วกลับเห็นโทษในกามคุณ จึงสละการครอบครอง เรือนออกบวชเปนฤษีจนสำเร็จอภิญญาณ ๕ อัฐสมาบัติ ๘ แล้วแยกย้ายกันไปอยู่ในตำบลต่าง ๆ ฤษีตน ๑ ชื่อสุเทวฤษี (ต่อมาเห็นจะได้สมมุติเปนชื่อดอยสุเทพ) ได้ไปอยู่ยังภูเขาริมน้ำแม่ขาน วันหนึ่งสุเทวฤษีลงไปยังเชิงเขาพบกุมารกุมารีอยู่ในรอยเท้าช้างคู่ ๑ เท้าแรดคู่ ๑ เท้าโคกะทิงคู่ ๑ พระฤษีก็เอามาเลี้ยงไว้

อยู่มามีนางเนื้อตัว ๑ มากินในที่อันพระฤษีได้ถ่ายมูตไว้เนือง ๆ บังเกิดครรภ์ขึ้น ตกลูกเปนมนุษย์หญิง ๑ ชาย ๑ พระฤษีก็เอามาเลี้ยงไว้ให้ชื่อว่าอนุกุมารและกุบัตติกุมารี แลวจึงอภิเศกให้เปนคู่กัน และนฤมิตร์นครอัน ๑ ณะที่ใกล้เชิงเขาอันเปนที่อยู่ของพระฤษีให้ชื่อว่าเมืองมิคสังฆะนคร แลยกกุมารกุมารีที่เกิดแต่นางเนื้อให้เปนใหญ่แก่กุมารกุมารีทั้งหลายอันเกิดในรอยเท้าสัตว์ต่าง ๆ เพราะเปนพี่ชน์พันธุ์ของพระฤษี

พระเจ้านครมิคสังฆะมีราชบุตร์กับพระมเหษี ๓ องค์ ราชธิดา องค์ ๑ ก็ทิวงคต พระวาสุเทพจึงให้ราชาภิเศกกุณริกนาสราชกุมาร ซึ่งเปนโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้านครมิคสังฆะขึ้นครองราชสมบัติ ภายหลังพระวาสุเทพฤษีเห็นเมืองมิคสังฆะยังไม่สมควร จึงนฤมิตร์เมืองใหม่ให้ชื่อว่ารมยนคร แล้วเชิญเสด็จเข้ากุณริกนาสไปครองเมืองใหม่นี้ ต่อมาเข้ากุณริกนาสประพฤติมิต้องด้วยทำนองคลองธรรม เทพยดาพากันพิโรธ จึงบรรดาลให้คนทั้งหนีไปเสียจากนคร และบรรดาลให้

น้ำท่วมพระนครจมลง หมู่มนุษย์ซึ่งมิได้ตั้งอยู่ในธรรมพร้อมด้วยพระเข้ากุณริกนาสถึงแก่พินาศไป ความทราบถึงพระวาสุเทพฤาษีก็มีความสังเวทสลดใจ และรำพึงว่าบริเวณที่เหล่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า จะบังเกิดมหานครเปนที่ประดิษฐานพระพุทธสารีริกธรมธาตุจะทิ้งเสียหาควรไม่ จึงปรารภที่จะนฤมิตร์นครใหม่ แลได้ให้ไปเชิญพระสุคันธฤาษี (ซึ่งเปนสหายออกบวชพร้อมกัน) อันอยู่ณะกรุงละโว้มาปฤกษาหารือกัน แล้วพระดาบศทั้ง ๒ จึงได้พากันเลือกที่ได้แล้วจึงได้ปฤกษากันว่าจะสร้างรูปเมืองให้เปนอย่างไร ตกลงกันสร้างเหมือนรูปเมืองหริทวัลลี (คือ เมืองศรีสัชนาลัย สวรรคโลก) ซึ่งพระอนุษิฎฤาษีได้สร้างขึ้น เมืองนั้นว่ามีลักษณดังเกล็ดหอย พระฤาษีทั้ง ๒ นั้นไปปฤกษาพระอนุษิฎดาบศ และนำเอาหอยสังข์มาวางยังพื้นแผ่นดินพระดาบศทั้ง ๒ ก็เอาไม้เท้าขีดดินเปนวงไปตามทรงสันถานของหอยสังข์ก็บังเกิดเปนคูแลปราการขึ้นตามรูปหอยสังข์รอยไม้เท้าที่พระฤาษีขีดไปวัดโดยรอบได้ ๒๒๕๐ วา หรือ ๑๒๐ เส้น ๗ วา (คือ นครลำพูน) แล้วจึงไปขอราชธิดาของพระเจ้ากรุงละโว้ ทรงนามว่าจามเทวี ขึ้นมาครองราชสมบัติ (นางจามเทวีนี้เข้าใจว่าเปนขอม)

แต่เมืองนครลำพูนในบัจจุบันนี้ว่ากันว่า พระเมืองแก้ววงษ์พระเจ้าเม็งรายเปนผู้สร้าง ตั้งหลักเมืองและก่อกำแพงเมือง เมื่อณวันพฤหัศบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ จุลศักราช ๘๗๘ ปีชวด อัฐศก

กำแพงเมืองนครลำพูนนี้ ตามตำนานที่ว่ารูปเปนเกล็ดหอยนั้น ความที่จริงเปนรูปไข่ (อย่างท้องสนามหลวง) มากกว่า ส่วนยาวจากเหนือไปใต้ประมาณ ๓๗ เส้น ๑๐ วา ส่วนกว้างจากตวันออกไปตวันตกประมาณ ๑๕ เส้นเศษ ทางทิศตวันออกมีลำห้วยแม่กวงเปนคู นอกนั้นมีคูล้อมรอบ มีประตูซึ่งเรียกกันอยู่เวลานี้ ๕ ประตู คือ ทางทิศเหนือเรียกประตูช้างสี ทิศใต้เรียกประตูลี้ ตวันออกเฉียงเหนือ เรียกประตูท่านาง ตวันออกเฉียงใต้เรียกประตูพาขาม

ถนนในเมืองที่เปนสายยาวนั้น เรียกถนนอินทยงยศต่อจากถนนมาจากเชียงใหม่แต่ประตูช้างสีไปออกประตูลีจนถึงวัดเรียกวัดประตูลี มีถนนซอยทั้ง ๒ ข้างถนนอินทยงยศ ทางตวันออก ๑ ถนนท่านางไปออกประตูท่านาง ๒ ถนนอัฐรถ ๓ ถนนไชยมงคล ๔ ถนนวังขวา ถนนนี้ไปออกประตูพาขาม และเชื่อมกับถนนที่จะไปจังหวัดลำปาง ถนนซอยซีกทางตวันตกของถนนอินทยงยศ คือ ถนนราชวงศ์ ๑ ถนนแว่นคำ ๑ ถนนรถแก้ว ๑ ถนนมุกดา ๑ กับมีถนนสายยาวขนานเปนค่กันกับถนนอินทยงยศอีกสายหนึ่ง เริ่มแต่ถนนแว่นคำลงไปทางทิศใต้ ชื่อถนนวังซ้าย ยาวประมาณ ๑๙ เส้น ๑๐ วา รอยกำแพงเมืองชั้นในมีถนนยาว ๖๒ เส้น รอยคูเมืองชั้นนอกก็มีถนนเหมือนกันยาวประมาณ ๗๒ เส้น (ด้านทางลำน้ำแม่กวงไม่มีถนน) มุมกำแพงเมืองทางทิศใต้นี้มีถนนไปอำเภอปากบ่อง

สถานที่ในร่วมกำแพงเมือง ซึ่งควรจะกล่าวนี้ คือ

๑ วัดพระธาตุหริภุญไชย ตั้งอยู่ในระหว่างถนนสายรอบกำแพง ด้านตวันออก ด้านเหนือจดถนนอัฐรถ ด้านใต้จดถนนไชยมงคล ดานตวันตกจดถนนอินทยงยศ มีตำนานการก่อสร้างดังต่อไปนี้

ตำนานพระธาตุหริภุญไชย โดยย่อ

ราวจุลศักราช ๔๐๕ พระเจ้าอาทิตยราช (ราชวงศ์รามัญ) ได้ครอบครองนครลำพูนไชย เปนกระยัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถ และมีกำลังสุรภาพมาก ได้ทรงโปรดให้สร้างปราสาทและหอจันทน์ฑาคาร ที่ลงพระยังคลไว้ที่ใกล้ปราสาทในพระนครลำพูนไชย เวลาพระเจ้าอาทิตยราชไปลงพระยังคลณะที่นั้นก็มีกามาโฉยพระเศียรและทำร้ายพระองค์ต่าง ๆ ดำรัสให้ราชบุรุศย์ทั้งหลายพยายามขับกาก็หาได้ไม่ จนถึงต้องยวงสรวงเทพารักษ์สำหรับพระนครจึงขับกานั้นได้ พระเจ้าอาทิตยราชจะให้ฆ่ากานั้นเสียก็ยังทรงแคลงพระทัยอยู่ว่า เหตุที่กามาอุกอาจรบกวนพระองค์นั้นจะเปนด้วยอำนาจเทพารักษ์หรือประการใด จึงให้รอฆ่ากานั้นไว้ ครั้นเวลาราตรีกาลพระเจ้าอาทิตยราชทรงพระสุบินไปว่า เทพยดามาแสดงแก่พระองค์ว่า ให้เอาทารกเกิดใหม่ได้ ๗ วันไปไว้กับกรงกา ๆ จะพูดภาษามนุษย์ได้ในไม่นาน พระเจ้าอาทิตยราชได้ทรงกระทำตามพระสุบินนั้น กาก็พูดภาษามนุษย์ได้ จึงโปรดให้ถามกา ๆ นั้นแจ้งเหตุว่ามลสถานที่ปลูกจันทน์ฑาคารนั้นเปนที่ประดิษฐานพระบรมธาตุแห่งองค์

พระพุทธเจ้า และว่าพระยากาเผือกซึ่งเปนบุของกาตัวนั้นสั่งไว้ให้รักษา
สถานที่นี้ ถ้าไม่เชื่อก็ให้ปล่อยไปจะไปพาพระยากาเผือกตัวนั้นมาเผ้า
พระเจ้าอาทิตยราชก็โปรดให้ปล่อยกานั้นไป กานั้นจึงไปพาพระยากา
เผือกมาเผ้า และทูลความตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเสร็จแล้ว ก็พา
กาบริวารของตนกลับไป

พระเจ้าอาทิตยราชยังเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธาธิคุณ จึงโปรด
ให้รื้อพระราชมณเฑียรอันเปนที่ประทับนั้นเสีย และให้ชำระล้างมูลดิน
นำดินในที่นั้นออก ให้หาดินที่ดีมาถมแทน และให้กระทำที่นั้นให้เปน
ปริมณฑลกลมโดยรอบกว้าง ๓๐ วา โรยทรายและปรายสุวรรณให้เต็ม
หน้าได้ ๓ ศอก ให้ตกแต่งประดับด้วยสุคันธชาติ บูชาราชวัตรฉัตรธง
ทรงกระทำการบูชาพระบรมสารีริกธาตุเปนอันมาก และป่าวร้องให้ชาว
พระนครกระทำสักการบูชาด้วย ครั้งนั้นได้มีผอบแก้ว ซึ่งบรรจุพระบรม
สารีริกธาตุขนาดเท่าปลีกล้วยผุดขึ้นจากพื้นปถพี กระทำปาฏิหาริย์ส่งพระ
รัศมีรุ่งโรจน์โชตนาการให้เห็นประจักษ์แล้ว ก็กลับจมลงในพื้นปถพี
ดังเก่า สมเด็จพระเจ้าอาทิตยราชจึงโปรดให้จัดการสถาปนาพระบรมธาตุ
เจดีย์หลวงสูง ๑ เส้น ๓ วา ณะที่นั้น แล้วโปรดให้สร้างโบสถ์วิหารการ
เปรียญศาลาใหญ่น้อยเปนพระอารามหลักนครหริภุญไชย

รูปพระธาตุก็เปนอย่างที่เรียกว่าสถูปเช่นเดียวกับพระธาตุอื่น ๆ มี
พระธาตุดอยสุเทพเปนต้น มีวิหารใหญ่อยู่หน้าพระธาตุแลมีวิหารคต

วัดนี้ยังนี้เปนที่รวบรวมโบราณวัตถุ ที่เก็บได้ในเมืองนี้ไว้มาก มีศิลาจารึกเปนต้น แต่ข้าพเจ้าไม่มีเวลาดูให้ทั่วถึง

ถัดวัดนี้ลงไปทางทิศใต้ในระหว่างถนนวังขวากับถนนอินทยงยศเปนคุ้มเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้านครลำพูนในยังนี้เปนเรือนไม้มีมุขกลางใต้ถุนสูงประมาณ ๓ ศอก เปนเรือนค่อนข้างสมัยเก่าและคับแคบ ทราบว่าท่านเจ้าของกำลังดำริห์จะสร้างใหม่

ซึกกำแพงเมืองด้านนี้ ทางทิศเหนือ คือ ระหว่างถนนรอยกำแพงกับถนนอินทยงยศมีจวนปลัดมณฑลประจำนครลำพูน

ในระหว่างถนนอินทยงยศกับกำแพงเมืองทางทิศตวันตกมีที่ทำการไปรสณีย์โทรเลขอยู่มุมถนนราชวงศ์ด้านเหนือ

มุมถนนราชวงศ์ด้านใต้กับถนนแว่นคำต่อกันเปนบริเวณศาลากลางจังหวัด ตัวศาลากลางจังหวัดเปนเรือนไม้ ๒ ชั้น ในเวลานี้ว่าการอำเภอเมืองนครลำพูนทำรวมอยู่ในศาลากลาง และในบริเวณศาลากลางนี้มีสโมสรเสือป่ารวมอยู่ด้วย

ถัดศาลากลางมาในระหว่างถนนวังซ้ายกับถนนรถแก้วบรรจบกันมีที่ทำการโอสถสภา

ในระหว่างถนนวังซ้ายกับถนนมกดาบรรจบกันมีเรือนจำ ซึ่งเปนเครื่องไม้จริง

ถัดจากนี้ลงไปทางใต้ ในระหว่างถนนอินทยงยศกับถนนวังซ้ายเปนคุ้มเจ้านครลำพูนคนเก่า เปนเรือนฝากระดานสมัยเก่า (อยู่ตรงข้ามกับคุ้มเจ้านครเดียวนี้)

นอกกำแพงเมืองทางทิศเหนือมีโรงพักตำรวจภูธรอยู่ในระหว่างถนนสายไปเชียงใหม่กับถนนแยกไปวัดพระคง การก่อสร้างก็เป็นเครื่องไม้อย่างโรงพักอื่น ๆ

ต่อจากโรงพักไปมีถนนแยกทางขวามือถึงสถานีรถไฟ จากศาลากลางจังหวัดไปสถานีรถไฟระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร์เศษ

นอกเมืองทางทิศตวันตก พ้นประตูมหาวันออกไปมีโรงฆ่าสัตว์ ทางทิศใต้ทางถนนไปอำเภอปากย่องมีโรงเรียนประจำจังหวัดซึ่งกำลังสร้างผนังชั้นล่างก่ออิฐถือปูน ชั้นบนเครื่องไม้จริง

ทางทิศตวันออกข้ามลำน้ำแม่กวงไปถึงวัดพระยืนแล้วจึงถึงทางรถไฟ พ้นจากทางรถไฟไปก็เป็นสนามสำหรับอากาศยาน

การก่อสร้างสำหรับนครนี้ ตลาดก็ดี บ้านเรือนราษฎรก็ดี ยังไม่มีการก่อสร้างเป็นตึกเลย และมีธรรมเนียมที่ถือกันอยู่ในนครนี้ว่าถ้าผู้ใดสร้างบ้านเรือนยกพื้นสูงเกิน ๓ ศอกเป็นบาป เพราะอยู่สูงกว่าพระธรรมธาตุ แต่ต่อไปเห็นจะเลือนเพราะมีผู้สร้างเรือน ๒ ชั้นขึ้นหลัง ๑ แล้ว และที่เจ้าจักรคำดำริห์จะสร้างก็จะสร้างเป็น ๒ ชั้น

ล่องเรือจากเชียงใหม่

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จากที่พักที่นครเชียงใหม่ไปลงเรือที่วัดไชยชะนะมงคล เวลา ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือจากท่า เรือติดต้นต้องเข็นกันเรื่อยมา ผ่านบ้านบ่อ บ้านนี้เป็นบ้านแขก

ป่าหัง พวกแขกป่าหังที่ขบถต่อรัฐบาลอังกฤษ หนีเข้ามา ฝ่ายเรา
ได้ควบคุมให้ขึ้นมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔)
ต่อจากนี้ไปเรือข้ามฝายที่ท่าวังตาลแล้วถึงเกาะกลาง ที่เกาะกลางนี้
เปนโรงพยาบาลโรคเรื้อน ซึ่งพวกอเมริกันมาตั้ง บริเวณใหญ่โตมาก
ถ้ามาจากเชียงใหม่โดยรถยนต์จะมาถึงได้ในเวลาประมาณ ๒๐ นาที แต่
นี่เรามาเรือจึงกินเวลาเกือบ ๔ ชั่วโมง เวลา ๓.๒๐ ล.ท. ถึงบ้านป่ากเหมือง
ต้องเข็นเรือข้ามฝาย เรือหมดด้วยกัน ๙ ลำ กินเวลาเกือบ ๒ ชั่วโมง
เพราะฉนั้นเมื่อข้ามฝายไปแล้ว จึงต้องพักนอน เราพักทางฝั่งขวาของ
ลำน้ำ เปนเขตร์อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ ระยะทางจากที่นี่ไป
๗ กิโลเมตร์ (๑๗๕ เส้น) ก็ถึงอำเภอ สัยได้ความว่าพลเมืองส่วนมาก
ในอำเภอนี้ มีการหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนา เลี้ยงโค, กระบือ, และ
มีเขาหนังขายกับทำสวน เช่น หมาก, มะพร้าว, ตามสมควร มี
การหัตถกรรม คือทำภาชนะด้วยดินเผา เช่น คณโฑเปนต้นขายมาก

ยนฝั่งที่เราพักนี้มีบ้านของเจ้าแก้วเนาวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่
เปนเรือนแบบเก่า มียุ้งข้าวใหญ่ มีศาลาเปนที่นั่งเล่น บริเวณกว้าง
ขวาง มีต้นผลไม้ต่าง ๆ เช่น หมาก, มะพร้าว, มะปราง, ลำใย, ฯ ล ฯ
เปนต้น ผลไม้บางอย่างหาพันธ์มาปลูกจากกรุงเทพ ฯ มีสระสำหรับ
เลี้ยงปลาเทโพด้วย นับว่าเปนบ้านที่สำหรับจะไปพักผ่อนอย่างเงียบเช่น
บ้านสวนได้เปนอย่างดี

ที่เรียกว่าข้านปากเหมืองนั้น คือ เขาขุดเหมืองเปนทางไขน้ำแล้วกั้นฝายเอาน้ำเข้าไปใช้ในการทำนาที่นครลำพูน ปากเหมืองอยู่ทางฝั่งซ้าย มีฝายกั้นเปน ๒ ชั้น ระดับน้ำในฝายกับนอกฝายสูงผิดกันประมาณ ๒ มิเตอร์ การกั้นฝายแลขุดเหมืองที่นี่ เขาแย่งน่าที่กันทำ การกั้นฝายเปนน่าที่ของราษฎรตำบลปากเหมือง จังหวัดนครเชียงใหม่เปนผู้ทำ การขุดแลรักษาเหมืองเปนน่าที่ของราษฎรชาวลำพูนเปนผู้ทำ ฝายเขากั้นปีหนึ่ง ๒ ครั้ง คือ ราวเดือนกรกฎาคมครั้ง ๑ สำหรับเอาน้ำขึ้นทำนาและใช้ตามธรรมดา ราวเดือนมกราคมอีกครั้ง ๑ สำหรับเอาน้ำขึ้นทำนาตอ (นาปรัง)

ต่อจากข้านปากเหมืองลงไปหน่อยหนึ่ง ทางฝั่งซ้ายก็เปนเขตร์นครลำพูน แต่ไม่ใคร่มีบ้านเรือนราษฎร ทางฝั่งขวาเปนเขตร์นครเชียงใหม่มีบ้านเรือนราษฎรมากติดต่อกันไป

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๐ ก.ท. จากข้านปากเหมืองข้ามฝายข้านบ่อครก ฝายข้านทรายมูล ฝายท่ามะโอ ถึงปากแม่ทา (ดูตอนจากลำปางมาเชียงใหม่) และปากแม่กวงซึ่งเปนลำน้ำผ่านจังหวัดลำพูนนั้น ก็มารวมที่นี่ ต่อจากที่นี่ไปเวลา ๒.๐๐ ล.ท. ถึงอำเภอปากบ่อง

ที่ว่าการอำเภอปากบ่องเปนเรือนไม้จริง ใต้ถุนสูง มีมุขกลาง ยังพอจะทนทานไปได้อีกหลายปี มีถนนผ่านน่าที่ว่าการอำเภอสาย ๑ ลงไปทางใต้ประมาณ ๒๕ เส้น มีตลาด (แต่ไม่ได้ไปดู) ใต้ที่ว่าการ

อำเภอลงไปหน่อยหนึ่งถึงปากแม่กวงเก่า แต่ไม่มีน้ำ เพราะน้ำไหลไปรวมเสียที่ปากแม่ทาดังกล่าวแล้ว เวลา ๖.๐๐ ล.ท. ถึงบ้านวังไฮ ที่นี่ต้องข้ามฝายอีกแห่งหนึ่งเป็นฝายที่คดเคี้ยวมาก พักนอนที่นี่

ที่อำเภอปากบ่องนี้ ลึกจากลำแม่น้ำเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านชื่อบ้านบ่าซาง ซึ่งมีตำนานในพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่า พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงพระราชดำริห์จะตั้งนครเชียงใหม่ขึ้นอีก (เพราะเวลานั้น เมืองนครเชียงใหม่ถูกพม่าย่ำยีจนต้องร้างไปคราว ๑) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยากาวิละ (ภายหลังเป็นพระเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่) ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท และมีความชอบในงานพระราชสงคราม แย่งราษฎรจากนครลำปางขึ้นไปตั้งนครเชียงใหม่ พระยากาวิละเห็นว่านครเชียงใหม่มีกำแพงกว้างใหญ่ ผู้คนยังมีน้อย ถ้ามีทัพศึกมาเกรงจะรักษาไว้ไม่ไหว จึงมาตั้งอยู่ที่บ่าซางนี้ ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ นั้นพม่ายกกองทัพมาย่ำยีอีก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิหนาท เป็นจอมทัพขึ้นไปปราบปรามขับไล่พม่าพ่ายแพ้ไปแล้ว จึงได้กลับขึ้นไปตั้งอยู่ที่นครเชียงใหม่ต่อมา

จากบ้านวังไฮตรงขึ้นไปทางฝั่งขวาระยะทางประมาณ ๑๔ กิโลเมตร (๓๕๐ เส้น) มีอำเภอชื่ออำเภอบ้านแม ขึ้นนครเชียงใหม่

วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ จากบ้านวังไฮ ผ่านบ้านวังพร้าว บ้านท่าพะ (มณฑลนี้เรียกสามเณรว่าพะ) บ้านเด่นคา ต้องข้ามฝายที่นี่แห่งหนึ่ง เวลา ๘.๓๕ ก.ท.ถึงปากแม่ขานอยู่ทางฝั่งขวา ลำแม่ขาน

นี้ว่าต้นน้ำมาจากเขาในเขตร์อำเภอเสมิง จังหวัดเชียงใหม่ จากปากแม่ขานมาผ่านบ้านสองแคว (ที่เรียกว่าบ้านสองแควนี้เพราะเปนเกาะ) บ้านท่าบ่ ที่บ้านท่าบ่นี้รายฎรส่วนมากเปนโรคเรื้อน ทราบว่า เจ้าอินทวโรรส เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่คนก่อน ได้ขับไล่พวกโรคเรื้อนที่อยู่ในท้องที่ใกล้เคียงนครเชียงใหม่ให้มารวมอยู่ในที่นี้ เวลาเที่ยง ๓๐ นาที ผ่านเหมืองสวนกล้วยเรือข้ามฝายแล้วถึงดอยน้อย ดอยน้อยนี้เปนเขาลูกย่อม ๆ ต้นไม้ออกจะแห้งแล้งคล้ายเขากระโดง ในจังหวัดบุรีรัมย์ ยนยอดเขามีวิหารและพระเจดีย์ ใต้ดอยน้อยลงไปต้องข้ามฝายอีกฝายหนึ่ง เปนเขตร์อำเภอจอมทองแล้วถึงบ้านดอยหล่อบ้านท่าล่ ที่นทางฝั่งซ้ายมีตลาด เวลา ๖.๔๐ ล.ท. ถึงอำเภอจอมทอง

ที่ว่าการอำเภอจอมทองเปนเรือนไม้ ใต้ถุนสูง มีมุขน่า หลังคามุงกระเบื้องไม้ มีโรงพักตำรวจ เสาก่ออิฐถือปูน เครื่องยนไม้จริง

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ขึ้นจากเรือเดินไปวัดพระศรีจอมทองระยะทาง ๕๐ เส้นเศษก็ถึงวัด พื้นที่ ๒ ข้างทางเปนทนาและกำลังไถกันอยู่ เขาใช้น้ำเหมืองซึ่งต้นฝายจากลำแม่น้ำปิงมาเข้านา แลดูน้ำเจิ่งไปหมดราวกับฤดูฝน แลไปทางทิศตวันตกเห็นหมู่บ้านตำบลบ้านหลวง (คือ บ้านที่ตั้งวัดพระศรีจอมทอง) มีมะพร้าว แลตาลประปรายหลังบ้านเห็นดอยในแนวดอยหัวเสือเปนฉากแนวดอยหัวเสือนี้ ว่าติดต่อกันไปจนเข้าเขตร์แม่ฮ่องสอน นับว่าภูมิประเทศที่นี่งามดีอยู่

วิหารวัดพระศรีจอมทองหันน่าตรงทิศตวันออก มีมุขแยก ๒ ข้าง ทั้งทางทิศเหนือแลทิศใต้ กล่าวกันว่าพระยาเชียงใหม่ชื่อน้อยธรรม ซึ่งเรียกกันโดยสามัญว่า พระยาเสวตร์ไอยราวาถวาย พระยาเชียงใหม่ช้างเผือก (เพราะได้ในรัชกาลพระยาทสมเด็จพระรามาธิบดี ที่ ๒) เปนผู้สร้าง แต่เห็นว่าฝีมือใหม่กว่าเรือนแก้วซึ่งประดิษฐานอยู่ในวิหาร น่าจะเปนมาสร้างหรือมาซ่อมภายหลัง

ในวิหารมีเรือนแก้วที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ ก่ออิฐถือปูนบัดทอง (รูปคล้ายอนุสาวรีย์ทหารอาษาที่ท้องสนามหลวงมุมกระทรวงยุติธรรม) และมีบุษบกน้อยว่าสำหรับรับเอาพระธาตุลงสรงในวันพระ

พระบรมธาตุที่นี้ขนาดเท่าเมล็ดถั่วเหลือง อย่างเขื่อง สีเหลืองคร้ามๆ ใส่ตลับทองประดับเพ็ชร์ (พระราชชายาเธอ เจ้าดารารัศมีถวาย) แล้วบรรจุไว้ในพระเจดีย์ทองคำอีกชั้น ๑

ที่สำหรับสรงพระบรมธาตุนั้น ใช้แก้วเชิงขนาดเขื่องมีถาดทองคำรองมีฝาเปนทองคำจำหลักลายโปร่งครอบ มีสายทองคำโยงเพื่อกันล้มติดกับโต๊ะเงิน ๔ สาย เวลาสรงรดน้ำลงบนฝา น้ำก็ไหลลงในแก้ว แล้วใช้น้ำนั้นเปนน้ำมนต์

ในวิหารนี้มีพระสำริดนาคปรกอยู่องค์ ๑ น่าตักประมาณศอกหย่อนๆ เปนพระงามมาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์เคยมาทรงยืมเอาไปว่าจะทำตัวอย่าง เอาไปไว้ถึง ๖ ปี (ทางอำเภอจอมทองเกิดฝนแล้งขึ้นราษฎรร้องว่าเปนเพราะมาเชิญพระองค์นี้ไปเสีย) จึงต้องส่งคืนมาไว้ที่เดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

เมื่อดูวัดจอมทองเสร็จแล้วกลับถึงเรือ ๙.๒๐ ก.ท. ออกจากอำเภอจอมทองข้ามฝ่ายบ้านวังตาล ผ่านดอยกลาง ข้ามฝ่ายห้วยลง ระยะทางตอนนี้เห็นเขาถ่เข้า แลไปข้างน่าแลเห็นแนวเขาซ้อนเรียงกันไปผ่านบ้านปากหนองปลาสวาย เวลา ๕.๔๗ ล.ท. ถึงบ้านท่ากระแซะพักนอนทที่ายบานน

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากบ้านท่ากระแซะผ่านสองแควงัหัวควาย วัดแม่สวย วังชะลาม ที่นทางซ้ายมือมีดอยเปนผาชงักลงมาถึงน้ำน่าดูอยู่ ผ่านดอยไก่เตี้ยเวลา ๕.๑๕ ล.ท. ถึงสยแจ่มพักนอน

ที่สยแจ่ม คือ เปนที่ลำห้วยแม่แจ่มมารวมกับแม่ยิง ที่แม่แจ่มมีป่าไม้สัก นับว่าเปนป่าไม้ที่ดีมาก แต่ทางที่จะปล่อยซงลงลำยากเพราะภูเขากั้น หลวงโยนการพิจิตร์ผู้รับทำป่าไม้จึงได้ระเบิดเขาเพื่อให้ซุงลง แต่กำลังไม่พอ จึงได้เวนคืนให้รัฐบาล เดียวนี้ป่าไม้ที่นรัฐบาลทำเอง สายน้ำในลำห้วยแม่แจ่มไหลเชี่ยวมาก

วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากสยแจ่มผ่านบ้านท่าหนองหลวง บ้านวังงู แลเห็นแนวเขาทางเมืองฮอดทางขวามือผ่านวังพระบาท ที่นมีพระบาทอยู่บนดอย วังผ้าขาว ผาวังชู เวลา ๑.๐๐ ล.ท. ถึงอำเภอเมืองฮอด ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ทางฝั่งขวาเรือนไม้ใต้ถุนสูงหลังคามุงกระเบื้องไม้ เรือนนายอำเภอเปนเรือนไม้จริงมุงแฝก เรือนปลัดอำเภอเปนเครื่องสับฝาก โรงพักตำรวจภูธรเอาไม้หน้าทำย้อม (แยบภายหลังจลาจลเงียว)

จากอำเภอเมืองชอด ๖.๔๐ ล.ท. พักนอนที่บ้านวังหม้อ

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๕ ก.ท. จากบ้านวังหม้อ ผ่านบ้านแอ่น บ้านสบไฟ บ้านท่าเดื่อ ทนมที่พักของพวกย่าไม้หางยอมเยเยอรมา จากบานทาเดอผานบานทาขามเวลา ๔.๕๐ ล.ท. ถึงที่สบหาด เปนหาดกรวดเมล็ดใหญ่ มีหินซึ่งน้ำในลำห้วยสบหาดพัดพามาระดับน้ำชักลาดเทลงไปทางใต้ เรือล่องมารู้สึกที่เดียว คล้ายกับรถไฟลงเขา เวลา ๕.๔๕ ล.ท. ถึงบ้านมิดกาพักนอน

ที่บ้านมิดกานี้ เปนที่พักสำหรับการล่องเรือจากเชียงใหม่ เพื่อตระเตรียมตัวตระเตรียมเสบียงอาหารสำหรับล่องแก่ง เพราะในแก่งไม่ใคร่จะมีบ้านหาอาหารรับประทานยาก เขาว่าเมื่อรถไฟยังไม่ถึงเชียงใหม่ เรือยังเดินทางนี้มากอยู่ เรือถึงที่นี่ต้องหยุดยวงสรวงเจ้าแก่งต้องฆ่าโคแลสุกรเส้น ซึ่งข้าพเจ้าเดาเอาว่าเปนวิธีหาเสบียงไปกินกลางทางนั้นเอง

ที่บ้านมิดกานี้มีเรือนหลายหลัง ชาวบ้านเปนผู้ชำนาญในการล่องแก่งมากไม่ใคร่ทำนา เพราะลักษณภูมิประเทศเปนเนินโดยมากจึงทำไร่เวลารัฐบาลห้ามถางไร่จึงรู้สึกเดือดร้อน ซึ่งน่าพิจารณาถึงการควรห้ามหวงเพียงไรอย่าให้ได้ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทางย่าไม้ก็ไม่ให้เสียประโยชน์ทางราษฎรผู้ต้องการใช้ไม้หรือผู้ทำไร่เปนอาชีวะก็อย่าให้เดือดร้อนเกินควร ที่นี่ทางฝั่งซ้ายมีโรงพักตำรวจภูธรย่อยมีพลตำรวจ ๙ นาย นายสิบ ๒ นาย

ต่อจากนี้ไปจะต้องล่องเรือเข้าแก่ง ที่ล่องมาแล้วจึงควรนับว่าหมดตอนหนึ่ง ลักษณภูมิประเทศจากเชียงใหม่ ระยะทางตั้งแต่วันที่ ๑๔ ถึงวันที่ ๑๗ กมภาพันธ์ คือ ถึงอำเภอเมืองฮอด ฝั่งทางขวา คือ ทางเชียงใหม่ มีบ้านเรือนติดต่อกันตลอดพันเขตร์บ้านหนึ่ง ก็มองเห็นบ้านข้างน่าอีกบ้านหนึ่ง ตามบ้านมีปลูกมะพร้าว กล้วย อ้อย หาดทรายชายตลิ่งก็ปลูกยาสูบแลผักต่าง ๆ เช่นต้นหอมเปนต้น มีเหมืองชักสายน้ำเข้านาแลฝายกั้นลำน้ำแม่ยิ่ง เพื่อทดให้น้ำสูงเข้าปากเหมืองเปนระยะมาตอนจากอำเภอเมืองฮอดไป ลักษณภูมิประเทศเปนป่าไม้ บ้านเรือนชักห่างเข้า เหมืองและฝายก็ห่างไปตามกัน

ฝายนั้นช่างทำสมด้วยลักษณภูมิประเทศเสียจริง ๆ คือ ใช้ไม้ไผ่ซึ่งหาได้ตามป่าแถบนั้นเอง ปักถี่ ๆ ห่างกันประมาณ ๑ คืบ ขวางลำน้ำส่วนหนาประมาณ ๒ ศอกบ้าง ๓ ศอกบ้าง ๑ วาบ้าง เมื่อปักแล้วสวะก็ไปปะ น้ำพัดทรายไหลไปถึงฝายก็ไม่มูนอยู่ที่ฝาย ทำให้แข็งแรงยิ่งขึ้นเพียงเท่านี้ก็สำเร็จ ทดน้ำให้สูงเข้าปากเหมืองเอาไปใช้ในการทำนาได้ การล่องเรือในฤดูแล้งลำยากอยู่บ้าง ที่ต้องเข็นหรือหามเรือข้ามฝาย แต่จะว่าฝายให้โทษก็ว่าไม่ได้ เพราะถ้าไม่มีฝายกั้นน้ำไว้เปนชั้น ๆ เช่นนี้ สงสัยว่าน้ำจะไหลเร็วเกินไป เรือจะล่องจากเชียงใหม่หาได้ไม่ เพราะฉนั้นการกั้นฝายนอกจากได้ประโยชน์เอาน้ำเข้านาแล้ว ยังเปนประโยชน์ในทางกักน้ำไว้ให้เรือเดินอีกด้วย

ยังมีสิ่งที่เปนประโยชน์สำคัญสำหรับเอาน้ำเข้านาอีกอย่างหนึ่ง คือ ระหัดน้ำ หรือชาวเมืองเรียกกันว่าหลุบ ในที่ใดที่ห่างเหมืองฝาย ที่นั้น เขาทำระหัดน้ำ เพราะฉนั้นระหัดน้ำจึงมีติด ๆ กันตลอดทางมา

การทำระหัดน้ำก็ไม่สู้ยาก แลไม่ต้องลงทุนรอนมากนัก คือ เอาไม้ไผ่มาวงเข้าเปนวงกลม ๒ วง ซึ่งขอเรียกตามภาษาเกวียนเพื่อให้เข้าใจง่ายว่ากง แล้วเอาไม้ไผ่ยาวประมาณศอกเศษ ๆ ขนาบวง ๒ วง นั้นเข้าเปนส่วนหนาของกง กงนี้ใหญ่วัดสูนย์กลางกว้างประมาณ ๓ วาเศษบ้าง ๔ วาเศษบ้าง แล้วแต่ส่วนสูงของตลิ่ง เอาไม้จริงกลม ๆ ทำดุม และเอาไม้ไผ่ติดกับดุม ไปผูกกับขอยกงเปนซี่กำ ตามขอยกงผูกกระบอกไม้ไผ่ ห่างกันประมาณศอกหนึ่งต่อกระบอกข้างกว่าศอกข้าง หันปากกระบอกเฉียงขึ้นหาน้ำ แล้วเอาเสาไม้จริงยกเข้าข้างตลิ่ง ๒ คู่ ในคู่ ๑ ห่างกันพอระยะไม้ดุมจะอยู่ได้ตรงกลาง มีไม้เปนรอด แล้วเอาวงระหัดวางลงให้ดุมอยู่กับรอด และให้ตัวกงจมน้ำลงไปประมาณศอก ๑ ข้างศอกกว่าข้าง ขอยกงข้างบนมีรางน้ำวางไว้ให้พอดีกับปากกระบอกที่กงจะหมุนเอาน้ำมาเท วางท่อไม้ไผ่หรือรางไม้จริงจากรางไปถึงตลิ่ง ขุดล่ำรางจากตลิ่งไปเข้านา สายน้ำก็พัดให้กงหมุนไปโดยรอบ กระบอกที่ติดกับกงก็ตักน้ำเทลงรางเรื่อยไป วันยังค่ำคืนยังรุ่งไม่มีเวลาหยุด ที่ใดสายน้ำไม่แรงเขาเอาไม้ยกถ่อ ๆ สอยสายน้ำให้เข้ามาหาระหัด ไม้ที่ยกก็ไม่ต้องใช้ไม้ใหญ่ ในที่น้ำตื้นเพียงไม้ไผ่ผ่าซีกก็พอ ถ้าที่น้ำลึกใช้ไม้ไผ่ย่อมทั้งลำก็มี ระหัดน้ำ

เช่นนี้เหมาะแก่พันทีลำน้ำ ซึ่งตลิ่งไม่สูงกว่าระดับน้ำพันคลองมากนัก และมีน้ำไหลลงทางเดียว ระหัดเช่นนี้ได้เคยเห็นทางลำน้ำตากแดด แขวงนครสวรรค์กับอุไทยอานิต่อกัน (คือ ในเขตร์อำเภอโกรกพระกับ อำเภอทัพทัน) ก็มีบ้าง

ลำเอียลำแม่ยิง ตลิ่งเตียน้ำตนผันเรือล่อง ต้องติดหาดติดฝาย ในทำนอง ไม่สู้คล่องต้องเข็นไม่เว้นวาย แม่ยิงเอียเคยได้ประโยชน์ หล้า ไขน้ำเข้านาไม่ขาดสาย เลียงราษฎร์ลานนาไทยได้สบาย แต่ ล่องเรือเบื่อจะตายติดตน เอย

ตอนล่องแก่ง

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๕๐ ก.ท. ขากมิดกา เวลา ๘.๕๕ ก.ท. เรือข้ามแก่งบ้อกเปนแก่งน้อยไม่สู้น่ากลัว พ้นจาก แก่งบ้อกก็เห็นน่าผาสูงตระหง่านอยู่น่าเรือเรา เรือผ่านผาเต่า เรียก ตามชื่อผาเตีย ๆ ซึ่งตั้งขวางอยู่กลางน้ำ เวลา ๑๐.๔๕ ก.ท. เรือข้าม แก่งใหม่น้อยเวลา ๑๑.๐๕ ก.ท. เรือข้ามแก่งอกม้าน้อย แก่งนี้เปน แก่งคดอย่างลำบากหน่อย เวลา ๑.๒๕ ล.ท. ถึงหาดหยวกที่นี่มีบ้าน อยู่ฝั่งขวา ๔-๕ หลัง ไม่มีการปลูกสร้างอะไรเปนหลักถานนัก เวลา ๒.๔๕ ล.ท. ถึงบ้านก้อ มีบ้านอยู่ทางซ้ายมือ เปนเขตร์อำเภอล ขังหวัดลำพูน เวลา ๓.๐๓ ล.ท. ลงแก่งก้อ เรือลำหนึ่งต้องกินเวลา ๕ นาทีจึงพ้นที่ยาก แล้วหยุดเตรียมลงแก่งค้อน ในเวลาที่หยุดนี้ไฟฟ้า

กำลังไหม้บนไหล่ดอย เสียงไม้ที่ไหม้ไฟแตกดังราวกับเสียงปืนเล็ก ในการซ้อมรบระหว่างกองทัพต่อกองทัพ เวลา ๓.๕๗ ล.ท. ลงแก่งค้อน ตรงนี้มีน่าผาชันแลจนคอตั้งย่า เวลา ๕.๒๕ ล.ท. ถึงน่าผาที่เรียกกันว่าวัดวอก (ลิง) คือมีผู้เอาศาลาเล็ก ๆ อย่างศาลาตุ๊กตาไปไว้บนหุบผาสามหลัง ศาลาทำด้วยผ้มือพอดูได้ ติดช่อฟ้าใบระกาด้วย คนเรือบอกว่าตั้งแต่สอนเดินเรือมาประมาณ ๕๐ ปีแล้วก็เห็นอยู่อย่างนั้น เวลา ๕.๕๐ ล.ท. ลงแก่งผาตา เลยพักนอนที่หาดทรายท้ายแก่ง

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๑๕ ก.ท. จากท้ายแก่งผาตา ผ่านผาผึ้ง หาดอุมปาด หาดน้อยที่นี่เป็นแก่งกลาย ๆ ผ่านหัวสะเรียม เวลา ๑๑.๐๓ ก.ท. ข้ามแก่งสะเรียม ๑๑.๐๘ ก.ท. ข้ามแก่งขี้หมู (อยู่ติดกันน่าจะเป็นแก่งเดียว) เวลา ๑๑.๒๐ ก.ท. ถึงแก่งพวง เรือข้ามแก่ง ๓ นาทีจึงพ้น แก่งนี้น้ำเชี่ยวมาก ที่เหนือแก่งมีแพสุกรอยู่ ๒ แพ เจ้าของบอกว่าจะล่องไปขายจังหวัดตาก เวลาเที่ยงวัน ๑๘ นาที ถึงหาดงวงเป็นที่เทน้ำเชี่ยวคล้ายแก่ง เที่ยง ๕๐ นาทีถึงแก่งช้างร้อง ที่นี่มีบ้านอยู่ ๔–๕ หลังหากินด้วยการทำดินประสิว เขาเอาขี้ค้างคาวมาจากถ้ำในเขาแถบนี้ แล้วเอาเคล้าเข้ากับขี้เท่าไม้ไผ่ หรือขี้เท่าไม้ขี้เหล็ก หรือไม้อื่น ๆ บางชนิดก็ได้ แล้วเอาใส่ที่กรองซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ เอาน้ำเทมีภาชนะรองน้ำข้างล่าง แล้วเอาน้ำที่รองได้นั้นไปใส่กะทะเคี่ยว คนหนึ่งว่าทำได้น้ำหนักปีละ ๗๐ ชั่ง มีเรือมารับซื้อขายชั่งละ ๗ รูเปีย

การลงแก่งช้างร้องนี้ยากมาก เพราะน้ำตันและแก่งคด จึงต้องใช้วิธีโรย เรือลำหนึ่งกินเวลาราว ๗ นาที พอพ้นแก่งช้างร้องก็ถึงวังวน แล้วถึงผาหม้านหลวงอยู่ทางขวามือ เป็นผาชะโงกเงื้อมอยู่ข้างฝั่งน้ำ ถัดมาถึงผาแต้ม เป็นที่งามเพราะเป็นเขาใหญ่มีโพรงถ้ำอยู่หลายโพรง เวลา ๒.๓๕ ล.ท. หยุดพักที่ผางวง ที่นี่เป็นที่งามแห่งหนึ่งในแก่ง เพราะมีน้ำไหลซึมอยู่เสมอ น้ำที่ไหลซึมนี้จับกันเป็นหินชนิดหินฟองน้ำขาวสอาด เป็นงวงย้อยลงมาจากที่สูงและมีถ้ำอยู่ด้วย จากผางวงผ่านวังสิง เวลา ๔.๓๐ ล.ท. ถึงแก่งจางเป็นแก่งใหญ่ เรือต้องโรยเปลืองเวลาลำหนึ่งประมาณ ๘ นาที เวลา ๕.๔๐ ล.ท. ถึงแก่งสร้อย เรือต้องโรยอีก แก่งนี้เป็นแก่งใหญ่เหมือนกัน และมีก้อนหินใหญ่ ๆ ขวางอยู่มากด้วย พ้นแก่งสร้อยเวลา ๗.๑๕ ล.ท. พักนอน

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๑๐ ก.ท. ออกจากที่พักท้ายแก่งสร้อย แลไปทางน่าเรือเห็นเขาเหลี่อมกันเป็นฉากคล้ายกับว่าจะบังลำน้ำเสีย เวลา ๗.๔๗ ก.ท. เรือข้ามแก่งอุ่มหลุน้ำเชี่ยวมาก เรือยางลำกระทบหินชำรุด เวลา ๑๐.๔๐ ก.ท. ข้ามแก่งหาดผายิน ที่นี่เป็นปากสบต้น คือ ลำห้วยแม่ตันมาลงต่อท้ายสบต้นก็ถึงแก่งขี้ยาอยู่ใกล้เกือยเป็นแก่งเดียวกับแก่งผานิน ที่นี่เป็นที่เขตร์เชียงใหม่ต่อกับจังหวัดตาก

ห้วยแม่ตันนี้ต้นทางมาจากดอยทุย ทิศเหนือเมืองตันเดินผ่านน่าโรงพักเมืองตัน อำเภอแม่ฮอด พวกเมืองตันเอาน้ำในห้วยนี้ใช้เป็น

ประโยชน์ในการทำนาได้บ้าง แต่เดิมเปนประโยชน์ในการล่องซุงด้วย แต่เดี๋ยวนี้ป่าไม้แม่ตื่นได้ยิดเสียแล้ว เวลา ๑๑.๐๓ ก.ท. ลงแก่งใหม่อะตอย แล้วลงแก่งหาดอ้ายเมือง เวลา ๑๑.๒๔ ก.ท. ถึงแก่งอายนาง เปนเขามีน้ำซึมฤดูฝนว่าตกเปนลำธาร ช่องเรือเดินแคบเลาะเข้าไปใกล้น้ำผา จึงต้องโรย

ที่แก่งอายนางนี้ มีเรื่องเล่ากันว่า นางจามเทวิถีดาพระเจ้ากรุงละโว้ ซึ่งชาวหริภุญไชยได้ขอขึ้นมาครอบครองนครหริภุญไชยมาอายน้ำที่แก่งนี้ จึงเรียกว่าแก่งอายนาง เวลา ๒.๐๒ ล.ท. เรือลงแก่งพ้าปลิ้นแล้วมาลงแก่งห้อมใหญ่ซึ่งอยู่ติดกัน เวลา ๒.๑๔ ล.ท. ลงแก่งผาเหล็ก เวลา ๒.๒๘ ล.ท. ลงแก่งหาดขัวัว แล้วลงแก่งมนเกียงและแก่งบ้ง เวลา ๓.๑๕ ล.ท. ลงแก่งสามขุม เปนแก่งเล็ก ๆ ทั้งนั้น เวลา ๓.๒๖ ล.ท. ลงแก่งสองแควกงเกวียนเปนแก่งที่ยาวและคดมาก ใช้เวลาโรยลำหนึ่งประมาณ ๒๐ นาที พอพ้นแก่งนี้ก็เห็นดอยพระยาทยอดฮ้าว เวลา ๕.๕๘ ล.ท. ถึงแก่งสองแควท่าวัด แล้วมาลงแก่งผาหมอน เวลา ๗.๑๐ ล.ท. ต้องค้างกลางแก่งผาหมอนนี้เอง แก่งสองแควกงเกวียนสองแควท่าวัดและผาหมอนนี้อยู่ใกล้กันพอพ้นแก่งหนึ่งก็ถึงแก่งหนึ่ง นับว่าเปนแก่งเดียวกันก็ได้ เปนแก่งที่ลงยาก ต้องโรยทั้ง ๓ แก่ง

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๕ ก.ท. ออกจากที่พักแก่งผาหมอนข้ามแก่งอกม้า กินเวลาโรยเรือลำหนึ่งประมาณ ๕ นาที พอพ้นแก่งอกม้า ก็ข้ามแก่งผาแอก เวลา ๑๓.๒๐ ก.ท. ถึงเกาะเกลือ

เขตร์อำเภอตาก จากเกาะเกลือถึงแก่งตะละน้อยเรือต้องโรย มาข้ามแก่งเล็ก ๆ อีก ๒ แก่ง คือ แก่งกวางและแก่งควานอยู่ติดกัน เวลา ๒.๕๗ ล.ท. เรือถึงแก่งตะละหลวงเปนแก่งใหญ่น้ำลึกไม่ยาก เวลา ๔.๑๘ ล.ท. ถึงห้วยปากกาเข้าเขตร์ย่อลม ที่เรียกว่าย่อลมนั้น คือ เปนช่องเขาทางลม เวลาย่ายลมงัด เรือเดินลำยาก พ้นย่อลมข้ามแก่งน้อย ๆ อีก ๑ แก่ง จึงถึงผากะตืนอยู่ติด ๆ กัน ถ้าเปนฤดูน้ำก็เห็นจะเปนแก่งใหญ่ เพราะมีหินก้อนใหญ่ ๆ ค้างอยู่มาก ถึงนี่แนวเขาค่อยห่างออกจากกัน และห่างผั่งออกไปข้าง ไม่ใคร่มีน่าผาชะโงกอยู่ริมน้ำแล้ว เวลา ๕.๐๙ ล.ท. ข้ามแก่งขามย้อมผ่านหาดเข้าตอกถึงแก่งส้มป่อย เวลาย่ำค่ำหยุดพัก

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๐ ก.ท. ข้ามแก่งส้มป่อยซึ่งเปนแก่งที่สุด นับว่าเรือได้ผ่านแก่งมาหมดเพียงเท่านี้

การล่องแก่งนั้น ถ้าจะพูดอย่างเข้าใจง่าย ๆ ก็คือ ล่องเรือจากยอดเขาลงมาเชิงเขานั้นเอง ๒ ข้างผั่งเปนภูเขาตั้งเปนน่าผาสูงชันซับซ้อนกันตลอดทาง เขาเหล่านี้มีต้นไม้สดชื่นดีกว่าเขาทางลำปาง ที่ใดซึ่งมีแนวหินขวางน้ำ ที่นั่นก็เรียกว่าแก่ง เรืออยู่บนแก่ง แลลงไปท้ายแก่งเรือสูงกว่าตั้ง ๓ วา ๔ วา ก็ถึง แต่ที่ไม่น่ากลัวนัก เพราะไม่สูงหักลงไปทีเดียว เปนทางค่อย ๆ ลาดแต่ถึงกระนั้นทั้งนายท้ายและคนเรือก็ต้องเปนผู้ชำนาญอยู่ เกือบจะต้องรู้ว่าก้อนหินที่อยู่ในน้ำนั้นอยู่ตรงไหนบ้าง มิฉนั้นเรืออาจโดนก้อนหินแตกเปนอันตรายได้

การล่องแก่งเรียกกันเปน ๒ วิธี คือ ผายอย่างหนึ่ง โรยอย่างหนึ่ง ผายนั้นเฉภาะแก่งที่ง่ายและตรง ปล่อยเรือลงมาตามสายน้ำ นายท้ายและคนถ่อต้องคอยระวังไม่ให้เรือกระทบหิน ถ้าเปนแก่งที่ยาก คือคดเคี้ยวและก้อนหินมากต้องใช้วิธีโรย คือคนเรือก็ต้องระวังเรืออยู่ ตามธรรมดา แต่มีคนอีกจำพวกหนึ่งเอาเชือกผูกท้ายเรือแล้วค่อย ๆ หย่อนลงมาจนกว่าจะหมดที่ยากจึงแก้เชือกปล่อย ถ้าประมาณเดา ๆ ส่วนสูงที่ค่อย ๆ ลงมาตามแก่ง จากข้างมีดกาจนพ้นแก่งสั้งย่อยเห็นจะไม่น้อยกว่า ๑๐๐๐ ฟีศ

มีข้อหาว่าแก่งต่าง ๆ ทำให้เรือเดินยากถึงเพียงนี้ เหตุใดจึงไม่ระเบิดเสียให้หมดเล่า ผู้ที่ไปเห็นลักษณภูมิประเทศคงตอบเปนเสียงเดียวกันว่า ระเบิดไม่ได้เปนอันขาด แก่งเหล่านี้เองเปนประตูน้ำอันวิเศษที่ธรรมชาติได้ตกแต่งให้มีขึ้น ถ้าไม่มีแก่งผลร้ายจะมีเปนอันมาก คือน้ำจะริบไหลลงมาจากเชียงใหม่จนหมดสิ้น ทำให้เชียงใหม่เปนบ้านเปนเมืองอยู่ไม่ได้ และทั้งสงสัยว่ากรุงเทพพระมหานครก็จะอยู่ไม่ได้ด้วยเหมือนกัน เพราะน่าน้ำ ๆ ก็ริบไหลลงมา ท่วมเรือกสวนไร่นาบ้านช่องหมด เพราะฉนั้นแก่งนี้จึงเปนของที่ควรสงวนไว้ ไม่ให้ใครทำลาย

อันลักษณภูมิประเทศในแก่งนั้น ถ้าว่ากันด้วยการชมห้วยชมเขาก็งามนักงามหนา จะกล่าวก็จะยืดยาว ขอกล่าวแต่ย่อเพียงว่า ท่านผู้ใดที่เคยไปเที่ยวในแนวเขายาว ๆ ที่มีน้ำไหลมีต้นไม้เขียวชะอุ่มอยู่ตลอดปี

ความงามเปนฉันใด ในแก่งนี้ก็เปนฉันนั้น แต่ข้าวและอาหารอื่น ๆ นั้น อย่านึกหวังว่าจะไปหาในแก่งได้ เพราะที่ว่างจากเขาไม่มี ไม่มีใครไปสร้างเคหะสถานบ้านเรือน ส่วนปลานั้นหากินได้บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ มีวิธีจับปลาของพวกล่องเรือในแก่งชนิดหนึ่ง ซึ่งเปนวิธีที่ง่ายและแก้รำคาญได้อยู่บ้าง คือ เอายาฉุนมายี่นเปนก้อนย่อม ๆ เอาข้าวสุกพอกข้างนอกแล้วโยนลงในน้ำ ไม่ต้องรอเรือ ๆ ก็คงล่องไป ปลาตัวใดเจอะเข้าก็ฮุบเหยื่อแล้วเกิดเมาลอยไปตามกระแสน้ำทันเรือเอง พอมองเห็นปลาเมาคนก็โดดลงน้ำวิ่งไล่จับเปนอันสำเร็จพิธี

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๘.๑๕ ก.ท. ถึงน่าเขาเจ้าหลวงทุ่งจะ ว่ากันว่าเปนเขาที่นับถือมีน่าผาชันและมีถ้ำ เวลา ๘.๕๐ ก.ท. ถึงพระธาตุลอยตำบลบ้านนา (มีพระธาตุรูปเย่นสถูปสูงประมาณ ๖ วา) ผ่านบ้านท่าพิมานที่บ้านนี้ มีบ้านของบริษัทยอเนียวเปนเรือน ๒ ชั้น มีมุขกลางหลังคามุงกระเบื้องอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๓.๑๐ ล.ท. ถึงเขาพระฉายอยู่ทางฝั่งขวา เรียกกันว่าสามเงา ชาวเรือถือกันว่าถ้าขึ้นล่องได้นมัสการเสียจะคุ้มกันให้อยู่เย็นเปนสุข เวลาย่ำค่ำหยุดพักที่บ้านบ่ายาง

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๒๐ ก.ท. จากบ้านบ่ายาง บ้านนี้เปนบ้านติดต่อกันไปไกลและมีระหัดน้ำบ้างห่าง ๆ เวลา ๙.๒๕ ก.ท. ถึงสบแม่วังอยู่ทางฝั่งซ้าย (คือที่ลำน้ำวังมารวมกับลำน้ำยิ่ง) เปนเขตร์ตำบลตากออก ทางฝั่งขวาเปนตำบลเกาะตะเภา ลำแม่น้ำกว้างมากเกือบ ๒ เท่าลำน้ำเจ้าพระยาตรงท่าราชวรดิษฐ์แต่ตื้นมีหาดทรายผุด

ต้องเดินตามร่องน้ำวงไปเวียนมา ชั่วโมง ๑ เรือไปไม่ได้ ถึงไหน เวลา ๑.๑๕ ล.ท. ถึงอำเภอบ้านตากพักที่นี่

ตามทางตั้งแต่ออกจากแก่งมีบ้านเรือนติดต่อกันไปเปนหย่อมใหญ่ บ้างเล็กบ้าง มีต้นมะพร้าว, กล้วย, อ้อย, หนาตาขึ้น การทำไร่ตามริมฝั่งห่างไปไม่เหมือนอย่างเหนือแก่ง ระดับน้ำจับรายไม่เทเหมือนที่มาแล้ว

ที่ว่าการอำเภอตากเปนเรือนไม้ แปลนของกระทรวง (แต่รุ่นเก่า) มีมุขหน้า ใต้ถุนเตี้ย แบบเดียวกันกับอำเภออื่น ๆ ในมณฑลนี้หลายอำเภอ มีอำเภอโกรกพระ อำเภอพยุหคีรี อำเภอมะโนรมย์ เปนต้น เข้าใจว่า สร้างในยุคเดียวกัน ครั้งเจ้าคุณอมรินทร์ฦาไชย (พระยารัตนกุล) เปนสมุหเทศาภิบาล

เรือนนายอำเภอ เปนเรือนไม้จริง ใต้ถุนเตี้ย มีมุขข้าง

บ้านปลัดอำเภอยังไม่มี ต้องเช่าเขาอยู่

โรงพักตำรวจภูธรรื้อของเก่าทำใหม่ ด้วยใช้เงินค่าซ่อมแซมเพียง ๑๕๐ บาท ไม้โดยมากตัดเองเลื่อยเอง ทำได้กว้างขวางพอสมควร จึงน่าชมความพยายามอยู่

หลังที่ว่าการอำเภอมีลำห้วยตากไหลมารวมลำน้ำในฤดูแล้งมีน้ำไหลรินๆ ทราบว่าต้นน้ำมาแต่กิ่วม่วงในตำบลบ้านนา เปนประโยชน์แก่การทำนามากอยู่ น่าที่อาศรัยลำห้วยนี้ เขากั้นฝายขุดเหมืองเอาน้ำเข้าไปใช้ทำได้ปีละ ๒ ครั้ง

อำเภอนี้ราคาที่นาสูงมาก ไร่หนึ่งประมาณ ๓๐๐ บาท ทั้งนี้เพราะที่ ๆ เหมาะแก่การทำนานั้นหายากนอกจากเป็นที่เขา ก็เป็นที่ลุ่มเกินไปเสียมาก

สินค้ามีข้าวและไม้เป็นพื้น ล่องลงไปขายปากน้ำโพ มีตลาดขายของเล็กน้อย อยู่ทางใต้ที่ว่าการอำเภอ

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๒๕ ก.ท. จากอำเภอบ้านตาก เวลา ๓.๓๐ ล.ท. ถึงจังหวัดตาก บ้านเรือนและการเพาะปลูกตามระยะทางที่มาเหมือนวันก่อน

จังหวัดตากเดียวนี้ ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำแม่ปิง ศาลากลางจังหวัดเป็นตึกเก่า ๆ สร้างครั้งพระยาพิสุทธิธรรมธาดาเป็นเจ้าเมือง (ราว พ.ศ.) ชุดโทรมมากแล้ว ควรจะถึงคราวสร้างใหม่

โรงพักตำรวจภูธรเสาก่ออิฐ เครื่องยนไม้จริง แยยเดียวกับโรงพักโดยมากที่สร้างใหม่

เรือนจำรั้วไม้ห้องขังนักโทษทำตามแปลนของกระทรวงมหาดไทย (ครั้งนั้นเรือนจำยังอยู่ในความบังคับบัญชากระทรวงมหาดไทย)

ศาลเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนเตี้ย แปลนเดียวกับศาลอื่น ๆ อีกหลายศาล

มีถนนสายยาวไปตามลำน้ำ ๒ สาย ห่างกันประมาณ ๓ เส้น มีสายซอยอีก ๒ หรือ ๓ สาย

จังหวัดนี้เป็นที่ตั้งกรมทหารพรานในกองพลทหารบกที่ ๖ โรงทหารอยู่ที่ตำบลหนองหลวง เหนือศาลากลางจังหวัดห่างกันประมาณ ๕๐ เส้น ภูมิประเทศที่ตั้งโรงทหารเป็นลูกเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ดีมาก ข้างโรงทหารมีหนองเรียกว่าหนองหลวงการค้าขายจังหวัดนี้ซบเซาโทรมไปมาก ห้องเช่าก็ทิ้งว่าง เรือบรรทุกสินค้าก็จอดอยู่เฉย ๆ ทั้งนี้เป็นเพราะรถไฟถึงนครเชียงใหม่ การขนสินค้าขึ้นลงสำหรับนครเชียงใหม่ ซึ่งเคยผ่านจังหวัดนี้ได้ลดน้อยถอยลงไป

เยืองข้ามจากจังหวัดนี้มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดเขาแก้ว เขาว่า ๆ เป็นที่ซึ่งพระเจ้าตาก (สิน) ทรงเสี่ยงพระขรรค์ชัยแก้วเชิง

วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากเมืองตากผ่านกิ่งอำเภอเมืองตาก ผ่านผาด่าง (เป็นเขาคล้ายเขาพยุหคีรี) เวลา ๗.๑๐ ล.ท. พักที่สยยม (ลำห้วยยมบรรจบกับลำน้ำยิง ไม่ใช่ลำน้ำยม)

วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จากสยยมเวลา ๑๐.๔๕ ก.ท. ถึงคลองวังเข้า ที่นี่เป็นเขตรจังหวัดตากกับจังหวัดกำแพงเพชร์ต่อกัน เวลา ๒.๐๐ ล.ท. ถึงปากคลองเมือง อยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๔.๔๔ ล.ท. ถึงบ้านท่าไม้แดง มีคลองแม่ระกาอยู่ทางฝั่งซ้าย เวลา ๕.๓๐ ล.ท. ถึงเกาะพิมูลพักที่นี่

ภูมิประเทศที่มาวันนี้ระยะบ้านห่างกว่าเมื่อวาน เมื่อเข้าเขตร์กำแพงเพชร์แล้วเห็นป่าไม้สูง ซึ่งผิดลักษณกันกับจังหวัดตากทีเดียว

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๑๐ ก.ท. จากเกาะพิมูลผ่านคลองสวนหมาก อยู่ทางขวามือ เปนคลองใหญ่ ที่ปากคลองแง้มใต้มีวัดมีพระเจดีย์รูปพระเจดีย์มอญ เวลา ๒.๑๐ ล.ท. ถึงจังหวัดกำแพงเพ็ชร์

ศาลากลางจังหวัดกำแพงเพ็ชร์ตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำยิ่ง หลังศาลากลางเปนกำแพงเมืองเก่า ตัวศาลากลางเปนเรือนไม้ หลังยาว มีมุขกลาง ใต้ถุนเตี้ย เปนแบบของกระทรวงมหาดไทย แต่เปนแบบรุ่นเก่า งานอำเภอทำรวมอยู่ในศาลากลาง ซึ่งออกจะคับแคบ ทางเหนือศาลากลางมีโรงพักและเรือนจำ เรือนจำเปนระเบียด แต่บริเวณค่อนข้างคับแคบ โรงพักตำรวจภูธรเสาปูน ใต้ถุนเตี้ย และเปนโรงพักขนาดกลาง ตอนใต้ศาลากลางมีวงเวียนผู้ว่าราชการจังหวัด เปนเรือนไม้ ๒ ชั้น ๒ หลัง มีมุขกระสันต่อกัน ทำนองจะเลียนแบบจวนสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์เดียวนี้ ส่วนบ้านที่พักข้าราชการนั้นเปนเรือนไม้จริงมุงกระเบื้องบ้าง มุงจากบ้าง มีถนนสายยาวไปตามลำน้ำอยู่สายหนึ่ง ชื่อถนนเทศา สายสกัดอีกสายหนึ่ง ชื่อถนนวิเชียร

ส่วนบ้านเรือนและตลาดตั้งยาวไปตามลำน้ำอยู่ข้างชุดโทรม ด้วยเหตุผลเช่นเดียวกับจังหวัดตาก

จังหวัดกำแพงเพ็ชร์นี้เคยเปนเมืองสำคัญในสมัยโบราณ มีกำแพงเมืองและโบราณวัตถุ เช่นเทวสถานและวัดร้างอยู่มาก ผู้ประสงค์จะทราบโบราณวัตถุในเมืองกำแพงเพ็ชร์ให้เลียด ควรจะอ่านพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง

วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๔๐ ก.ท. จากกำแพงเพชร เวลา ๑.๓๕ ล.ท. ถึงวังพระธาตุ ที่วังพระธาตุนี้มีวัดร้าง มีพระเจดีย์ ๔ เหลี่ยมย่อมุมทรงสูง มีศาลาและโบสถ์ร้าง เหนือจากวัดร้างนี้ขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้น เขาว่ามีเชิงเทินดินยาวตามลำน้ำประมาณ ๔๐ เส้น ส่วนกว้างประมาณ ๓๐ เส้น ชาวบ้านเรียกกันว่าเมืองตาชีปม แต่สงสัยว่าจะไม่ใช่เมืองหน้าจะเป่นค่าย สำหรับตั้งรับข้าศึกในครั้งใดครั้งหนึ่ง

เวลา ๔.๓๗ ล.ท. ถึงบ้านโคนเป่นบ้านใหญ่ ว่ากันว่าพลเมืองที่นี่มีกิริยามารยาตร์แช่มช้อยผิดกว่าท้องบางแห่ง ท่านที่ไฝ่ใจในโบราณคดีบางท่านลงความเห็นว่าเป่นเทพนครและไม่ใช่เป่นเมืองหลวงจริง เป่นแต่มาตั้งชั่วคราว ในเวลาที่กำลังค้นหาภูมิประเทศสำหรับตั้งพระนครหลวง เวลา ๖.๐๐ ล.ท. ถึงบ้านเกาะทำรง หยุดพักที่นี่

ภูมิประเทศที่มาวันนี้ เป่นป่าสูงมีไม้ตะแยกมาก ที่ใดมีบ้านที่นั่นก็ปลูกต้นผลไม้ แต่ส่วนมากทำไร่กล้วย

วันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากบ้านเกาะทำรง ผ่านบ้านคลองแขยง บ้านวังนางวาง อำเภอขาณุ ย่ำค่ำพักที่หาดท่ามะขาม

วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาที ออกจากหาดท่ามะขาม เวลาเที่ยงวันกับ ๓๕ นาที ถึงกิ่งอำเภอแสนตอ มีโรงพักตำรวจภูธรย่อย ที่ว่าการกิ่ง เป่นเรือนไม้จริง มุงแฝก จากแสนตอ

ถึงหาดชอม เวลา ๓.๐๐ ล.ท. ที่นี่เป็นอำเภอขาณุกับอำเภอบรรพต ต่อเขตร์กัน เวลา ๓.๔๕ ล.ท. ถึงบ้านบางแก้วเป็นบ้านใหญ่อยู่ทางขวามือ มีเรือเบ็ดประทุนใหญ่ ๆ จอดอยู่เกือบ ๒๐ ลำ ที่นี่ทราบว่าเป็นท่าสินค้าข้าว โดยมากมาจากตำบลโนนชี้เหล็กและบ้านไร่ต่อเขตร์อำเภอโกรกพระ นอกจากสินค้าข้าวก็มีไต้และไม้กระยาเลยบ้าง เวลา ๖.๐๐ ล.ท. พักที่บ้านแก่ง

ลักษณภูมิประเทศเมื่อเข้าเขตร์จังหวัดนครสวรรค์แล้ว ป่าไม้ใหญ่ ๆ สูง ๆ ไม่ใคร่มี มีบ้างก็เป็นป่ายาง มีบ้านเรือนรายฎรถี่ขึ้นยางแห่งเป็นบ้านใหญ่ ๆ

วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ออกจากบ้านแก่ง เวลา ๙.๕๕ ก.ท. ถึงอำเภอบรรพต

ที่ว่าการอำเภอบรรพตเป็นเรือนไม้ แบบเดียวกับอำเภอบ้านตาก เหนืออำเภอมีตลาดเป็นปึกแผ่นพอสมควร ทั้งนี้เพราะที่นี่เป็นท่าสินค้าเข้าทางตำบลลาดยาวแขวงอำเภอโกรกพระมาลง จากอำเภอบรรพตผ่านบ้านหูกวาง

หลังบ้านนี้ มีบึงซึ่งมีปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อจุลศักราช ๑๐๒๔ ปีมะเมีย จัตวาศก สมเด็จพระสรรเพ็ชร์ที่ ๙ (คือ พระเจ้าเสือ) ได้เสด็จขึ้นมาโพนช้างที่โนนทอง ทรงเห็นว่าบึงนี้เป็นบึงใหญ่ เสด็จอ้อมไปจะเสียเวลามาก จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๒ พระองค์

เปนแม่กองคุมพลถมถนนข้ามยิงให้แล้วเสร็จในคืนเดียว ถนนนั้นเดียวนี้มีแนวอยู่

จากบ้านหูกวางผ่านบ้านเขาดิน บ้านกระเบื้อง บ้านแก่ง เวลา ๙.๐๐ ล.ท. พักบ้านทรายงาม

วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากบ้านทรายงาม ถึงปากน้ำโพ เวลาเที่ยงวัน

ตามระยะทางที่ล่องเรือมานี้นอกจากภูมิประเทศและการทำมาหากินที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว การค้าขาย การเพาะปลูก การรับจ้างล่องเรือซึ่งเปนอาชีวะของคนทั่วไปใน ๒ ฝั่งน้ำที่ผ่านมา นับวันนับแต่จะเสื่อม เพราะเมืองและอำเภอเหล่านี้กลายเปนมาตั้งในทางลับลี้เสียแล้ว ด้วยสินค้าและผู้คนที่จะขึ้นล่องไปนครเชียงใหม่นั้น รถไฟได้ตัดทอนเอาไปเปนเจ้าหน้าที่เสีย

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาห

พระศพสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

พระรูปสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

สารบารพ์

วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ เสด็จออกจากพระราชฐาน — พระราชทานพระกฐินวัดระฆังโฆสิตาราม — วัดราชาธิวาส — วัดเชมาภิรตาราม — เสด็จถึงบางปอิน หน้า ๑

วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จประพาสทางชลมารค — พระราชทานพระกฐินวัดชุมพลนิกายาราม หน้า ๒

วันจันทร เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ เสด็จไปพระราชทานพระกฐินวัดสุวรรณดาราราม — วัดเสนาสนาราม — วัดยรมวงศ — ทรงยิดทองพระแลเบิกพระเนตร — เสด็จไปทอดพระเนตรวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ เสด็จไปทรงยชาเหมมณเฑียรเทวราช — เสด็จประพาสทุ่งหลังวัดยรมวงศ์ — เสด็จถึงพลับพลาพระนครหลวง — เสด็จทอดพระเนตรพระนครหลวง — ว่าด้วยตำนานพระนครหลวง — โปรดให้ทำแผนที่พระนครหลวง — ว่าด้วย การซ่อมพระนครหลวงต่อมา — ว่าด้วยพระยาท ๔ รอยที่พระนครหลวง หน้า ๓

วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จทอดพระเนตรวัดเทพจันทร — ว่าด้วยตำนานวัดเทพจันทร — ว่าด้วยศิลาพระจันทรลอย — เสด็จไปถึงคลองบางพระครู — ทเลมหาราช — บ้านเจ้าปลูก — บ้านพิตเพียน — พระนารายณ์ราชนิเวศน์ — ถวายเครื่องสังเวยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช — ทอดพระเนตรพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาท — พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ — พระ

ที่นั่งพิมานมงกุฎ — ตึกพระเจ้าเหา — สิบสองพระคลัง — วัดมหาธาตุ — ว่าด้วยคมนาคมน์ทางน้ำที่เมืองลพบุรี — ว่าด้วยคมนาคมน์ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา — ว่าด้วยที่ตั้งเมืองลพบุรี — ว่าด้วยสินค้าเมืองลพบุรี หน้า ๙

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จไปทอดพระเนตรตึกวิชเยนทร — ตึกบีจุ — ตึกคชสาร — ว่าด้วยตึกสี่เหลี่ยมแลตึกยายจุ — ศรนารายณ์ — ปรางค์สามยอด — ศาลพระกาฬ — เทวสถาน — ตะพานเรือก — คลองท่อ — พะเนียด — ทรงวินิจฉัยเรื่องความคิดที่สร้างเมืองลพบุรีเทียบกับกรุงเทพ — ว่าด้วยการขับช้าง — เสด็จประพาสปราสาทเลชุบศร — โปรดให้ขุดตะเกียงตามกำแพงพระนารายณ์ราชวังเพื่อพิศูจน์ถึงวิธีเก่า หน้า ๑๖

วันศุกร เดือน ๑๒ ขึ้น ๗ ค่ำ เสด็จประพาสทรงตรวจบริเวณเมืองลพบุรี — เสด็จทอดพระเนตรพระที่นั่งจันทรพิศาล — เสด็จไปพระราชทานพระกฐิน วัดกระวิศราราม — วัดเสาธงทอง — ทรงวินิจฉัยเรื่องวัดรวกกับวัดเสาธงทองเทียบวัดนาคกลาง — เสด็จไปพระราชทานพระกฐินวัดมณีชลขันธ์ — ว่าด้วยตำนานวัดมณีชลขันธ์ — เสด็จไปประทับที่ท้องพรหมาสตร หน้า ๒๕

วันเสาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ เสด็จประพาสบ้านลาวท่าแค — โปรดให้มีเทศน์มหาชาติกัณฑ์ชูชก — ทรงเรียรายทอดผ้าบ่า — เสด็จที่สระน้ำสรง หน้า ๓๐

วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ เสด็จออกจากท้องพรหมาสตร – เสด็จถึงคลองกทุงเมืองสิงห์ – เสด็จประพาสบ้านแป้ง – วัดพระนอนจักศรี – ว่าด้วยตำนานพระนอนจักรศรี – ว่าด้วยนักขัตฤกษไหว้พระนอนจักรศรี – อธิบายเชิงอรรถเรื่องตำนานถวายเทศน์นครกัณฑ์ – พระราชทานเงินค่านาปฏิสังขรณวัดพระนอนจักศรี หน้า ๓๓

วันจันทร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เสด็จจากคลองกทุง – ทอดพระเนตรวัดชลอน (วัดพรหมเทพาวาส) วัดไชโย – เสด็จถึงเมืองอ่างทอง – เสด็จถึงวัดพระนอนขุนอินทรประมูล – ตำนานพระนอนขนอินทรประมล – เสด็จถึงพลับพลาวัดป่าโมกข์ – เสด็จ ทรง นมัสการ พระ วัด ป่าโมกข์ – พระยา อ่าง ทอง มิละคอนถวายทอดพระเนตร – หน้า ๓๙

วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พระราชทานพระกฐินวัดป่าโมกข์ – ว่าด้วย พระเจ้าท้าย สระโปรดให้ชลอพระนอนวัดป่าโมกข์ – เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ หน้า ๔๒

ภาคผนวก หน้า ๔๔

สำเนาจารึกที่ฐานอุโบสถวัดป่าโมกข์ หน้า ๔๔

ระยะทางเสด็จประพาสเมืองลพบุรี หน้า ๔๖

ระดับน้ำ หน้า ๔๗

โคลงชลอพระพุทธไสยาสน์ หน้า ๔๘

สารบารพ์รูป

พระรูปสมเด็จพระยุพราชฉาเจ้า ฯ ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ต้นสมุด

พระรูปสมเด็จพระยุพราชฉาเจ้า ฯ ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ หน้า ๑

พระรูปสมเด็จพระยุพราชฉาเจ้า ฯ ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ หน้า ๔๔

รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีแต่ก่อนมา
รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี เมื่อราชบัณฑิตยสภาได้ลงมือจัดการแผ้วถางและขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗
รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี กำลังราชบัณฑิตยสภาปฏิสังขรณ์ พวกชาวต่างประเทศพากันขึ้นไปดูเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ หน้า ๑๗

รูปแผนที่พนัดแลน้ำสรงน้ำเสวยที่เมืองลพบุรี หน้า ๒๒

รูปแผนที่พระที่นั่งเย็นฉ่ำเลขชุบศรที่เมืองลพบุรี หน้า ๒๕

รูปแผนที่แพประทับแรมท้องพรหมาสตรเมืองลพบุรี หน้า ๓๐

รูปแผนที่พลับพลาประทับแรมที่เมืองสิงห์ หน้า ๓๒

รูปแผนที่วัดพระนอนจักรศรี หน้า ๓๕

พระรูปสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา
เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นค่ำหนึ่งปีขาลสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ ปีนี้เปนปีที่ ๗ ตั้งแต่เราได้ขึ้นไปเมืองลพบุรีคราวก่อน เมื่อคราวปีวอกจัตวาศก ศักราช ๑๒๓๔ น้ำมาก เมื่อก่อนนักได้คิดว่าจะขึ้นไปเยี่ยมนารายณ์ราชวังตามเคย แต่หามีช่องว่างไม่ ด้วยต้องไปที่อื่นเสียบ้าง น้ำน้อยบ้าง ปีนี้เปนปีสมควรที่จะขึ้นไปได้ จึงได้ออกจากกรุงเทพฯ ในวันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นค่ำหนึ่ง เพราะจะรีบออกในวันขึ้นค่ำหนึ่งดังนี้ ต้องเว้นกฐินหลวงวันสิบสี่ค่ำ เลื่อนขึ้นไปหมดกฐินวันสิบสามค่ำ วันค่ำหนึ่งจึงได้ทอดกฐินตามรายทางขึ้นมา คือวัดระฆังที่ ๑ วัดราชาธิวาสที่ ๒ วัดเขมาภิรตารามที่ ๓ วัดทั้ง ๓ นี้สมเด็จเจ้าพระยาท่านมาด้วยทุกวัด ข้าราชการแบ่งกันรับวัดละ ๕—๖ คน เมื่อออกจากวังนั้นถึง ๓ โมงเศษ ต้องแวะอยู่แห่งละช้า ๆ น้ำเชี่ยวจัดจึงต้องช้าล่าไป มาถึงบางปอินทุ่มหนึ่ง แต่เปนช่องดีไม่ถูกฝน ด้วยในเวลานี้ฝนยังตกเสมอแทบทุกวัน เมื่อมาถึงบางปอิน เห็นน้ำต่ำอยู่กว่าขอบเขื่อนข้างปากสระประมาณ ๕ นิ้วเศษ ถามพระโบราณบุรานุรักษ์(๑) ว่าน้ำ

---

(๑) *พระโบราณบุรานุรักษ์ (ชู ภมรสูต) ปลัดกรุงเก่าเปนราชินิกูล ทางสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยาทวาราวดีภิบาล จางวางกรุงเก่า*

มากกว่ายกลายนี้ศอกคืบ เมื่อมาในกลางเรือวันนี้ เปนอย่างร้อนที่สุด ตั้งแต่สังเกตเธอมอเมเตอมา ๕ เดือนไม่เหมือนอย่างนี้เลย. ในเรือโสภณภควดี(๑) มีเธอมอเมเตอแขวนมาด้วย เวลาหยุดทอดกฐินขึ้นถึง ๑๐๑ ดีกรี เมื่อมาถึงบางปอินแล้วก็ยังร้อนอยู่ เวลาดึกถึง ๘๔ ดีกรี กินเข้าแลพูดเล่นตามเคยเหมือนอย่างมาทุกคราว

วันอาทิตย์เดือนสิบสองขึ้นสองค่ำ กลางวันไม่มีการอะไร ฝนตกมาก เวลาบ่ายจะเดิรไปดูงาร(๒)ก็ไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กพายไปเที่ยวเมื่อขวนพลบแล้วกลับมาอยู่ตามธรรมเนียม ไม่ได้ไปวัดไม่ได้ไปศาล เวลาค่ำไปทอดกฐินข้างในเหมือนเมื่อยกลายนี้ เรือตองปลิวเปนเรือที่นั่ง เรือทิวลมเปนเรือที่นั่งรอง ไปตามคลองในวังออกปากคลองข้างเหนือ ทอดกฐินวัดชุมพลนิกายาราม กลับมาเวลายามหนึ่ง

วันจันทร์เดือนสิบสองขึ้นสามค่ำเช้า ๔ โมงลงเรือโสภณ ฯ ขึ้นไปทอดกฐินกรุงเก่า วัดสุวรรณดารารามที่ ๑ วัดเสนาสนารามที่ ๒ มีพวกสัปปุรุสมากแจกเงินมากเหมือนคราวก่อน มีจำนวนคนผู้ใหญ่ ๒๓๐ คน เด็ก ๓๐ คน รวม ๒๖๐ คน ออกจากวัดเสนาสน์ไปวัดยรมวงศอิศวราราม สมเด็จกรมพระ(๓)คอยอยู่ที่นั่น ทอดกฐินแล้ว

---

(๑) *เรือพระที่นั่งโสภณภควดี เปนเรือกลไฟเหล็กทำที่ห้างทอนนีครอฟ เดิรเร็วไม่มีเรืออื่นสู้ในสมัยนั้น*

(๒) *คือการสร้างพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร*

(๓) *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์*

พระรูปสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ยิดทองพระ เบิกพระเนตร กลับมาถึงยางปอินย่าย ๔ โมง ฝนตก
ย้างเล็กน้อยแล้วหาย เวลาเย็นไปดูวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ค่ำฝนตกมาก
วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าสองโมงเศษ ไปบูชาเหม
มณเฑียรเทวราชแล้วลงเรือโสภณ ฯ มาวัดยรมวงศ เล่นทุ่งหลังวัด
ซึ่งสมเด็จกรมพระทรงจัดไว้รับเหมือนเมื่อยกลายน้ แต่ยังมีน้อย
ไปกว่าเมื่อยกลาย เพราะแต่แรกน้ำน้อย ครั้นน้ำมากโดยเร็วยัง
หนีน้ำไม่ใคร่ทัน ถ้ามาเล่นข้างแรมจะมียังมากที่เดียว แต่ถึงเดียวนี้
ก็มีอยู่บ้างพอเล่น เลี้ยงกันจนเวลาย่าย กลับขึ้นมาพบสมเด็จกรมพระ
ที่หน้าโบสถ์สักครู่หนึ่ง แลลงเรือออกจากวัดยรมวงศเวลาย่าย ๓ โมง
เศษ มาตามลำแม่น้ำแควย่าสัก น้ำแควนแต่ก่อนน้อย รายฎรทำนา
ต้นปีไม่ได้โดยมาก ต่อปลายระดูน้ำมามาก จึงได้ลงมือทำ ต้นเข้า
ยังต่ำ ๆ สูงพ้นน้ำไม่มากนัก มาประมาณชั่วโมงหนึ่งถ้วนหรือเศษบ้างก็
สักเล็กน้อย ถึงพลับพลาพระนครหลวง กรมการกรุงเก่าทำใหญ่
หลังหนึ่งทำย่อมหลังหนึ่ง มีปรำที่สำหรับจอดเรือ แต่เราไม่ขึ้นอยู่
บนพลับพลา ใช้เรือโยตเหลืองจอดหน้าพลับพลาเหมือนเมื่อไปไทรโยค
พอถึงพลับพลา ขึ้นจากเรือไปดูพระนครหลวงที่เดียว ที่พระนคร
หลวงตั้งอยู่ห่างแม่น้ำสัก ๕—๖ เส้น เขาทำทางไปขึ้นข้างทิศตวันตก
เฉียงใต้ ซึ่งเปนทางราษฎรขึ้นไปนมัสการ

ที่พระนครหลวงนี้ มีในจดหมายราชพงศาวดาร ว่าสร้างเมื่อ
แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ หรือรามาธิเบศปราสาททอง ให้ช่างออก
ไปถ่ายอย่างพระนครหลวงนี้ที่เมืองเขมรเมื่อยมแมตริศกจุลศักราช ๙๙๓

ที่สร้างนี้ใกล้วัดเทพจันทร์ เปนที่ประทับร้อนในเวลาเสด็จขึ้นไป
นมัสการพระพุทธบาท เขาจดหมายระยะทางไว้ว่า เสด็จพระราช
ดำเนิรโดยกระบวรพยุหยาตรา ทรงพระที่นั่งไตรสรมุขพิมานชัย
จักรรัตน จากฉนวนน้ำประจำท่าหน้าพระราชวังหลวง ถึงที่ประทับร้อน
พระนครหลวง เปนระยะทาง ๓๙๖ เส้น ประทับร้อนอยู่จนเวลาย่าย
๒ โมง เสด็จไปถึงท่าเจ้าสนุกระยะทาง ๖๖๑ เส้น ย่าย ๔ โมงถึง
ที่ว่าในพระราชพงศาวดาร ดูเหมือนหนึ่งจะทำเปนที่ประทับอยู่ขนนั้น
แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็ไม่เห็นว่าจะเปนที่ประทับ ด้วยไม่มีที่ข้างหน้าข้างใน
พระระเบียงทั้งสามชั้น ผนังข้างนอกก็ก่อตันไม่มีหน้าต่าง มีแท่นยกพื้น
กว้างประมาณศอกเศษ สงสัก ๒ ศอกตลอดไปรอบพระระเบียง ทำนอง
เหมือนจะตั้งพระพุทธรูป ตามปราสาทมุม ๆ ก็มีหุ่นพระพุทธรูปยืนค้าง
อยู่เปนสำคัญ เห็นว่ามิใช่เปนของรายฎรคิดสร้าง ด้วยพระนั้นก็
เปนองค์ใหญ่ หน้าตักอยู่ใน ๓ ศอกเศษ อนึ่งถึงที่นั่นเปนที่สูงแลดู
วิวได้โดยรอบคอบ เปนที่สบายก็จริงอยู่ แต่เมื่อก่อพระระเบียงฝาผนังไม่
มีช่องหน้าต่าง ตันเสียทั้งสามชั้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะแลเห็นสิ่งใดได้
เห็นจะไม่สู้สบายนัก ชรอยว่าพระนครหลวงนี้ จะสร้างเปนวัดตาม
อย่างเดิมในเมืองเขมร พอให้เปนที่นมัสการขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ที่ประทับ
นั้นอยู่ริมน้ำมีรากปราสาทอยู่บนที่เนินดินสูง พระพิทักษ์เทพธานี(๑)
ว่าแต่ก่อนยังมีผนังอยู่ รายฎรพังรื้อเอาอิฐไปทำวัดเสียไม่ช้านัก ได้ให้
กรมนเรศร์ไปตรวจดูเห็นเปนอิฐกองใหญ่ จะสังเกตว่าอย่างไรเปนแน่

---

(๑) *พระพิทักษ์เทพธานี (ด้วง ณ บ้อมเพ็ชร์) ปลัดกรุงเก่า*

ไม่ได้ แต่ประมาณได้ว่าที่นั้นยาวขวางแม่น้ำชีนไป ประมาณเส้นหนึ่ง กว้าง ๑๕ วา แต่ที่กว้างนี้เห็นจะเกินไป บางทีจะเปนด้วยอิฐพังกระจายออกไปมาก หรือจะเปนมุขสั้นสองข้างก็ดไม่ถนัด แต่เห็นจะเปนข้างหน้าข้างในอยู่ในตัว(๑) แลที่พระนครหลวงนี้ ตามคำที่พูดกันนอก ๆ แลที่ตาเห็นในเวลาร้างแล้วฉนี้ เห็นว่าการที่ทำนั้นไม่แล้วสำเร็จเปนแน่ จนบันไดก็ได้ก่อบ้างไม่ได้ก่อบ้างเปนแต่ซักอิฐไว้ ตัวปรางค์กลางนั้นเห็นจะยังไม่ได้ก่อขึ้นไปเปนแน่ ได้ให้กาพย์(๒)ตรวจวัดทำแปลนมาดูการที่ทำนั้นเอาอย่างพระนครหลวงเมืองเขมร เปนพระระเบียงสามชั้นยกสูงขึ้นไปเปนลำดับ ชั้นละ ๘ ศอก ชั้นล่างยาวตามเหนือแลใต้สามเส้น กว้างตามตวันตกแลตวันออกเส้น ๑๘ วา คิดแต่ตัวพระระเบียงไม่ได้คิดทั้งมุมปราสาททิศซึ่งย่อออกไป มุมด้านเหนือทั้งสองมีปราสาทมุมละหลัง ย่านกลางตวันออกตวันตกเหนือมีปราสาทเหมือนกัน แต่ด้านใต้นั้น ชักชานพ้นชั้นล่างกว้างออกไปกว่าพ้น ๓ ด้าน มีปราสาทด้านหน้า ๕ ทั้งกลางเปนชุมประตู มีบันไดลักขึ้นด้านละสองบันไดทั้งสี่ด้าน ชั้นที่ ๒ ยาวตามเหนือแลใต้ตวันตกตวันออกเส้น ๑๐ วา สี่เหลี่ยม มีปราสาทมุม ๔ แลปราสาทกลางย่าน ๔ เปน ๘ แต่ด้านใต้นั้นชักพ้นย่อออกมา ๒๑ วา ๒ ศอก มีพนักกำแพงแก้วรอบ

(๑ *ได้ตรวจชั้นหลังต่อมา สันนิฐานว่าจะเปนตำหนักยาวอย่างเช่นพระที่นั่งจันทรพิศาลที่เมืองลพบุรี*

(๒) *พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เปนราชองครักษ์*

มุมย่อเปนไม้ ๑๒ มิแท่นไม้ ๑๒ ตั้ง จะเปนอะไรก็ไม่ทราย ตรงกลาง
ย่อออกไปเปนไม้ ๑๒ ผ่าซีก จะเปนอะไรก็ไม่ทราย ชั้นบนนั้นกว้าง
เส้นหนึ่งสี่เหลี่ยม มีปราสาทมุมแลปราสาทกลางย่านเหมือนชั้นล่าง
ในระหว่างปราสาทมมปราสาทกลางย่านทั้งปวงนี้ มีพระระเบียงชักถึง
กัน ข้างนอกเปนผนังก่อชักอิฐเปนลูกมะหวดแต่เปนผนังตัน ข้างในมี
เสา ๘ เหลี่ยม ในระหว่างเสามีพนักแล่นตลอดเสาต่อเสา เว้นไว้
แต่ที่ช่องอัฒจันท์ ปราสาทมุมชั้นล่างนั้นได้ก่อตลอดถึงยอดแล้ว
สัณฐานอย่างปรางค์เขมรแต่อยู่ข้างจะผอมสักหน่อยหนึ่ง ยังไม่ได้ถือปูน
ข้างในเปนโค้งมีหุ่นพระพุทธรูปตั้งอยู่ แต่ปราสาทกลางย่านที่เหลือ
ปรกติอยู่นั้นไม่เห็นมี ที่พังลงไปบ้างรายอยู่เพียงฐานบ้าง บางทีก็จะ
ยังไม่ได้ก่อขึ้นมา บันไดนั้นยังไม่ได้ก่อพื้นชั้นบนชักเอนถมดินเข้าไป
ที่ตรงกลางเปนรากปรางค์กว้าง ๑๐ วาสี่เหลี่ยม เห็นจะยังไม่ได้ก่อขึ้น
ด้วยใหญ่โตมากนัก ทูลกระหม่อม[๑]เสด็จมาทอดกฐิน ก็ทรง
พระราชดำริห์จะใคร่สร้างต่อไปให้แล้ว แต่ทรงรังเกียจอยู่ ด้วยโบสถ์
พระยาทสี่รอยซึ่งมีผู้ไปทำขึ้นไว้บนลานชั้นบนค่อนอยู่ข้างตวันออกกว้าง
๔ วา ยาว ๗ วา จะรื้อเสียก็ไม่ควรจึงได้เลิกไป ที่โบสถ์พระยาทนี้
พระพิทักษเทพธานีว่า พระชื่อขึ้นออกไปเมืองพม่าเห็นอย่างพระยาท
สี่รอย[๒]กลับเข้ามาเรี่ยรายราษฎรทำขึ้น ในโบสถ์นั้นมีพระพุทธรูปอยู่
ริมผนังด้านตวันตกสามองค์ แต่เราเห็นควรว่าจะมีสี่แลให้เปนเถา

---

(๑) *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*

(๒) *พระบาทสี่รอยที่พระนครหลวง ถ่ายแบบมาจากพระบาทเชียงดาวแขวงเมืองเชียงใหม่ มิได้ถ่ายมาจากเมืองพม่า*

กันด้วย จะได้เปนที่ระลึกถึงท่านที่เปนเจ้าของพระยาท แต่เห็นฐาน
จะไม่พอจึงได้ทำได้แต่สาม ในกลางโยสถ์นั้นเปนอ่างรอยพระยาทสี่
รอยเหยียบซ้อนกัน รอยใหญ่ซึ่งเปนรอยตั้งขอบ กว้าง ๔ ศอกคืบ
๗ นิ้ว ยาว ๑๑ ศอก ๖ นิ้ว รอยที่สองเหยียบข้างต้นรอยใหญ่ชิดมา
ข้างขวาเสมอกัน กว้าง ๓ ศอกคืบ ยาว ๗ ศอก ๓ นิ้ว รอยที่สาม
เหยียบข้างซ้ายในรอยใหญ่ลึกลงไป กว้าง ๒ ศอกคืบ ๓ นิ้ว ยาว ๖ ศอก
๓ นิ้วกึ่ง รอยเล็กที่ ๔ อยู่ในรอยที่ ๓ กว้างศอกคืบ ๖ นิ้ว ยาว ๓ ศอก
คืบ ๖ นิ้ว อธิบายว่าเปนรอยพระยาทพระพุทธเจ้าซึ่งได้ตรัสแล้วในภัทธ
กัลป์นี้ รอยใหญ่ที่ ๑ เปนรอยพระพุทธกกุสนธ์ รอยที่ ๒ พระพุทธ
โกนาคมน์ รอยที่ ๓ พระพุทธกสป รอยที่ ๔ พระพุทธโคดม ที่เทียบ
รอยพระยาทดังนี้ ว่าตามตำราที่เขาคิดส่วนพระขนาดโต ๆ ซึ่งเดียวนี้
เปนอันใช้ไม่ได้ ด้วยรู้ว่าพระพุทธเจ้าไม่โตเหมือนยักษ์แน่แล้ว แต่คน
ซึ่งยังเชื่อแลเลื่อมใสนับถือในพระยาทติดมาแต่ในพระยาทเก่ามากก็ยัง
นับถือต่อไป เมื่อถึงระดูขึ้นพระยาทคนก็มาแวะบูชาที่พระนครหลวงนี้
ด้วยเพียงนี้ เพราะฉนั้นที่ริมโยสถ์พระยาทสี่รอยข้างเหนือจึงมีศาลา
สำหรับพักอยู่ศาลาหนึ่ง มีไม้กวาดหลายสิบอัน สำหรับกวาดรอย
พระยาท แลชั้นบนนั้นปลูกต้นลั่นทมไว้ตามมุม ๆ หลายต้น[๑] เขา

---

(๑) *ที่พระนครหลวงนี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระปลัด (ปลื้ม) วัดจักรวรรดิราชาวาสศรัทธาทำการปฏิสังขรณ์ใหญ่โต แล้วเชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปทอดพระเนตรอีกครั้งหนึ่ง ทรงช่วยปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์หนึ่ง พระปลัดปลื้มนั้นได้โปรดให้เปนพระครูวิหารกิจจานุการ*

ปลูกพลับพลาไว้รับแต่เราไม่ได้นั่ง ดูทั่วแล้วกลับมาพลับพลา มีลมหนาวมาสองคืน ที่ยางปอินเมื่อคืนนี้หนาวมาก แต่เธอมอเมเตอของเราอยู่ห้องล่างยังลม มี ๘๒ ดีกรี แต่ที่จริงนั้นเราขึ้นไปอยู่ชั้นบนที่ถูกลม คงจะถึง ๗๗—๗๘ ดีกรีเปนแน่ กลางคืนวันนี้ ๗๖ ดีกรี แจกเสียกรมการที่ทำงาร แลกินเข้ายนพลับพลา เตเลคราฟมาถึงไม่ทัน นอนเสียแต่หัวค่ำ เตเลคราฟมา ๒ ยาม

วันพุธเดือนสิบสองขึ้นห้าค่ำ ตื่นนอนเช้ารับเตเลคราฟ แล้วลงเรือแหวด ๔ แจวล่องลงไปใต้น้ำเข้าตามลำราง ไปวัดเทพจันทร์ซึ่งได้ออกชื่อมาแต่เดิม อยู่มุขข้างใต้พระนครหลวงไม่ห่างกัน ฟากข้างหนึ่งเปนกุฎีแลโบสถ์ ฟากข้างขวามือเข้าไปเปนเนินอยู่หน่อยหนึ่ง เปนที่ไว้แผ่นศิลา ซึ่งมีเรื่องราวเล่ามาว่าพระจันทร์ลอยน้ำมาถึงหน้าวัดคนลงไปฉุดเท่าใดก็ไม่ขึ้น พระสงฆ์ซึ่งเปนสมภารเปนผู้มีวิชา เอาสายสิญจน์สามเส้นลงไปฉุดขึ้นมาไว้ เปนแผ่นศิลาอยู่จนบัดนี้ แลในที่นี้เห็นจะเปนที่ของพระเจ้าแผ่นดินสร้าง พร้อม ๆ กันกับพระนครหลวง บนหลังโคกมีมณฑปกว้าง ๔ วา ๔ เหลี่ยม มีประตูช่องเดียวเหลือแต่ผนัง รอบนอกมีกำแพงแก้วรอบห่างมณฑปอยู่ ๖ ศอก ตัวแผ่นศิลาที่ว่าเปนพระจันทร์นั้นเปนศิลาแดงหยาย ๆ คล้ายศิลาราชบุรี รูปร่างเหมือนโม่โรงสีไฟ กลมวัดผ่าศูนย์กลางได้ ๔ ศอกคืบ ๒ นิ้ว หนา ๖ นิ้ว พิงอยู่กับกองอิฐ ที่หน้าแผ่นศิลานั้นสกัดเราะเปนพระเจดีย์ ๒ องค์ พระพุทธรูป ๓ พระเจดีย์องค์ ๑ คงเปนรอยสกัดอยู่ตามเดิม แต่พระพุทธรูปสามองค์กับพระเจดีย์อีกองค์หนึ่งนั้น เห็นจะมีผู้เอาปูนช่วยบนพอก ให้นูน

เด่นออกมากว่าหน้าศิลา ยังคงทั้ง ๕ ใต้นั้นลงมามีลายเปนรอยสลักลาย ในกลางลายมีรูปต่าง ๆ ที่เห็นชัดนั้นเปนปลาสองตัว เหมือนดังเครื่องหมายในราศีมีน จะว่าเปนลายพระพุทธบาทก็ไม่ได้ ด้วยต่อลายนั้นลงมาข้างล่าง มีศิลารอยสลักเปนลวดโค้งเหมือนหนึ่งรอยต้นพระบาท แต่ลายเหล่านี้ไม่เต็มทั้งหน้าศิลามีอยู่ข้างเล็กน้อยลย ๆ เลือน ๆ ดูแล้วกลับมาเรือ(๑) เขียนเตเลคราฟตอย สองโมงสามส่วน ออกเรือจากพระนครหลวง ไปด้วยเรือโยตเหลืองเรือปานมารุตลากเลียวเข้าคลองบางพระครูมาตามลำน้ำ สองข้างเปนท้องทุ่ง มีบ้านเรือนมุงแฝกอยู่ในน้ำข้างแห่งละ ๕–๖ เรือน มีวัดข้าง เวลา ๔ โมง ๒๕ ถึงทเลมหาราชขึ้นเปนทางสามแยก มาทางกลางบางนางร้ามาร่วมที่นั้นที่ทเลมหาราชนั้นเปนทุ่งกว้างใหญ่เหมือนลานเท เลียวข้างขวามือมามีบ้านเรือนมากหลายสิบหลังเรือน มีวัดใหญ่ เรือโยตเหลืองหางเสียหักรออยู่สักครู่หนึ่งจึงได้ไป เวลา ๕ โมง ๑๕ มินิตถึงบ้านเจ้าปลูก มีที่ร้างอยู่ริมทุ่งข้างซ้ายมือ รายฎรว่าเปนวัดปราสาท แต่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่ามิใช่วัดเปนปราสาทที่ประทับร้อนของสมเด็จพระนารายณ์ สำหรับระยะทางเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นมาเมืองลพบุรี เปนปราสาทจตุรมุขมาตามลำน้ำ

---

(๑) *ศิลาพระจันทร์ลอย เดี๋ยวนี้พระครูปลื้มทำวิหารตั้งไว้ที่บนโคกตำหนักพระนครหลวง*

พระราชนิพนธ์

◎ วัดวังครั้งโน้นคู่ เปลี่ยนกัน
เพราะยมีสำคัญ เหมาะหมั้น
เหมือนสงฆ์ผลัดผ้าพลัน เปนคฤ หัสถ์นา
อยู่วัดสำรวมครั้น ศึกขนยันกำแพง ฯ

มาอีก ๑๐ มีนิดถึงบ้านพิดเพียนมีบ้านเรือนมาทั้งสองฝั่งน้ำ เรือนฝา กระดานก็มี ในแถบนี้ราษฎรอาศรัยทำนาแลทำปลามีผลประโยชน์ สร้างวัดก็ใหญ่ ผีพายมีมาก ต่อขึ้นมาก็มีบ้านราย ๆ มีต้นกล้วย มะม่วงชมชื่น มีลอยตักปลาตลอดทาง แม่น้ำแคบกว่าคลองบาง กอกน้อย คดไปคดมาขนถึงเปนฮอสชูเรือไฟเลี้ยวยากนัก ถ้าไปสองคุ้ง สามคุ้งแล้วจะตัดมาคุ้งหลังได้เร็ว เมื่อมาคราวก่อนมาด้วยเรือแจว ยกองช้างทุกลำ เรือเดิรเลี้ยวไปเลยวมาเห็นกระยวรตลอดงามนักเหมือน ดังฉากเขียน อนึ่งท่านเล็ก(๑) แจ้งความว่าชาวเมืองลพบุรีนี้ชอบทอด ผ้าย่ามาก ถือกันเปนการบุญแลการสนุกอย่างยิ่ง เมื่อมากลางทาง วันนี้ก็พบ ๒–๓ แห่ง แต่ที่แห่งหนึ่งนั้นทำเปนเรือนเล็ก ๆ ตั้งในกลางเรือ มีช่อฟ้าใบระกาดาดสีมีเรือแห่ด้วยสัก ๒–๓ ลำ คนแห่นั้นแต่งตัวทั้ง หญิงชาย มาตามระยะทางไม่มีสิ่งใดประหลาด มีแต่วัดบ้างบ้านบ้าง เปนระยะกันมา เมื่อเกือบจะถึงเมืองลพบุรี แม่น้ำกว้างขึ้นสักหน่อยหนึ่ง แลเห็นพระเจดีย์แลหลังคาวัดมณีชลขันธ์

---

(๑) *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์*

ย่าย ๒ โมงเศษ ๓ ส่วนถึงตะพานฉนวนนารายณ์ราชวัง คิดเวลาดูมาตั้งแต่พระนครหลวงอยู่ใน ๖ ชั่วโมงเต็ม ๆ พระยาจ่าแสนพระยาสุจริตรักษา พระพิเรนทรเทพ พระพหล(๑) มาคอยรับอยู่ที่ตะพานน้ำขึ้นจากเรือในทันใดนั้น มาด้วยเสลี่ยง เข้าประตูเมืองด้านตวันออกมาตามริมกำแพงเลี้ยวเข้าประตูด้านเหนือเข้าในวังตรงไปที่พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาทซึ่งเปนที่เสด็จออก ถวายเครื่องสการสังเวยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แล้วออกไปดูพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ แลสวนหน้าหลังตลอดแล้วกลับขึ้นพระที่นั่งพิมานมงกุฎ

เวลาย่าย ๓ โมงกินเข้ากลางวันแล้วสมเด็จกรมพระเสด็จมา นั่งพูดอยู่กับท่านหน่อยหนึ่ง เวลาเย็นเกือบ ๕ โมงออกทางประตูหน้าพระ

---

(๑) *พระยาจ่าแสนบดี (ชลิบ) พระยาสุจริตรักษา (อ่วม) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี ต่อมาไปเปนผู้ว่าราชการเมืองตาก เมื่อชรา ได้เลื่อนเปนพระยาวิเศษสัจจธาดา ผู้กำกับถือน้ำ พระพิเรนทรเทพ (เวก ยมาภัย) ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยามหามนตรี แล้วเปนพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระพหลพลพยุหเสนา (กลาง) เปนพี่พระยาสุจริตรักษา ต่อมาได้เปนพระยาพิสุทธิธรรมธาดา ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี ภายหลังเปนพระยาวชิสัตยารักษ์*

ที่นั่งสุทธาสวรรค์ไปดูตึกพระเจ้าเหา(๑) แลสิบสองพระคลัง แล้วออกประตูพระราชวังไปวัดมหาธาตุ หรือที่คำรายฎรเรียกว่าวัดหน้าพระธาตุเที่ยวดูอยู่จนเวลาค่ำ หมายว่าจะไปเทวสถานด้วยแต่เวลาไม่พอ ต้องกลับเข้ามาในวัง

แต่ที่ซึ่งไปดูวันนี้นั้นจะว่าให้ละเอียดในวันนี้ยังไม่ได้ของดไว้ก่อนด้วยจะต้องตรวจให้มากขึ้นอีกสักหน่อยหนึ่ง เหมือนดังวัดมหาธาตุใหญ่โตเหลือที่จะดู ไปวันนี้ได้แต่ส่วนเดียว จะมีสิ่งใดแปลกประหลาดบ้างก็ไม่ทราบ พระพิเรนทรเทพรับไว้ว่าจะทำแผนที่ลงไปให้ดูที่กรุงเทพ ฯ แต่เมืองลพบุรีในเวลาประจุบันนี้ ดูเปนเมืองกันดารไม่น่าที่จะตั้งเปนพระนครใหญ่เลย ด้วยในเวลาระดูแล้งน้ำในลำน้ำก็มีเรือเดิรได้อยู่ตั้งแต่เดือน ๗ ถึงเดือนอ้าย ตั้งแต่เดือนยี่ไปถึงเดือน ๖ น้ำในแม่น้ำมีอยู่แต่ที่หน้าวัง แลใต้วังลงไปอีกประมาณ ๓๐ เส้น ก็แห้งเปนหาดเต็มไปทั้งแม่น้ำ ข้างเหนือขึ้นไปก็ไม่มีน้ำ ถ้าเปนดังนี้มาแต่ครั้งก่อนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชขึ้นไป หรือในครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้นก็ดี ข้าราชการไพร่พลก็ขึ้นมาอยู่มาก ๆ จะต้อง

---

(๑) *คำว่า เหา ในที่นี้สันนิฐานว่าเปนคำภาษา เขมร แปลว่า "เรียก" หมายความว่าเปนที่รับสั่งให้หาเข้ามาเฝ้า หรือเข้ามาประชุม นึกสงสัยต่อไปว่าจะมีศาลาพระเจ้าเหาหรืออย่างไรทำนองเดียวกันมาแต่โบราณแล้ว เปนแต่เอาชื่อเดิมมาเรียก มิใช่คิดขนานใหม่สำหรับตึกซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างที่ในพระราชวังเมืองลพบุรี*

อดอยากขัดสน ราชการเล่าก็ต้องยังคับขัญชาไปแต่กรุง ฯ ลพบุรี เรือซึ่งจะเดิรหนังสือไปมาก็ไม่มีทางแม่น้ำ ถ้ามีเตเลคราฟเหมือนเดียวนี้เห็นจะอยู่ได้ แต่ครั้งนั้นท่านจะทำกันอย่างไร ทุกวันนี้เวลาหน้าแล้งกรมการที่เดิรหนังสือราชการ ต้องเดิรไปลงเรือมหาราช ตั้งแต่นั้นจึงลงเรือต่อไปกรุงเทพ ฯ ส่วนราษฎรซึ่งบันทุกสินค้าไป เขาไปลงบ้านแย้งแขวงเมืองพรหมบุรีเปนทางเกวียน ถ้าระดูแล้งน้ำแห้งอยู่ดังนี้แล้วเห็นเปนที่ลำยากที่สุด สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จขึ้นมาอยู่ที่เมืองลพบุรีนี้หนึ่งถึง ๗ เดือน คือเหมันตระดูแลคิมหันตระดูวัสสันตระดู ๔ เดือนเท่านั้นจึงเสด็จลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยา เมื่อพิเคราะห์ดูก็เห็นว่าแต่ก่อนน้ำเห็นจะไม่แห้งขาดแม่น้ำเหมือนเดียวนี้ ด้วยลำแม่น้ำดังนี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไปได้จริง ๆ มีตัวอย่าง ว่าแต่ที่ได้เห็นเหมือนดังแต่ก่อน แม่น้ำหน้าเมืองพิจิตรทลกระหม่อมเสด็จขึ้นไปเมื่อปีขาลอัฐศก ศักราช ๑๒๒๘ คิดมาจนถึงบัดนี้ได้ ๑๒ ปีแล้ว ครั้งนั้นท่านเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ขาขึ้นไปทางแม่น้ำหน้าเมืองพิจิตร ถึงเรือต้องติดขัดขวางขึ้นไปยากก็จริง แต่ยังขึ้นไปได้ถึงเมืองพิษณุโลก ขากลับกลับทางคลองเรียง ก็แต่ในคำที่เรียกว่าคลองข้างหนึ่งแม่น้ำข้างหนึ่ง ในเวลาที่เสด็จขึ้นไปนั้น คลองเรียงกว้างกว่าแม่น้ำเมืองพิจิตรมากอยู่แล้ว แต่บัดนี้เขายังว่าแม่น้ำเมืองพิจิตรเล็กแคบลงมาก แต่เพียงเรือย่อม ๆ อย่างเทวาสุรารามหรือสยามอรสุมพลก็เห็นจะไปยากลำยาก เรืออรรคราชเปนไปไม่ได้เปนแท้ แต่คลองเรียงนั้นกว้างใหญ่ขึ้นกว่าแต่ก่อน คำที่ว่านี้ก็เปนแน่แต่ไม่ได้เห็นด้วยตา ถ้าเราได้ไปเองจะได้ปรุฟชัดขึ้น ถึงดังนั้นยังมีพยานอีก

อย่างหนึ่ง ในจดหมายเหตุราชพงศาวดารจดไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคตณพระที่นั่งสุทธาสวรรค์มหาปราสาท เมื่อณวันพฤหัสบดีเดือนห้าแรมสามค่ำปีจอจัตวาศกศักราช ๑๐๔๔ พระเพทราชาขึ้นเสวยราชย์(๑) ทำการราชาภิเษกสังเขปแล้ว กำหนดให้ท้าวพระยามุขมนตรีตระเตรียมกระบวรแห่พระบรมศพกลับลงไปกรุง ฯ ถ้าจะว่าโดยอย่างช้าก็คงจะกลับในเดือน ๖ ซ้ำให้เทครัวอพยพสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรลงไปเสียด้วย จะเป็นด้วยเห็นว่าถ้าทิ้งไว้ก็จะมั่วสุมกันทำอันตรายใหญ่โตขึ้นในแผ่นดินเพราะต่างคนต่างถือเป็นพวกเป็นเหล่ากันอยู่ ครั้งนั้นก็ว่าให้ต้อนไปทางบกบ้างทางเรือบ้าง ถ้าจะไปทางเรือไม่ได้ในเวลาระดแล้ง ก็คงจะให้ต้อนไปแต่ทางบกทางเดียว หรือถ้าจะรออยู่จนระดน้ำก็จะต้อนไปทางบกไม่ได้ ต้องไปแต่ทางเรือทางเดียว อนึ่งเมื่อหลวงสรศักดิ์ไปลวงเชิญเสด็จเจ้าฟ้าอภัยทศขึ้นมาจากกรุง ฯ เจ้าฟ้าอภัยทศก็มาถึงเมืองลพบุรีนั้น ในวันซึ่งสมเด็จพระนารายณ์สวรรคตนั้นเองเป็นแต่ช้าชั่วโมงลงไป ในจดหมายก็ว่าเสด็จมาด้วยเรือพระที่นั่ง พอจอดที่ขนานน้ำประจำท่า หลวงสรศักดิ์ก็ใช้คนไปคุมพระองค์ มีความชัดอยู่ดังนี้ เห็นว่าน้ำในแม่น้ำเมืองลพบุรีแต่ก่อนนี้ ถึงเป็นระดแล้งก็จะไม่แห้งขาดที่เดียวเหมือนอย่างทุกวันนี้ เป็นแต่จะน้อยลงเรือเดินไปมายาก ที่ตั้งกำแพงเมืองลพบุรีนี้เป็นที่ดอนสูงเนื่องติดมาแต่ป่าพระพุทธบาท เป็นที่สูงกว่าแห่งอื่นในลำ

---

(๑) *ปีสมเด็จพระนารายณ์ ฯ สวรรคต สอบภายหลังมาได้ความตามจดหมายเหตุของฝรั่งว่า สวรรคตเมื่อวันอาทิตย์ เดือนแปดขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๐๕๐* (๒๒๓๑)

แม่น้ำนี้ถึงที่ตรงกันข้ามฝั่งก็เตี้ย น้ำท่วมเป็นที่ทำไร่นาทั่วไปทั้งเมือง สินค้าสิ่งไรนอกจากเข้าก็ไม่มีเป็นของมากของใหญ่ มีแต่บ้านซึ่งพวกลาวบ้านดอนปลูกถึงระดูน้ำเก็บลงมาขาย ลูกค้าซื้อมารับยี่ละมาก ๆ นอกนั้นมีแต่สินค้าของป่าคือหนังกระบือเขากระบือเป็นต้น ก็ไม่มาก สินค้าเหล่านี้มักจะลงทางท่าบ้านแข้งเมืองพรหมมาก ปลาที่ในเมืองบริบูรณ์ทุกอย่างเหมือนอย่างกรุงเก่า แต่ท้องพรหมาสตรซึ่งเป็นที่ทุ่งใหญ่เกือบจะเหมือนกับลาดชะโด น่าที่จะมีปลามากแต่ไม่ได้ทำปลาได้เลย ในท้องพรหมาสตรเพราะพื้นดินเป็นที่ราย เวลาน้ำแห้งน้ำก็ไหลย่าเทลงแม่น้ำหมด ไม่ขังอยู่ได้เป็นห้วงเป็นตอนเหมือนลาดชะโดปลาจึงไม่มี ตำบลซึ่งทำปลามากในเมืองลพบุรีนั้นเขาว่าที่บางลี่บางขาม น้ำขังเป็นห้วงเป็นตอนไปเหมือนอย่างลาดชะโด ปลาแห้งปลาย่างออกจากเมืองนี้ยี่ละมาก ๆ แต่ปลาสลิดไม่ใคร่จะมี ของขายในท้องตลาดซึ่งเป็นผ้มือสำหรับเมืองก็มีของผ้มือลาว คือแอบลาวย่ามละว้าผ้าเช็ดหน้าผ้าซิ่นสมุกไม้ต่าง ๆ พวกลาวบ้านดอนทำลงมาขายด้วยลาวในเมืองนี้มีมาก นอกจากสิ่งของเหล่านี้แล้วไม่เห็นมีของสิ่งใดเป็นของเกิดในเมือง มีแต่ของกรุงเทพ ฯ ซื้อมาขายทั้งสิ้น อนึ่งศิลาเผาปูนที่ไปใช้กินกับหมากที่กรุงเทพ ฯ บันทุกลงไปขายที่นี่มาก คนพากันไปต่อยที่เขาสังกะพ้านหลังเขาสมอคอน ข้างตวันตกเฉียงเหนือของนารายณ์ราชวัง สินค้าอีกอย่างหนึ่งก็คือดินสอพองมีที่เกิดหลายแห่ง คือท่ากะยางคลองยางขี้ศิลาสองก้อน แลที่อื่น ๆ ทางที่มีดินสอพอง แต่ยังไม่สู้ดี ต้องขุดลงไปอีก ๒–๓ ศอก จนลึกได้ ๔–๕ ศอกแล้วขุดรุ้งไปตามสาย ได้ดินขาวขึ้นมาขั้นเป็นก้อนขายตามเล็กตามใหญ่ ร้อยละเฟื้องบ้างเฟื้องสอง

ไพบ้างสลึงบ้างสลึงสองไพบ้าง แต่เวลาเราขึ้นมานี้จะกำหนดราคาเอาเปนแน่ไม่ได้ ดินสอพองกับปูนสองอย่างนี้เมื่อดูที่กองไว้แล้ว ดูเหมือนหนึ่งว่าจะใช้ไม่หมดเลย แต่ที่จริงก็ใช้หมดทุกปี เพราะเราไม่ใคร่จะได้สังเกตในปูนแลดินสอพอง จึงเห็นว่าจะมากเหลือใช้ ที่จริงนั้นใช้อยู่เสมอเปนนิจทั่วกัน เขาจึงว่าอาภัพลับเหมือนปูน มีโคลงว่าไว้บทหนึ่ง

(โคลงสุภาสิตกรมสมเด็จพระเดชาดิศร บท ๓๙๙)

◎ อา สาสุดสิ้นเรี่ยว แรงกาย
ภัพ แลผลพังหาย โหดเข้า
เหมือน เพลิงตกสินธุสาย สูญดับ ไปนา
ปูน ต่อขาดขอดเต้า จึงรู้คุณปูน ฯ

วันพฤหัสเดือนสิบสองขึ้นหกค่ำเช้าโมงเศษรับเตเลคราฟพระยาราชรองเมือง(๑) เรื่องฝรั่งวิวาทกัน พอสองโมงขึ้นเสลี่ยงไปออกประตูวังด้านเหนือ ไปทางหน้าวัดเสาธงทองไปดูตึกวิชาเยนทร์ทั้งสามส่วนซึ่งได้ส่งให้มิสเตอร์แกรซี่(๒) ทำแผนที่มาดู แลอธิบายต่อที่หลัง แต่ตึกยังดูตึกคชสารตึกสี่เหลี่ยมตึกยายชู ซึ่งได้เคยเห็นแต่เล็ก ๆ เมื่อได้ตามเสด็จ

---

(๑) *พระยาราชรองเมือง (เนียม) เปนผู้บังคับการกองตระเวนในกรุงเทพ ฯ*

(๒) *มิสเตอรแกรซีเปนผู้รับเหมาทำการก่อสร้าง ได้สร้างตำหนักวังบูรพาภิรมย์ แล้วขึ้นไปรับสร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปอิน*

ทูลกระหม่อมขึ้นมา จำไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหนถามผู้ใดก็ไม่ได้ความ ทีหลังให้พระพิเรนทร์สิบ จึงได้ความว่าตึกบีขุตึกคชสาร เปนกุฎีวัดเสาธงทองทั้งสองหลัง แต่ตึกสี่เหลี่ยมกับตึกยายจันนั้นหาไม่พบ[๑] ตึกยายจันนั้นทูลกระหม่อมรับสั่งเล่าว่าชาวเมืองนี้เขาเล่าว่า ถ้าใครไปมองดูแล้วหัวร่อไม่หยุดไม่ได้กลับมาเล่าให้ใครฟังได้ จะเปนอย่างไรในนั้นก็ไม่ทราบ เมื่อคราวก่อนที่เสด็จมาพอรับสั่งขึ้นดังนี้ ก็มีเจ้านายเล็ก ๆ พวกเรารับอาสาจะดูมาก แต่ดูเหมือนว่าที่ตึกนั้นพื้นชั้นล่างไม่มีหน้าต่าง ช่องหน้าต่างสูงอยู่ข้างบนขึ้นไปดูไม่ได้ คเณดูตึกนั้นจะไม่ใหญ่กว่าตึกสองชั้นในหมู่บ้านวิชาเยนทร์ แต่จะชี้ทิศชี้ทางว่าอยู่แห่งใดชี้ไม่ได้

---

(๑) *ชื่อตึกสองหลังนี้ สันนิฐานกันต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าตึกบีขุ เห็นจะมาแต่คำภาษาฝรั่งเศสว่า บิขู แปลว่า "เล็ก" ตึกคชสารนั้นมาจากคำว่าโครระส่าน ซึ่งไทยเราเรียกประเทศเปอร์เซียในสมัยนั้น เห็นจะสร้างขึ้นรับราชทูตโครระส่าน ซึ่งเข้ามาเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ตึกสี่เหลี่ยมกับตึกยายจันนั้นเดียวนี้ก็ยังหาไม่พบ ไปพบตึกอีกแห่งหนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ชาวเมืองเรียกว่าตึกสำปาหล่อ เสด็จไปทอดพระเนตรเห็นเปนเชิงหอระฆัง สันนิฐานว่าเปนวัดฝรั่ง ต่อมาได้ความในหนังสือที่ฝรั่งแต่งว่าเปนวัดของพวกเยสุอิด ชื่อวัดสันเปาโล*

ด้วยยังเด็กเหลวไป ติกวิชาเยนทร์ที่มาดูคราวก่อน ๆ ถางไว้น้อยกว่านี้ คราวนี้เปนถางมากก็จริง แต่เห็นจะไม่หมดหมู่บ้านฝรั่ง คงจะยังมีต่อไปอีก ด้วยแต่ส่วนติกที่มีชื่อ คือติกสี่เหลี่ยมติกเวียนแลติกบี้จุ ก็ยังหาไม่พบ ในพงศาวดารยังว่าไว้ต่อไปว่า แลติกฝรั่งอื่นทั้งหลายเปนอันมาก เห็นว่าคงยังจะมีอยู่อีกแต่ยังจะค้นไม่พบ ดูติกวิชาเยนทร์แล้วออกทางหลังบ้าน เดิรลงไปทางตลาดข้างริมน้ำ มีร้านอยู่หลายร้านขายของสดของแห้ง ย่ามผ้าซิ่นอีน ๆ บ้างเล็กน้อย เห็นคนเลือแดง (๑) เข้าไปอยู่ในโรงโปเปนอันมาก

กลับมาจากนั้นเดิรล่วงพ้นทางซึ่งเลี้ยวมาแต่หลังบ้าน วิชาเยนทร์ไปหน่อยหนึ่งถึงศรนารายณ์ ได้เข้าไปดูในโรงฝากออิฐ หลังคาทำจากยังเงาไว้ ในนั้นเปนหลุมลึกลงไปประมาณ ๓ ศอก ศิลาที่ว่าเปนศรนารายณ์ เมื่อกวาดมูลดินที่ตรงหน้าศิลานั้นออก เอามือคลำดูเห็นเหมือนหนึ่งลูกบี่นฝังดินอยู่ครึ่งลูก ถ้าจะวัดกว้างตามศูนย์กลางของเสาศิลากลมนั้นได้ ๘ นิ้ว สมเด็จกรมพระแลกรมการแจ้งความว่าเสานี้แต่ก่อนสูง ลึกต่ำกว่าดินลงไปประมาณศอกเดียว ว่าเสานั้นจับคลอนได้น้อย ๆ แต่ดูเหมือนเสานั้นจะยาวยิ่งลงไปในดินลึกมาก ซึ่งสั้นลงไปในดินมากดังนี้ เพราะคนทั้งปวงพากันนับถือว่าขลังเปนเครื่องรางต่างคนต่างต่อยไปคนละเล็กละน้อยเสมอไป จึงได้หมดลงไปทุกที

---

(๑) *จะเปนนีฝพายหรือคนจำพวกไหนสงสัยอยู่*

รูปถ่ายพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีแต่ก่อนมา

รูปถ่ายพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี
เมื่อราชบัณฑิตยสภาได้ลงมือจัดการแผ้วถางและขุดดินที่กลบ

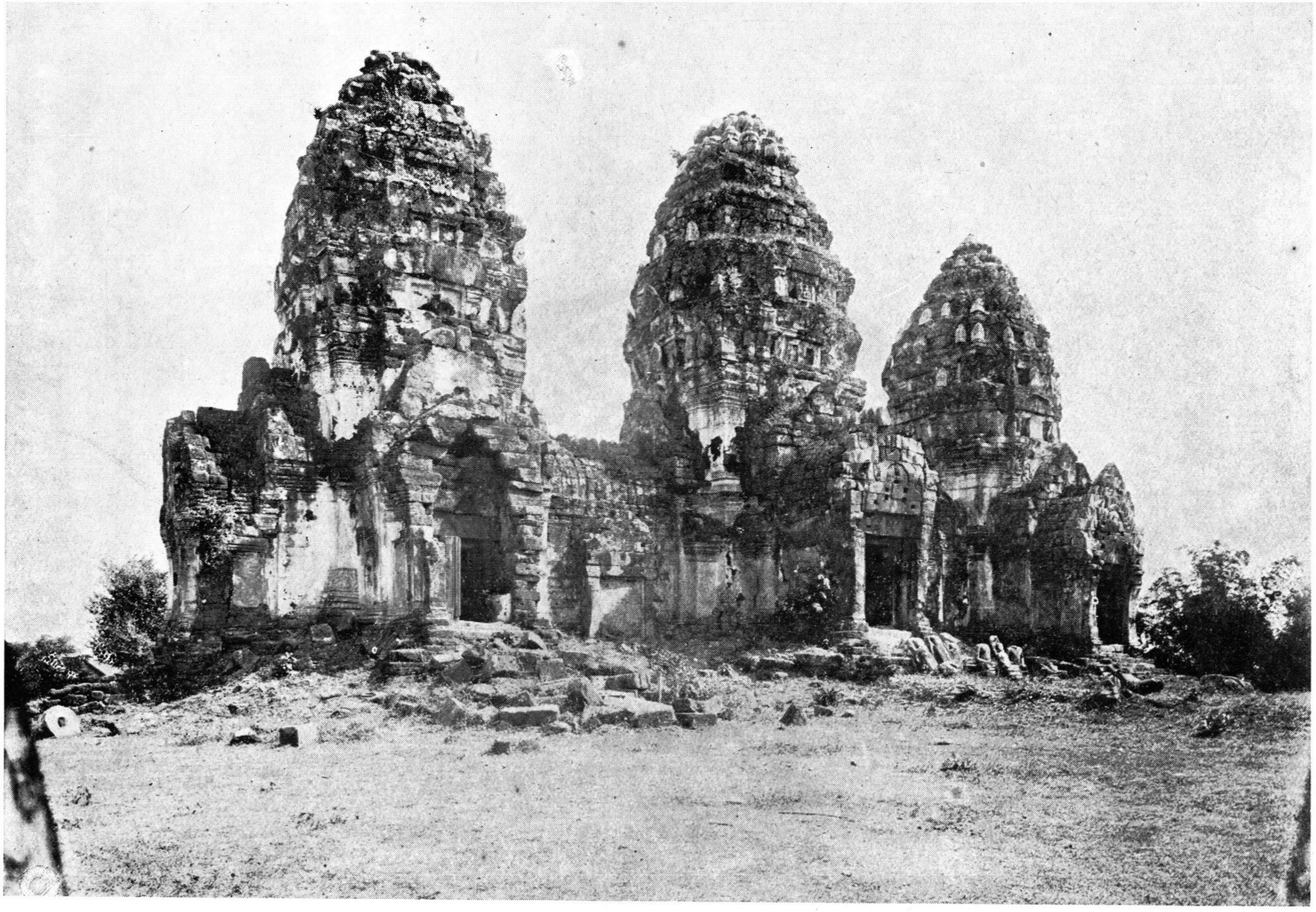

รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีทางด้านตวันตก เมื่อก่อนราชบัณฑิตยสภาได้ลงมือซ่อมเสร็

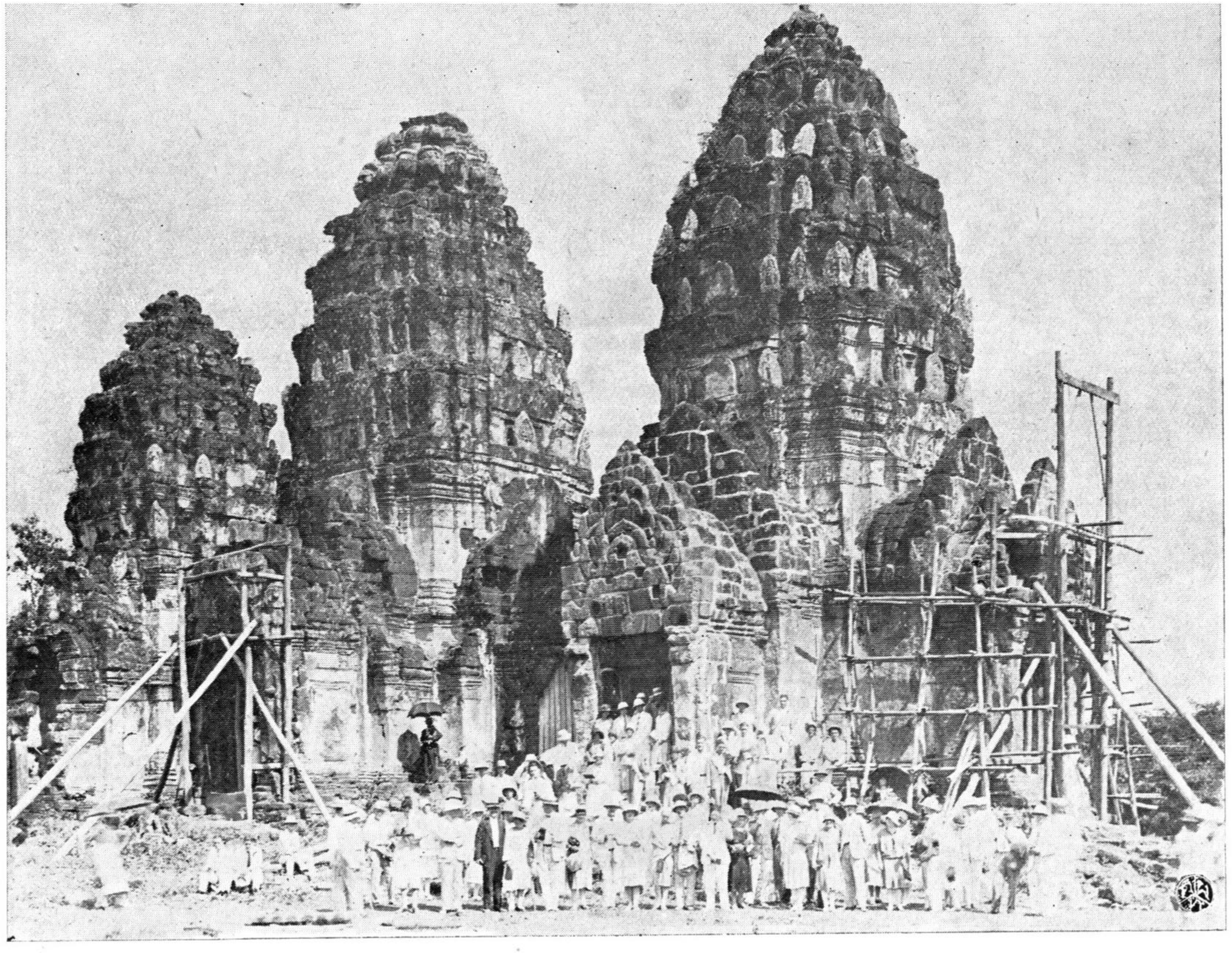

รูปปรางค์สามยอดเมืองลพบุรี กำลังราชบัณฑิตยสภาปฏิสังขรณ์
พวกชาวต่างประเทศพากันขึ้นไปดู เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

ออกจากศรนารายณ์ เดิรเลี้ยวขึ้นไปเลี้ยวทางหน้าบ้านวิชาเยนทร์ กับวัดเสาธงทองต่อกัน ไปพระปรางค์สามยอด ที่พระปรางค์สามยอดนั้นอยู่บนเนินสูงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง รูปร่างพระปรางค์นั้นก็เหมือนพระปรางค์ตามธรรมเนียมอย่างอ้วน ๆ เช่นมีในกรุงเก่าโดยมาก สร้างเรียงกันเปนสามองค์ องค์กลางสูง องค์หน้าองค์หลังย่อมลงมาหน่อยหนึ่ง ชักหลังคาถึงกันทั้งสามองค์ฐานเปนฐานเดียว ก่อรวบข้างในเดิรตลอดได้ถึงกันทั้งสาม ตัวพระปรางค์นั้นก่อด้วยแลงมาก เช็ดหน้าประตูแลกลิบขนุนภาพทั้งปวงใช้ศิลาอย่างศิลาราชบุรี ศิลาเขาสรรพนิมิต[๑] เปนอันมาก ข้างในพระปรางค์นั้นยกแท่นริมผนังรอบไปตลอดทั้งหลังคาที่ต่อกันตั้งพระพุทธรูปต่าง ๆ มีพระนาคปรกมากกว่าอย่างอื่น ๆ เปนพระพุทธรูปศิลา ตรงปรางค์ใหญ่กลางออกไปสองข้าง มีวิหารย่อม ๆ หันหลังเข้าทางปรางค์สามยอดหน้าออกข้างนอกข้างละหลัง ตั้งพระพุทธรูปต่าง ๆ แต่ชำรุดหักพังเสียเปนอันมาก เหลืออยู่แต่ผนังทั้งสองวิหาร

ออกจากพระปรางค์สามยอดเดิรไปสักสองเส้นสามเส้น ถึงศาลพระกาฬ ที่หน้าศาลนั้นมีต้นไทรย้อยรากงอกถึงดินเปนหลายรากรุ่มชิดดี

---

(๑) *เขานี้ราษฎรเรียกกันเปนสามัญว่า เขาสับพลึง ชื่อว่าสรรพนิมิตรดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขนาน*

เขาทำแคร่ไว้สำหรับนั่งพัก(๑) ต้นไทรนี้เหมือนกับที่ยาแรกบ่วใกล้เมืองกาลกัตตา แต่ที่ยาแรกบ่วใหญ่กว่านี้ เปนที่สำหรับไวซรอยแลพวกพ้องไปนั่งเล่น เมื่อเราไปย่กับลอดเมโย(๒) ก็ได้ไปนั่งเล่นในที่นั้น ที่ศาลพระกาฬนั้นเปนเนินสูงขึ้นไปมาก มีบันไดอิฐหลายสิบคั่น ข้างบนเปนศาลหรือจะว่าวิหารสามห้อง เห็นจะเปนช่อฟ้าใบระกา แต่บัดนี้เหลืออยู่เพียงผนัง ที่แท่นมีรูปพระนารายณ์สูงประมาณ ๔ ศอก เปนเทวรูปโบราณทำด้วยศิลา ยังมีเทวรูปเล็ก ๆ เปนพระอิศวรกับพระอุมาอีก ๒ รูป ออกทางหลังศาล มีบันไดขึ้นไปบนเนินสูงอีกชั้นหนึ่ง มีหอ

---

(๑) *มีคำเล่ากันมาแต่โบราณว่า ที่เมืองลพบุรียังมีฝูงลิงเชื้อสายหนุมานอยู่อาศรัย ถ้าราษฎรทำเรือนหลังคามุงกระเบื้องลิงก็มักมารื้อหลังคาเสีย แต่ผู้ที่ไปเที่ยวเตร่แต่ก่อนไม่เห็นฝูงลิงก็สันนิฐานว่าเปนนิทาน ถึงเมื่อเวลาเสด็จประพาสเที่ยวที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ก็ไม่ปรากฏว่ามีฝูงลิงอยู่ในเมืองลพบุรี ครั้นล่วงมาอีกช้านานจนเมื่อตั้งโรงทหารบกที่ใกล้ศาลพระกาฬ ได้ยินว่ามีลิงพลัดเข้ามาครั้วหนึ่ง พวกทหารให้เข้ากิน แต่นั้นก็มีพวกลิงเข้ามาอาศรัยอยู่ที่ต้นไทรศาลพระกาฬจนทุกวันนี้มีเปนฝูงใหญ่ คนก็ชอบไปดูไปเลี้ยงจนลิงเลยคุ้น ถึงเข้ารับหรือเข้าแย่งกล้วยอ้อยในมือคน เขาเล่าว่าบางทีลิงฝูงนี้พากันขึ้นรถไฟซึ่งบันทุกของขึ้นไปเที่ยวจนโคกกะเทียมหรือเหนือกว่านั้น แล้วอาศรัยรถไฟกลับลงมาเมืองลพบุรได้ แต่ข้อนี้จะจริงเท็จอย่างไรไม่ได้เห็นแก่ตา*

(๒) *คราวเสด็จประพาสอินเดีย เมื่อปีมะแม พ.ศ.๒๔๑๔*

เล็กอิกหอหนึ่ง มีแผ่นศิลาเปนรูปนารายณ์ทรงครุฑ แผ่นหนึ่งมีรูปนารายณ์ประทมสินธุ์ แผ่นหนึ่งวางเปะปะไม่ได้ตั้งเปนที่

กลับลงจากศาลพระกาฬเดิรมาตามทางเดิม เลี้ยวไปข้างซ้ายมือดูเทวสถาน ที่เทวสถานนั้นก็ก่อเปนปรางค์อยู่สามยอดเหมือนกัน แต่ไม่ได้ชักถึงกัน พื้นต่อแต่ช่องประตูก่ออุดเสียสามด้าน เยิดไว้ด้านเดียว ในพระปรางค์องค์กลางตามผนังข้างในก่อชักอิฐเปนคูหา ผนังไม่ได้ถือปูนก่ออิฐ แล้วขัดเรียบเหมือนกระเบื้องหน้าวัวไม่เห็นปูน ตั้งแต่ใต้เพดานจนถึงพื้น บนเพดานขึ้นไปก่อตามธรรมเนียม เพดานนั้นยังเหลืออยู่บ้าง ใช้พื้นทาสีดาวจำหลักลายยิดทอง ที่ในกลางปรางค์มีถนนก่ออิฐขึ้นไปสูงประมาณศอกหนึ่ง ศิลารางโม่วางอยู่ครึ่งแท่งเปนของหักกลาง อิกแผ่นหนึ่งนั้นไปทิ้งอยู่ที่ประตูทางที่จะเข้าไปในปรางค์ เห็นจะเปนพระศิวลึงค์ตั้งบนรางโม่ศิลาใหญ่ทีเดียว แต่พระศิวลึงค์นั้นหายไปหาเห็นไม่ เทวสถานนี้เห็นจะเปนของเก่าสำหรับเมืองลพบุรีสืบมาแต่โบราณ ริมเทวสถานมีหอพื้นสองชั้นเปนผมือเดียวกันกับวังอยู่ริมนั้นอิกหอหนึ่ง เห็นจะเปนหอเชือกหรือโรงพิธีพราหมณในการศชกรรม ออกจากเทวสถานแล้วกลับเข้ามาในวังทางประตูเดิม

เวลากินเข้ากลางวันแล้วย่าย ๔ โมงเศษ ขึ้นช้างพังหริ่มผูกกูบเจ้านายขี่ช้างออกจากวังไปตามทางเทวสถาน ข้ามตะพานเรือกคลองห่อไปประตูพเนียด ตามทางที่ไปแลดูสองข้างพื้นแผ่นดินสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนโคกเปนเนิน มีศิลาบ้างแต่สีดินนั้นดำน่าชัง ที่เรียกว่าตะพานเรือกนั้นก็เหมือนกันกับตะพานช้างตามธรรมเนียม แต่ก่อขายาวเผื่อน้ำท่วมปูไม้

ทั้งต้น เหมือนตะพานช้างทั้งปวง เขาว่าคลองท่อนี้เปนคูเมืองชั้นใน มีกำแพงริมฝั่งคลองท่อข้างในชั้นหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้พังยับไปเสียแล้ว เมืองชั้นในนี้ชรอยจะเปนกำแพงเมืองลพบุรีเดิม แต่ครั้งเปนเมืองลูกหลวงอยู่ ก่อนพระนารายณ์ขึ้นมาสร้าง ครั้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นมาสร้างเปนพระนคร จึงได้สร้างกำแพงเมืองนอกขึ้นอีกชั้นหนึ่ง แนวประตูพเนียด เพื่อจะให้แข็งแรงสมเปนพระนครใหญ่ ที่จะได้ป้องกันข้าศึกศัตรูทั้งภายในภายนอก กำแพงเก่าชั้นในนั้นก็เห็นจะไม่ได้รื้อจะคงไว้เปนกำแพงสองชั้น ดังพระราชดำริห์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงขุดคลองผดุงกรุงเกษมเปนคูพระนครชั้นนอก แล้วจึงสร้างป้อมป้องปัจจามิตร ปิดปัจจานึก แผลงศัตรายปรายศัตรูพ่าย ทำลายแรงปรปักษ์ (๑) วางไว้เปนระยะ ๆ ตลอดลำคลอง ก็ทรงพระราชดำริห์จะใคร่ก่อกำแพงรอบนอกอีกชั้นหนึ่งตามแนวป้อม แต่เห็นว่าเปนการป่วยการเรี่ยวแรงมากจึงได้งดไว้ เมื่อมีข้าศึกศัตรูมาอย่างไร ก็คิดตั้งค่ายชักป้อมต่อป้อมให้ถึงกันตลอด ก็จะเปนกำแพงชั้นนอกขึ้นได้ ในขณะที่มีราชการ การที่ทรงพระราชดำริห์นี้เห็นจะเหมือนกันกับเมืองลพบุรีที่เดียว ที่กำแพงเมืองลพบุรีชั้นนอกนี้มีเชิงเทินใหญ่โต แต่กำแพงนั้นพังทลายไปเสียหมด ประตูเมืองก่อรวบชนหลังตั้งใบเสมาลดเปนสามชั้น แต่ประตูสูงประมาณ ๖ วาเศษ

---

(๑) *ป้อมเหล่านี้เดี๋ยวนี้ยังเหลืออยู่แต่ป้อมป้องปัจจามิตร กับป้อมปิดปัจจานึก ทางปากคลองผดุงกรุงเกษมข้างใต้แต่ ๒ ป้อม เท่านั้น*

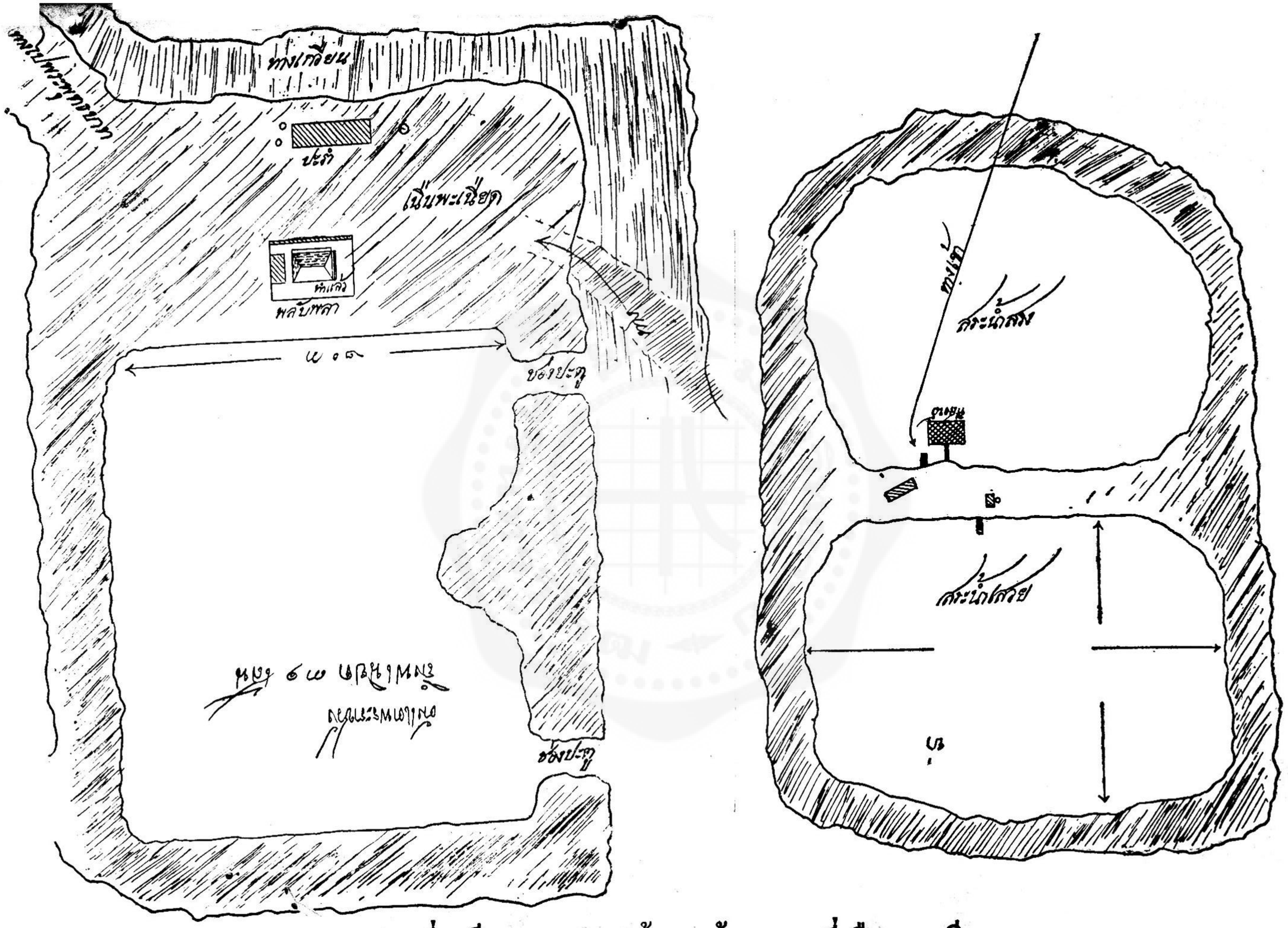

แผนที่พะเนียด แลสระน้ำสรงน้ำเสวย ที่เมืองลพบุรี

กำแพง ๓ วาเศษหรือ ๔ วา ดูภายนอกชรอยจะมีรอย แต่เห็นจะไม่เปนลำน้ำลำคลอง จะเปนแต่ที่ลึก ๆ ลงไป เพราะเปนที่ขุดดินขึ้นถมเชิงเทิน ถ้าระดูน้ำก็จะมีน้ำระดูแล้งเห็นจะแห้ง ในเวลานี้เมื่อออกจากประตูเมืองไป ข้างขวามือมีลำลายเปนลำคลองน้ำน้ำขังอยู่แต่ข้างซ้ายมือไม่มี ตรงประตูเมืองข้ามถนนไปพูนดินเปนพเนียดมีประตูสองประตู พลับพลาตั้งอยู่กลางประตูทั้งสองข้างยื่นออกไปในคอกเหมือนดังที่พเนียดกรุงเก่า ครั้งก่อนคงจะมาทรงจับช้างที่นี่ทุกปี แต่ที่ช้างลงน้ำนั้นไม่แลเห็นว่าจะลงที่ไหน ถ้าจะลงได้ก็แต่ที่ลำน้ำข้างประตูที่ว่าไว้แต่ก่อน เขาเรียกว่าลำพายเรือก็เปนที่แคบเล็ก แต่ช้างที่จะมาจับแต่ก่อนเห็นจะไม่มากเหมือนอย่างที่มาจับที่พเนียดกรุงเก่า จะใช้แต่โขลงหนึ่งสองโขลง ด้วยพเนียดก็แคบที่ลงน้ำก็เล็ก แต่ดูก็จะสนุกดีอยู่ ที่บางปอินของเราจะจับช้างก็ได้ ด้วยเปนถิ่นที่ช้างอยู่ง่าย(๑) ช้างไม่ยอยช้าเหมือนอย่างพาขึ้นมากรุงเก่า แต่ไม่มีที่ลงน้ำด้วยแม่น้ำนั้นน้ำลึกเชี่ยวนักช้างลงไม่ได้

ออกจากพเนียดตรงไปเปนทางซึ่งทูลกระหม่อมรับสั่งให้ตัดไปพระยาทางทาง ๔๕๐ เส้น ตัดไว้แล้วแต่ยังไม่ได้เสร็จ แลไปแยกทางปากขั้นทเลชบศรได้อีกทางหนึ่งเปนทางเสร็จเดิม ไปตามคันทเลมีเกยช้างเกยม้าเปนระยะตลอดไป แต่เราไม่ได้ไปทางนี้ ไปเสียข้างทาง

---

(๑) *เวลาเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ ตั้งแต่บ้านสร้างลงมาจนแถววัดวิเวกวายุพัดหลังพระราชวังบางปอินยังเปนป่าพง ที่ช้างโขลงอาศรัย*

ซ้ายมือ เลียบไปตามริมกำแพงเมืองแล้วตัดไปปราสาททเลชุบศร ระยะทางตั้งแต่วังออกไปถึงประตูพเนียด ๔๓ เส้น ตั้งแต่ประตูพเนียดออกไปอีก ๖๐ เส้นเศษ ถึงปราสาททเลชุบศร ต้องเดิรไปตามคันทเลหน่อยหนึ่งจึงเข้าเขตปราสาท ตามระยะทางมีไร่ไม้หน่าหมาก ที่ร้างที่ลงใหม่บ้างก็มี ด้วยไม้หน่าชอบที่อิฐปูนที่ดอน เมื่อปลูกแล้วไม่ต้องรดน้ำเลย เปนแต่ระวังเมื่อเวลาออกลูกปีละคราวเท่านั้น ถึงระดูน้ำเข้าของนัดเรือลูกค้าขึ้นมารับ หาบเอาไปส่งที่ท่าล่องลงไปขายถึงกรุงเทพ ฯ ได้มีไม้หน่าออกจากเมืองลพบุรีมาก

ตามระยะทางที่ไปเปนทางนอกพระนครมีวัดวาอารามน้อยไม่เหมือนกรุงเก่า ได้เห็นอยู่แต่แห่งหนึ่งหรือสองแห่งเท่านั้น ที่ปราสาททเลชุบศรเปนจตุรมุขมีมุขเด็จองค์น้อยกันเปนข้างหน้าข้างในได้ แลมีศาลาเครื่องประดับกำแพงแก้วหลายอย่าง ดูท่วงทีงามมาก ได้สั่งให้หลวงราชโยธาเทพ (๑) ทำแผนที่มาดู แล้วจึงจะอธิบายต่อครั้งหลัง ในที่หน้าปราสาทแลรอบปราสาทนั้น มีที่ก่อเขื่อนเปนสระลึกลงไปประมาณ ๔ ศอกข้างต่ำกว่า ๔ ศอกข้างหลายสระ เปิดน้ำเข้าออกได้ ด้วยก่อท่อศิลาแล่นถึงกันตลอด แต่ภูมิถนนที่วางสระท่วงทีอย่างไรเห็นไม่ถนัด ด้วยรายฎรปลูกไม้หน่าปกคลุมเสียหมด เมื่อเวลาไปถึงนั้นเปนเวลาเย็นมากย่าย ๕ โมงแล้ว จึงได้ริบกลับมาถึงวังพอมืด ช้าง

---

(๑) *หลวงราชโยธาเทพ (ทัด หงสกุล) ภายหลังได้เปนพระยาราชสงคราม*

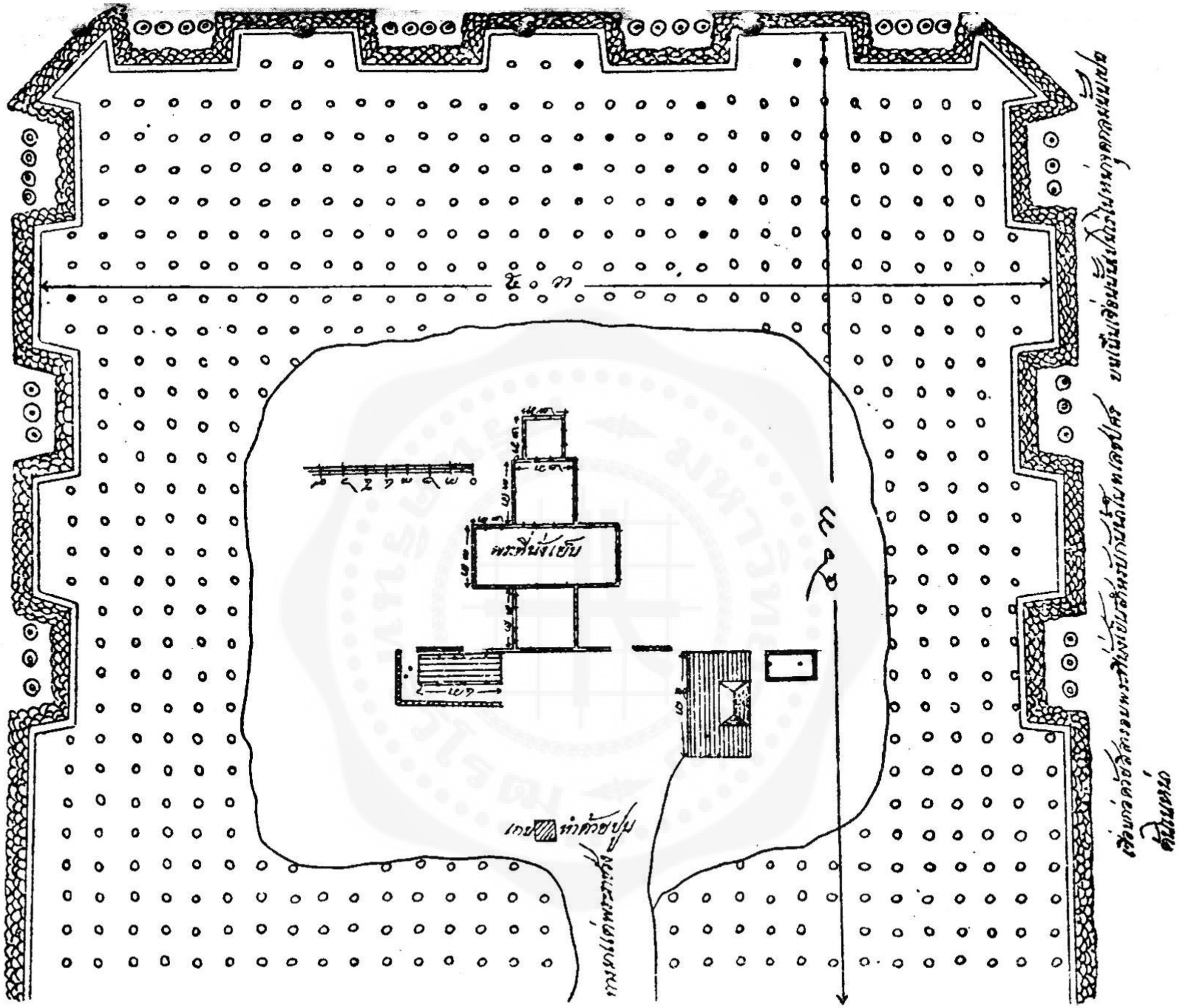

แผนที่พระที่นั่งเย็น ณทเลชุบศร ที่เมืองลพบุรี

ที่ขี่ไปวันนี้คนัก เปนช้างพระยามหาอำมาตย์(๑) จัดซื้อราคา ๕ ชั่ง แต่ที่จริงถ้าจะมาขายสิบชั่งหรือสิบสองชั่งคงจะต้องซื้อ ตั้งแต่ขี่ช้างมา ยังไม่เคยพบคีเหมือนตัวนี้เลยเดิรหลังไม่กระเทือน ถ้านอนก็หลับได้สนิท

วันนี้สั่งให้เขาลองจุดไฟตามร่องตะเกียงที่ริมกำแพงใหญ่แลกำแพงแก้วในพระนารายณ์ราชวังดู ว่าพระนารายณ์ท่านจะจุดเล่นงามอย่างไรบ้าง ดูของท่านก็สว่างงามดีอยู่ ในครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้น ถ้าประทับอยู่ที่แห่งใด เห็นจะตามกะเกียงนี้ทุกคืน ไม่จุดแต่เปนนักขัตฤกษ์จึงได้เจาะช่องไว้ ในที่สำคัญเปนที่ประทับทั่วไปทุกแห่ง ดูก็ไม่เปลืองมากนัก

วันศุกร์เดือนสิบสองขึ้นเจ็ดค่ำ วันนี้ตื่นสายหน่อยหนึ่ง ด้วยทุกวันแดดไม่ใคร่จะมี แต่วันนี้กินกาแฟแล้ว สองโมงเช้าจึงได้ออกเที่ยวดู อยู่ข้างจะถูกแดดสักหน่อยหนึ่ง แต่ไม่ได้ ไปข้างไหนจะเที่ยวอยู่ในวังจึงได้ทนไป ยังสงสัยอยู่ว่าหลังคลังขึ้นไปข้างเหนือ คงจะมีโรงช้างโรงม้าแลที่อื่น ๆ แต่ผู้ที่ค้นจะค้นไม่พบตลอดไป อยากจะได้แผนที่วังให้ตลอดจึงได้เดิรออกทางประตูพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ ไปตามทางห่างตึกพระเจ้าเหากับอ่างแก้ว แล้วเลี้ยวเข้าท้ายคลังที่ขังน้ำ ที่นั้นเปนที่สูงกว่าที่อ่างแก้วก่อเสริมปากขึ้นมาประมาณสัก ๖ ศอก เปนที่สำหรับถ่ายน้ำมาขังไว้ใช้น้ำพุที่อ่างแก้ว แล้วออกจากที่นั้นไป

---

(๑) *พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร)*

ค้นหาพยรากกำแพงแก้วแลศาลาเปนหลายแห่ง ขนไปถึงหน้าประตู ตรงพระที่นั่งจันทรพิศาล มีกำแพงสูงกั้นอีกชั้นหนึ่ง ในกำแพงนั้น ค้นพยรากติกใหญ่ ๆ สี่เหลี่ยมอยู่ข้างเหนือประตูสองหลัง ใต้ประตู สองหลัง เห็นว่าจะเปนโรงช้าง แต่เปนที่รกมากไม่ได้ถางกัน ดูรากสังเกตได้แน่ แลที่นั้นก็ควรจะเปนที่ตั้งโรงช้าง ด้วยอยู่ตรงหน้าพระที่นั่ง แลเปนทางประตูซึ่งจะไปลงน้ำได้โดยง่าย กำแพงนั้นกั้นเลียวไปตามกำแพงวังด้านเหนือต่อไปอีกตลอด เว้นแต่ช่องประตูกลาง เห็นจะเปนโรงม้าทีมพลต่าง ๆ กลางนั้นจะเปนสวนดอกไม้หรือสนามคลีก็ได้ด้วยเปนที่กว้าง ท่วงทีที่วางที่เล่นแลที่พนักงารทั้งปวงเห็นเรียบร้อยดีมาก ได้สั่งให้กรมนเรศรทำแผนที่ในบริเวณกำแพงชั้นในพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ กาพย์ทำแผนที่ตั้งแต่กำแพงหน้าพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ตลอดถึงประตูหน้าติกพระเจ้าเหาแลคลังทั้งปวง จมื่นสราภัย(๑) ทำแผนที่ป้อมโรงช้างโรงม้าทีมพลขันธ์ ด้านหน้าพระที่นั่งจันทรพิศาลต่อเข้าไปชั้นในในวงกำแพงนั้นให้กาพย์กับจมื่นสราภัยช่วยกันทำสองคน จะเล่าเรื่องราวเก่า ๆ แลความคิดเห็นคเนคนายบ้างเวลาก็ไม่พอ ต้องขอผัดไปต่อแผนที่แล้ว

เวลา ๔ โมงกลับ ขึ้นทางประตูหน้าพระที่นั่งจันทรพิศาล เที่ยงวันนี้เปนวันทอดกฐิน แต่งตัวเสื้อเข้มขาบเยรบัพ ไปด้วยเสลี่ยงออกจากประตูวังด้านใต้ ไปทอดกฐินวัดกระวิศราราม มีพระสงฆ์อยู่แปดรูป

---

(๑) *จมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง-ชูโต) ราชองครักษ์เดียวนี้เปนเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี*

มากกว่าแต่ก่อน วัดนี้เปนของทูลกระหม่อมทรงสร้าง อยู่ชิดกับประตู
วังทิเดียว ถวายเงินพระสงฆ์องค์ละสองตำลึง ออกจากวัดกระวิศรามม
กลับเข้าวังไปโดยทางหน้าพระที่นั่ง ออกประตูข้างเหนือไปทางวัดรวก
ทอดกฐินวัดเสาธงทอง ที่วัดเสาธงทองนี้ เปนกฐินหลวงสืบมาช้านาน
เพราะเปนวัดพระครูสังฆการวาหเข้าคณะอยู่ในนั้นสืบ ๆ มา แต่ไม่ผูก
พัทธสีมาต้องไปอาศรัยสวดที่วัดรวก เรื่องที่ไม่ได้ผูกพัทธสีมานี้ เปนที่
น่าสงสัยอยู่ ดูเหมือนหนึ่งว่าวัดรวกกับวัดเสาธงทองจะเปนวัดเดียวกัน
ลัทธิโบราณ ๆ ที่ถือกันว่าพระวิหารหลวงเปนที่สำคัญ มักจะทำใหญ่โต
พระอุโบสถเปนแต่ที่ทำสังฆกรรม ทำไว้แต่เล็กๆ ดังนี้มีนัยมาแต่โบราณ
มาก ก็ที่วัดรวกกับวัดเสาธงทองนี้กำแพงติดกันเปนแนวเดียว มีแต่
รก ๆ อยู่กันกั้นกลาง ข้างฝ่ายวัดเสาธงทองพระวิหารทำเปนวิหารคดหัก
หลังคาสองชั้น พระประธานใหญ่ หน้าตักประมาณสักสามวา ที่พระวิหาร
ก็ตั้งอยู่กลางวัด ไม่มีการเปรียญหรืออุโบสถสิ่งไรเลยสักอย่างหนึ่ง
มีแต่พระเจดีย์อยู่ข้างโบสถ์ข้างขวามือ ซึ่งต่อกันกับวัดรวก กุฎีพระสงฆ์
ซึ่งอยู่ในบัดนี้ มาทำอยู่ข้างตึกวิชาเยนทร์ เอาตึกบุตึกคชสารเข้า
เปนวัดเสียด้วย เมื่อทอดกฐินแล้วเราได้ออกไปดู ก็พบรอยกำแพงวัด
อยู่ในตึกบุตึกคชสารเข้ามาห่างจากวิหารไปสัก ๗_๘ วา ที่กุฎีพระล้ำ
ไปอยู่ในหมู่ตึกบุตึกคชสาร ก็ตึกบุตึกคชสารนี้เปนตึกฝรั่งพวก
วิชาเยนทร์ ตัวกำแพงซึ่งพระสงฆ์ถือว่าเปนกำแพงกุฎีนั้นก็เปนกำแพง
ฝรั่ง ซุ้มประตูยังมีอยู่ เปนฝีมือเรื่องเดียวกับตึกวิชาเยนทร์ทั้งสิ้น
แต่ตัวตึกบุตึกคชสารเปนตึกสองชั้นสิ่เหลี่ยมอยู่หลังหนึ่ง พระครูไป

ซ่อมหลงคาแล้วขึ้นอยู่ เจ้าตัวเธอยอกว่าเปนตึกคชสาร ข้างหน้าออกมา
ที่เรียกว่าตึกบิฎุนั้น เปนตึกสองหลังแคบ ๆ ดูเหมือนต่อกันเปนข้อศอก
แต่จะดูสัณฐานว่าอย่างไรเปนแน่นั้นไม่ได้ ด้วยพระสงฆ์เธอไปซ่อมแซม
แก้ไขขึ้นอย่ ผมอที่ทำก็เลอะเทอะเลือนเบือนไป เปนฝรั่งแกมไทย
แต่คงสังเกตได้ ที่หน้าต่าง ประตูเปนโค้งอย่างคาธอลิกทั้งสิ้น ท่วงทีตึก
นั้นก็เปนฝรั่งอยู่บ้าง เห็นว่าที่ตึกฝรั่งนี้จะพึงมาเปนวัดขึ้นเมื่อเมืองลพบุรี
เปนเมืองร้างไปแล้วเปนแน่ไม่ต้องสงสัยเลย เมื่อตึกนี้เปนตึกฝรั่งอยู่
ดังนั้นที่ลานทั้งสองข้างก็แคบหนักหนา ข้างฝ่ายวัดรวกนั้นเล่า ที่พระ
อุโบสถไม่ได้อยู่กลางวัด ไปอยู่มุมวัดด้านใต้ ที่กลางวัดนั้นเปนศาลา
การเปรียญ หมู่กุฎิอยู่ข้างกำแพงที่ต่อกับวัดเสาธงทอง ถ้าจะคิดเอามา
ต่อกันทั้งสองวัด ก็เห็นเปนวัดเดียวกัน ที่อุโบสถพระวิหาร การเปรียญ
กุฎิพร้อมด้วยกัน สิ่งละอย่าง ๆ ทั้งนั้น วัดเสาธงทองกับวัดรวกนี้
ถ้าจะว่ากันด้วยแบ่งลาภสงฆ์ น่าว่ามากกว่าวัดนาควัดกลาง(๑) ซึ่งเปน
การปรึกษาใหญ่ กันในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

---

(๑) วัดนาค วัดกลาง อยู่ริมคลองมอญฝั่งใต้ เดิมเปน ๒ วัด มีแต่คูคั่นกลาง เดี๋ยวนี้เลิกวัดนาครวมกับวัดกลาง เรียกว่า วัดนาคกลาง ทางคลองมอญฟากเหนือตรงกันข้ามมีอีกวัดหนึ่ง ชื่อวัดพระยาธรรม ผู้ที่อ่านพงศาวดารมักเข้าใจว่าเปนวัดนาคเดิม แต่ที่จริงหาเปนเช่นนั้นไม่

ทอดกฐินแล้วกลับเข้าวัง วันนี้ให้กฐินวัดเชิงท่าลูกพระยาสุจริตไปทอด วัดทรงกบินหมอสาย วัดรวกเจ้าเข่ง วัดโพธิเก้าต้นท้าวนาค (๑)

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ออกจากวังมาลงเรือยนยกพิศาล เรือพิมานอมรินทร์นั่งรอง เรือดั้งสามคู่ขึ้นไปทอดกฐินวัดมณีชลขันธ์ คือวัดเกาะแก้ว เปนวัดท่านเจ้าพระยายมราชสร้าง (๒) ทำมานานแล้วแต่พึ่งแล้วลงพระอุโบสถพระวิหารน้อย ๆ เกลี้ยง ๆ มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่ง กุฎีใหญ่ฝาปูนสามหลัง หอสวดมนต์หลังหนึ่ง หอระฆังหลังหนึ่ง รอยวัดนั้นลงเขื่อนอิฐทั้งสิ้น เขื่อนนี้เจ้าพระยายมราชได้ลงคราวก่อนครั้งหนึ่งแล้วไม่อยู่ ครั้งนี้ลงอยู่ได้ ที่ลึก ๓–๔ ศอกกึ่ง ที่ตื้น ๗–๘ ศอกกึ่ง ในพระวิหารมีพระกาไหล่ทองตั้งบนยยกองค์หนึ่งเปนพระของท่านยมราชสร้าง ดูภูมิวัดแลการที่ทำงามพอสมควรเปนอย่างดีอยู่แล้ว กับพระเจดีย์สูงอีกองค์หนึ่งอยู่ข้างเกาะ สร้างมาช้านานนักหนาแล้ว ตามเสด็จขึ้นมาแต่ก่อนที่ไรก็เห็นก่อค้างอยู่อย่างนั้น ครั้นมาเมื่อยี่วอกดูเหมือนแล้วไป พระเจดีย์องค์นี้เขาว่าเปนของขรัวแสง คนทั้งปวงนับถือกันว่าเปนผู้มีวิชา เดิรตั้งแต่เมืองลพบุรีเข้าลงไปฉันเพนที่กรุงเทพ ๆ ได้

---

(๑) *ผู้ซึ่งไปทอดพระกฐินนั้น วัดเชิงท่า เจ้าจอมเจิมธิดาพระยาสุจริตรักษา วัดทรงกบิน พระวรวงศเธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ วัดรวก หม่อมเจ้าหญิงยี่เข่ง ในพระองค์เจ้าเพ็ชรหึง ลูกเธอกรมพระราชวังบวรรัชกาล ๑ ซึ่งเปนผู้รับสั่งฝ่ายใน ภายหลังได้เปนพระองค์เจ้า วัดโพธิเก้าต้น ท้าวสุภัคการภักดี (นาค)*

(๒) *เจ้าพระยายมราช (เฉย) ต้นสกุลยมาภัย*

เปนคนกว้างขวางเข้านายขุนนางรู้จักมาก ตัวไม่ได้อยู่ที่วัดมณีชลขันธ์นี้ น่าเข้าพรรษาไปจำพรรษาอยู่วัดอื่น ถ้าถึงออกพรรษาแล้วมาปลูกโรงอยู่ริมพระเจดีย์องค์นี้ก่อเองคนเดียวไม่ยอมให้คนอื่นช่วย รายฎรที่นับถือพากันช่วยเรี่ยรายส่งอิฐปูน แลพระเจดีย์องค์นี้เจ้าของจะทำแล้วเสร็จตลอดไป หรือจะทิ้งผู้อื่นช่วยเมื่อตายแล้วไม่ได้ถามดู ของเธอก็สูงดีอยู่ ทอดกฐินแล้วให้หลวงสุนทรพิมลแจกเงินรายฎรซึ่งมาอยู่ที่นั่น

ลงเรือมาจอดที่แพพักท้องพรหมาสตรมีแพข้างหน้าหลังหนึ่ง แพอยู่หลังหนึ่งทำใหม่ แพข้างในสองหลัง แพเสด็จยาย[๑] หลังหนึ่ง ทอดตะพานถึงกันมีที่อาบน้ำ เรือจอดเปนข้างในได้ทั้งสองด้าน แพคราวนี้ทอดอยู่กลางน้ำ ไม่เหมือนครั้งก่อน วันนี้ลมจัดจนสว่างหนาวเหมือนกับสองวันที่ล่วงมาแล้ว ประมาณเวลากลางคืนเพียง ๗๘_๗๙ ดีกรีลมพัดมาก เปนแต่เย็นประมาณไม่ใคร่จะลด นอนในเรือ

วันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นแปดค่ำ เช้าลงเรือแหวดสี่แจว เปนกระบวรข้างใน ไปตามในทุ่งนามีเข้าสองข้าง เขาว่าทาง ๖๐ เส้นถึงบ้านลาวท่าแค เขาทำตะพานลงมารับในชุ้มไผ่ ขึ้นเดินไปตามระหว่างเรือนมีพวกลาวลงมานั่งรับข้าง นั่งขายของข้าง ราคาแพงที่สด เห็นจะขึ้นสักสี่ต่อ เรือนนั้นไม่ประหลาดเหมือนลาวทรงดำเมืองเพ็ชรบุรี ดูเหมือนเรือนไทย ๆ เรา มีเครื่องทำมาหากินแอกไถกี่ทอหูก แลอื่น ๆ เตาไฟอยู่ในครัวเรือน กางมุ้งเรียงเปนแถวกัน ทั้งพ่อตาแม่ยายลูกชาย

---

(๑) *สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร*

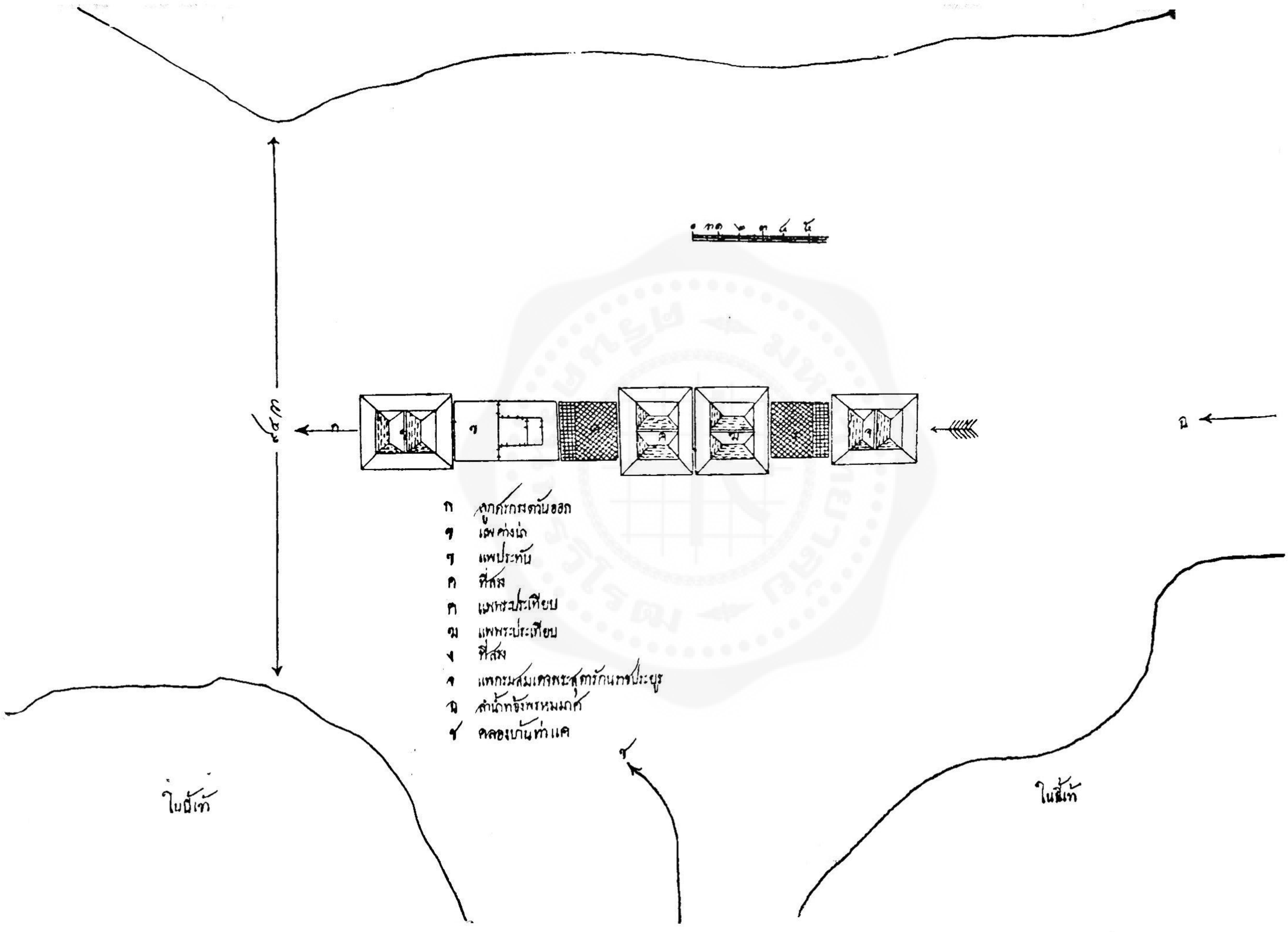
ก ลูกศรกลางตันออก
ข เสาต่างเก่า
ค แพประทับ
ง ที่สลัก
จ แพพระประเทียบ
ฉ แพพระประเทียบ
ช ที่สลัก
ซ แพกระสอบเครื่องพระสุคารักษาการประยูร
ฌ สำนักทรัพราหมณ์
ญ คลองบ้านท่าแค
ใบชัยเท้า
ใบชัยเท้า

ลูกสาวอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน ดูโสโครกเบื่อนเปรอะมาก เดิรไป
หน่อยหนึ่งถึงทิลานกว้างมีโรงธรรมหลังคามุงจาก ปลูกอยู่กับพื้นดิน
มีธรรมาสน์สำหรับพระเทศน์ ตรงโรงธรรมนั้นไปหน่อยหนึ่ง มีโบสถ์
ก่อค้างอยู่เพียงลายชั้นล่าง ตั้งผนังขึ้นเพียงเล็กน้อย เห็นจะไม่สำเร็จ
ข้างขวามือเปนหมู่กุฏิก็เปนเรือนจาก เหมือนคนๆเราอยู่ตามธรรมเนียม
ให้นิมนต์พระสงฆ์มาหามีพระอยู่ ๕ รูปทั้งสมภาร สมภารชื่อหยอด
รูปร่างอ้วนห่มคลุมลงมาทั้งปวง มีห่มครองอยู่แต่พระแก่องค์เดียว
ได้ถวายเงินองค์ละกึ่งตำลึง แล้วถาสัพพีสัพพพุทธาภาวตุสัพเสียง
เปนลาว แล้วถามว่าเทศน์อะไรได้บ้าง บอกว่าเทศน์ชูชกก็ได้ เรา
ก็นิมนต์ให้เทศน์ ต้องกลับขึ้นไปเอาหนังสือแว่นตา อยู่ข้างนี้เรา
เรียรายเงิน ส่วนของเราเอง ๘ บาท เรียรายได้อีก ๑๖ บาทเศษ
รวมเปนเงิน ๒๔ บาทเศษ ไปเรียรายอยู่ข้างโน้นแลหาเทียนที่จะมาติด
ประจำกัณฑ์ กลับมาถึงไม่เห็นขรัวหยอด ตะโกนเรียกหาไพล่ขึ้นไป
นั่งอยู่บนธรรมาสน์เสร็จแล้ว นายกองลาวมาอาราธนาศีล ให้ศีลแล้ว
ตั้งนะโมว่าเนื้อความชูชกต่อไป เรานั่งฟังเทศน์พลางพูดกับพระยาสุจริต
พลาง เทศน์ทำนองแอ๊ ๆ อย่างลาวฟังเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง พรรณา
ถึงพระเวสสันดรทรงศีลบูชาไฟ แล้วกล่าวถึงตาชูชกรูปพรรณสัณฐาน
อย่างไรขอทานสิ่งนั้น ๆ นับรายชื่อสิ่งของไปทุกอย่าง จนกะทั่งถึงได้นาง
อมิตตดามาเปนเมีย แหล่พราหมณ์ตีเมีย แลพวกที่ท่าน้ำหายไปไม่ได้ยิน
หรือจะเผลอไปไม่ได้ฟังก็ไม่ทราย มาถึงปลายกำลังนางอมิตตดาใช้ให้
ชูชกไปเขาวงกฎ เราขี้เกียจฟังเบื่อก็สั่งให้แกจบเสีย ถวายเครื่องกัณฑ์

เข้าโภชน์ตะลุ่มหนึ่ง เข้าเม่าตะลุ่มหนึ่ง ซึ่งได้ของกำนันจากนายบ้าน ลาวพวกนี้เปนลาวจ่ายเดือนกรุงเทพ ฯ ทั้งนั้น กลับมาหยุดเก็บสายบัว ดอกโสนไปพลาง มาถึงเรือ ๕ โมง คิดอ่านทำขนมสายบัวตามตำรา อ้ายฉัน(๑) ขนย่าย ๒ โมงเศษจึงได้แล้ว กินเข้ากลางวันแล้วให้ไปเร่งเรือ ผ้าป่าขึ้นมา แล้วพระยามหามนตรีพระยาอนุรักษ์(๒) เปนผู้จัด เอาเรือคู่ชักเปนเรือผ้าป่าสองลำ มาถวายพระสงฆ์วัดกระวิศรามหนึ่ง ๘ รูป วัดมณีชลขันธ์ ๗ รูป ตำรวจกรมวังทหารแลพระยาสุจริตเรี่ยรายกัน หาเครื่องไทยทานต่าง ๆ คนละอย่าง มหาดเล็กเรี่ยรายเปนเงินติดเทียน ได้องค์ละ ๔ บาท เรือดังอีก ๒ ลำเปนเรือแตรเรือแห่ มีเรือกลองแขก แลเรือพิณพาทย์ เรือพวกราษฎรมาช่วยแห่ผ้าป่า ประมาณ ๓๐๐–๔๐๐ ลำ เขาบอกบุญกัน เรียกว่าบอกเข้าห่อ ถ้าบอกเข้าห่อแล้วเปนการใหญ่ ต่างคนต่างมีเข้าห่อของตัวมาสู่กันกิน เรือเพลงมาร้องอยู่แต่เช้า ๕ โมง ขนย่าย ๔ โมงจึงได้ออกแห่ ทักษิณรอบแพสามรอบ เราลงเรือ เอาลูกมะกรูดบัญจุเงินเพื่องทั้งทาน แย่งกันสนุกสนานมาก ครบ สามรอบแล้วราษฎรพากันฉุดเรือผ้าป่าไปตามใจ เราลงเรือไฟเล็ก ท่านเล็กล่วงลงไปตามลำแม่น้ำ จนสิ้นพ้นเขตวังไปหน่อยหนึ่ง แล่น

---

(๑) *ผู้ซึ่งคำรัสเรียกว่า “อ้ายจัน” เดี๋ยวนี้เปนพระยาสิริสัตยสถิตย์ เปนข้าหลวงเดิม ในเวลานั้นเปนที่นายรองพลพัน*

(๒) *พระยามหามนตรี (อ่ำ ต้นสกุลอัมรานนท์) ภายหลังได้เปนพระยาพิชัยสงคราม พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร (เผือก เศวตานนท์) ภายหลังได้เปนพระยามหานิเวศนานุรักษ์*

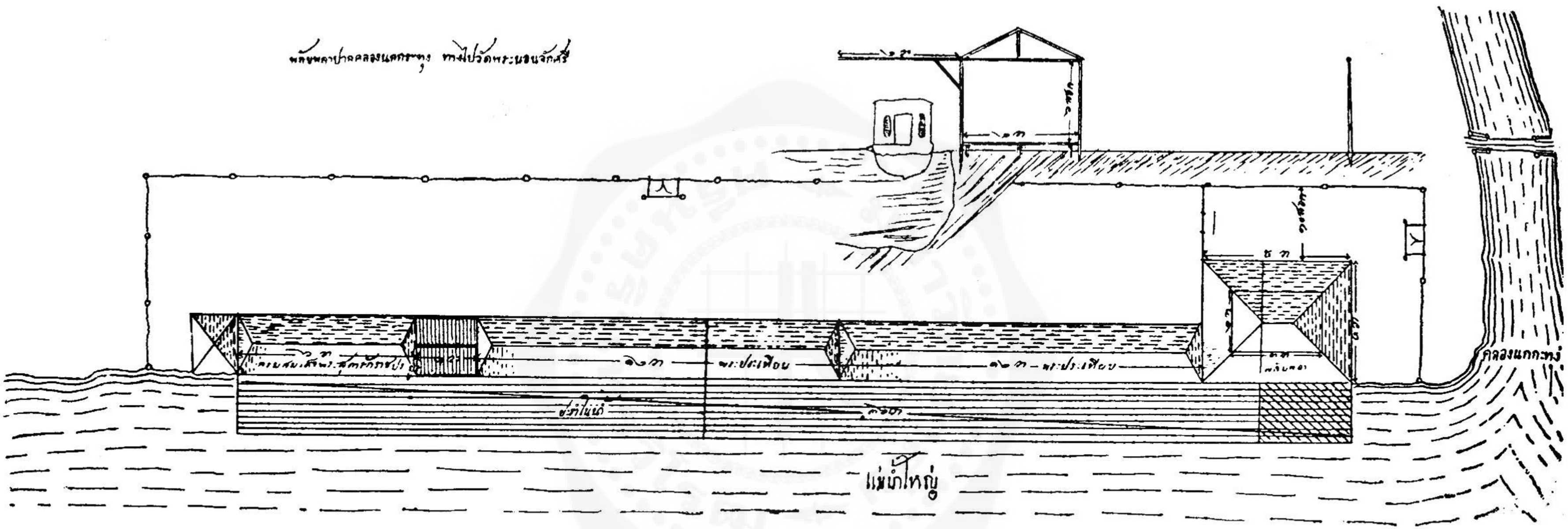

แผนที่พลับพลาประทับแรม ที่เมืองสิงห์

กลับขึ้นมาเลี้ยวทางยางขันหมาก ไปดูบ้านพระยาสุขริตรักษาแล้ว
กลับเข้าทางท้องทุ่งไปเข้าข้างเหนือน้ำ พ้นปากคลองท่อหน่อยหนึ่ง
กลับเข้าในท้องพรหมาสตรไปขอดที่แพ เมื่อมาตามทางพบเรือรายฎร
ที่แห่ผ้าป่า ถึงลูกมะกรูดให้ทุก ๆ ลำ แล้วลงเรือแหวดสี่แจวไปอายน้ำ
ที่สระน้ำสรง ไม่เห็นอะไรเลยน้ำท่วมเปนทุ่งปรกติ สระที่เรียกว่าสระ
น้ำสรงน้ำเสวยนี้ เห็นจะเปนชื่อเรียกมาแต่ครั้งที่เล่ากันว่าพระร่วงส่ง
ส่วยน้ำเมืองเขมร ที่บ้านคนหมู่นั้นก็เรียกว่าบ้านสระน้ำสรงเสวย ค่ำ
วันนี้รับหนังสือตอบหนังสือกรุงเทพ ฯ แลแจกเสื้อกรมการให้ซองรูป
พระยาสุขริตรักษาใบหนึ่ง กับเงินสามชั่งช่วยในการที่เขาส่งสำรับ
ข้างใน ให้ลูกกระดมมือไข่มดพระพิเรนทร์คู่หนึ่ง ดินสออักษรชื่อ
อันหนึ่ง ครั้นเวลา ๕ ทุ่มให้ท่านเล็กไปทอดผ้าป่า เพลงยังเล่นอยู่
จนสว่าง วันนี้ไม่มีลมพัดอยู่ข้างจะร้อน

วันอาทิตย์เดือนสิบสองขึ้นเก้าค่ำ เวลาเช้าพระยาจ่าแสนพาพระ
นครพราหมณ(๑) เจ้านายกองส่วยทองมาหา ได้ให้ดุมมือประดับ
ทับทิมคู่หนึ่งกับดินสอทองคำอันหนึ่งแก่พระพหล เวลาเช้า ๒ โมงเศษ
ออกเรือจากท้องพรหมาสตร ตามทางมีวัดข้างบ้านข้างราย ๆ ห่าง ๆ
๕ โมงออกปากน้ำบางพทรา ล่องลงมาถึงพลับพลาคลองกุทุงแขวง
เมืองพรหมบุรี เวลา ๕ โมงครึ่งขัดเรือให้จอดแลแก้ไขพลับพลาข้างแล้ว
ยังไม่พร้อมกัน ลงเรือโสภณล่วงลงไปขึ้นที่วัดข้างบ้านแป้ง ที่บ้านแป้ง

---

(๑) *เปนปลัดเมืองลพบุรี แต่ใครเปนในสมัยนั้นหาทราบไม่*

นี้เปนท่าขึ้นเมืองลพบุรีที่ได้ออกชื่อไว้แต่ก่อน วัดกว้างใหญ่กว่าดเตียน เข้าไปดูในโบสถ์แลที่พระยาทำลองแล้วมานั่งที่การเปรียญ เรียกพวกลาวมาขายของ มีผ้าซิ่นแลด้ายผ้าขาววามาขายบ้าง ดูไม่มีสิ่งใดน่าซื้อ ซื้อแต่ผ้าซิ่นรวทองสองผืน กับผ้าพื้นอีก ๖—๗ ผืน กลับขึ้นมากินเข้ากลางวันแล้วลงเรือท่านเล็กไปตามคลองกทุง เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เมื่อขวนจะออกแม่น้ำเมืองสิงห์ เปนช่องแคบพอจุเรือไฟไป เมื่อออกลำแม่น้ำน้อยแล้วน้ำเชี่ยวจัด แล่นทวนน้ำขึ้นไปถึงท่าวัดพระนอนจักศรี เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง แม่น้ำนี้เปนแม่น้ำด้วนเปนแต่คลองออกชรอยแต่เดิมเห็นจะเปนแม่น้ำใหญ่ ด้วยเปนแม่น้ำแลเปนเมืองใหญ่ระยะบ้านก็มีถี่กว่าที่อื่น ๆ ในแขวงนั้น แลมีวัดโต ๆ มากเหมือนกรุงเก่า ที่พระนอนจักศรีนี้เปนแขวงเมืองสิงห์ พวกกรมการเมืองสิงห์บุรีเมืองอินทบุรี มาทำพลับพลาเปนสามหลังหลังละสามห้อง ขึ้นยกสมเด็จกรมพระมาคอยรับอยู่ที่นั่น นำพระยาไชยนาทพระสิงหบุรีพระอินทบุรีแลกรมการมาหา มีของกำนัลกล้วยอ้อยแลเลี้ยงขนมจีน ที่วัดพระนอนจักรศรีนั้นห่างแม่น้ำเข้าไปสามสิบวา เปนที่น้ำท่วมต้องพูนถนนแลมีตะพานข้าม ที่เขตวัดนั้นมีกำแพงแก้วกั้นชั้นหนึ่ง หน้าโบสถ์มีการเปรียญ โบสถ์เก่าหลังย่อม ๆ อยู่ท้ายวิหารพระนอน รอบวิหารพระนอนนั้นมีกำแพงแก้วเตี้ย ๆ ชั้นหนึ่ง ตัวพระวิหารนั้นไม่มีหลังคา ผนังแลเสาทลายเสียบ้างยังเหลืออยู่บ้าง ที่องค์พระเห็นจะถูกเครื่องบนตกถูกทับ ที่พระชงฆ์ทลาย ตัวพระวิหารนั้นวัดโดยยาวตลอดเฉลี่ยเส้น ๗ วา โดยกว้างตลอดเฉลี่ย ๑๑ วา เสาข้างในเปน ๘ เหลี่ยม

ผนังนอกเว้นช่องหนึ่งมีหน้าต่างช่องหนึ่ง แต่ใช้หน้าต่างใหญ่ไม่เหมือนของโบราณที่เดียว ได้ความตามพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐทรงปฏิสังขรณ์แลฉลอง ดูผู้มือช่างที่ทำก็พอถูกต้องกันองค์พระวัดตั้งแต่ยอดพระรัศมีตลอดถึงพระบาทได้เส้น ๑๐ ศอก วัดตามพื้นรายได้ ๒๑ วา อาการที่พระพุทธไสยาสน์ประทมนั้น ดูเปนแบบไม่เหมือนอย่างกรุงเก่าหรือกรุงเทพฯ พระกรทอดออกไปมาก พระเขนยหนุนไม่สูชันนักตกต่ำๆ เปนประทมราบ แต่พระยาทซ้อนกันตรงเหมือนอย่างพระนอนทั้งปวง นิทานที่เล่าเรื่องพระนอนจักรศรีนี้มีหลายเรื่องหลายราว ทำนองเดียวกันกับพระประถมเจดีย์ พระธรรมไตรโลก(๑) ว่าทราบว่าพระเจ้าสิงหพาหุเปนผู้สร้าง แต่พระเจ้าสิงหพาหุจะครองสมบัติแห่งใดสร้างครั้งไรก็ไม่ปรากฏ คำเล่าอีกอย่างหนึ่งว่า พระยาจักรีศรีเปนผู้สร้าง เรื่องราวเดิมว่าพระมหากษัตริย์ในแถบนี้ มีพระราชธิดาองค์หนึ่งเลี้ยงสุนัขไว้ ภายหลังมาสุนัขนั้นได้สมัครสังวาสด้วยพระราชธิดามีครรภ์ขึ้น พระบิดาให้สืบสวนหาชายชู้ไม่ได้ จึงได้ความว่าพระราชธิดานั้นเปนชู้กับสุนัข ให้ขับเสียจากพระราชวัง นางนั้นคลอดบุตรมาเปนพระยาจักรีศรี ครั้นอยู่มาพระราชบิดาทรงทราบว่าพระราชนัดดาร่ำโฉมโนมพรรณดีกลับทรงพระกรุณาขึ้น จึงให้ไปรับเข้ามาไว้ในพระราชวังตามเดิม ครั้นพระไอยกาสิ้นพระชนม์ พระยาจักรีศรีก็ได้ครองราชสมบัติสนองพระองค์ต่อไป มีบุญยารมีเปนอันมาก

---

(๑) *พระธรรมไตรโลก (อ้น) วัดสุทัศน์ ต่อมาได้เลื่อนเปนที่พระพิมลธรรมมาอยู่วัดพระเชตุพน*

ภายหลังมามีความสงสัย จึงได้ถามพระมารดาว่าใครเปนพระบิดา มารดาจึงแจ้งความว่า ผู้ใดที่ตามไปมาอยู่ด้วยเสมอ ผู้นั้นแลเปนพระบิดา พระยาจักรีศรีสังเกตเห็นสนัขซึ่งเปนบิดานั้นติดตามอยู่เสมอ ก็มีความขัดเคือง จึงได้ฆ่าสุนัขนั้นเสีย ก็พอเอิญบังเกิดมืดมัวไปทั่วทิศ พระยาจักรีศรีจะเสด็จกลับเข้าวังก็ไม่ได้ จึงได้เอาไส้สุนัขซึ่งเปนบิดานั้นพันพระเศียร แล้วเสด็จกลับเข้าพระราชวัง อากาศที่มัวมนท์นั้นก็หายไป จึงได้มีความร้อนพระทัยไปหาพระมหาเถร ปรึกษาที่จะแก้บาปบิตุฆาฏ พระมหาเถรจึงได้ทูลให้สร้างพระพุทธไสยาสน์องค์นี้ จึงมีนามปรากฏว่าพระนอนจักศรี ตามพระนามของพระยาจักรีศรีนั้น (๑) เรื่องราวคล้ายกันกับเรื่องพระยากงส์พระยาพาน แต่เมื่อจะคิดตามความอนุมาน ก็เห็นว่าพระพุทธไสยาสน์องค์นี้ใหญ่โตมากเห็นจะไม่ใช่เปนของราษฎรสร้าง คงจะเปนพระเจ้าแผ่นที่มีอำนาจ ตั้งพระราชอาณาเขตในแถบนี้ ทรงสร้างขึ้นด้วยพระราชศรัทธาหรือให้งามพระนครอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าเปนพระเจ้าแผ่นดินอยู่ในที่อื่น ๆ จะมาสร้างพระนอนซึ่งเปนที่ใหญ่โตไว้ในลำแม่น้ำด้วยดังนี้เห็นจะไม่สร้าง ในพระราชพงศาวดารเล่าก็ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดสร้าง มีฉลองในแผ่นดินยรมโกษฐครั้งเดียว เห็นว่าพระนอนจักรศรีนี้จะสร้างในครั้งก่อนยังไม่ได้ตั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา แต่จะกำหนดว่าครั้งใดไม่ได้ ทุก

---

(๑) *เรื่องนิทานที่ปรากฏนี้เค้าเงื่อนจะมาจากชาวลังกา สังเกตชื่อพระเจ้าสิงหพาหุ เปนชื่อพระเจ้าแผ่นดินลังกา ปรากฏในหนังสือมหาวงศ์*

วันนี้รายฎรนับถือเปนที่สการบูชามาก ว่ามีเดชานุภาพศักดิ์สิทธิ์ด้วยมีบายศรีบูชาไม่ใคร่ขาด กำหนดวันแรมแปดค่ำเดือนสิบเอ็ด รายฎรเมืองอินทเมืองพรหมเมืองไชยนาทเมืองสิงห์เมืองอ่างทองเมืองลพบุรีกรุงเก่า นัดกันมาไหว้มาเล่นการนักขัตฤกษทุกปีมิได้ขาด พระธรรมไตรโลกพาพระครูเมืองสิงห์เมืองอินท พระปลัดเมืองพรหมกับพระครูพจนโกศล (๑) เข้าไปหาในพระวิหาร พระธรรมไตรโลกขอเงินค่านาสำหรับ

---

(๑) *พระครูพจนโกศล (กัน) เปนนักเทศน์มหาชาติกัณฑ์นครกัณฑ์ อนึ่งการถวายเทศน์นครกัณฑ์มีเรื่องตำนาน ดูเหมือนเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระวันรัตนวัดพระเชตพน ซึ่งเปนอาจารย์ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส จะเปนผู้ถวายประจำตัวมาก่อน เมื่อท่านถึงมรณภาพแล้ว ปรากฎว่าสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสถวายเทศน์นครกัณฑ์ประจำพระองค์มาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ จนถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วพระสาธุศีลสังวร (ควน) วัดพระเชตุพนซึ่งเคยเปนถานานุกรมของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทำนองจะได้ทรงฝึกหัดไว้ ได้ถวายเทศน์นครกัณฑ์ประจำตัวต่อมา แต่ในรัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระสาธุศีลสังวร (ควน) ถึงมรณภาพแล้ว จะมีผู้ใดอื่นเปนผู้ถวายหรืออย่างไรหาทราบไม่ ปรากฎแต่ว่าพระครูกันนี้ เดิมเปนพระครูพุทธรักษกิจ ตำแหน่งเจ้าคณะอยู่เมืองอ่างทอง เปนนักเทศน์มหาชาติ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์โปรด พระองค์ทรงจำทำนองเทศน์นครกัณฑ์*

วัดทำร่มยังพระ นั่งพูดอยู่สักหน่อยหนึ่ง พระสงฆ์ติเรกแล้วกลับ
มาลงเรือเก๋งล่องลงมาตามลำแม่น้ำเข้าคลองกทุง กลับมาทางเดิม
ให้นิมนต์พระธรรมไตรโลกมาหาที่พลับพลาด้วย กลับมาถึงพลับพลา
เวลาทุ่มเศษ เวลา ๒ ทุ่มพระธรรมไตรโลกมาหา คิดการที่ปฏิ
สังขรณ์พระนอนจักรศรี เรายอมมอบการถวายพระธรรมไตรโลกดูตรวจ
ตราเหมือนดังพระพุทธบาท แต่นายงารที่จะทำงารนั้น ให้ท่านทูล
ปรึกษาสมเด็จกรมพระแล้วแต่จะเห็นสมควร ยอมถวายเงินค่านาที่

ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ จึงทรงฝึกหัดพระครูกัน
แล้วให้เข้ามาถวายเทศน์ก็โปรด จึงทรงตั้งเปนพระครูพจนโกศล ให้
เข้ามาอยู่วัดพระเชตุพน ต่อมาเมื่อสมเด็จเจ้าพ้ากรมพระบำราบ
ปรปักษ์สิ้นพระชนม์แล้ว พระครูกันขอพระราชทานพระบรมราชา
นุญาตลาสิกขา คำรัสว่าทำนองนครกัณฑ์ของสมเด็จกรมพระปรมา
นุชิตชิโนรสจะสูญเสีย ให้พระครูกันหัดศิษย์ขึ้นไว้แทนก่อนจึงจะ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลาสิกขา พระครูกันจึงหัดพระ
ครูด้วง อันเปนที่พระครูไกรสรวิลาสอยู่วัดพระเชตุพน จนสามารถ
ถวายเทศน์นครกัณฑ์ได้จึงได้ลาสิกขา พระครูด้วงนั้นก็ได้เปนที่
พระครูพจนโกศลต่อมา อยู่มาพระครูด้วงจะลาสิกขาบ้าง ก็โปรดฯ
ให้หาตัวแทนเสียก่อนดังหนหลัง พระครูด้วงจึงได้หัดพระครูรุ่ง
เดียวนี้เปนที่พระครูอุดมสังวรอยู่วัดพระเชตุพน ให้ถวายเทศน์
นครกัณฑ์แทนตัวแล้วจึงได้ลาสิกขา เรื่องตำนานการถวายเทศน์
นครกัณฑ์เกี่ยวเนื่องกับวัดพระเชตุพน ดังบรรยายมาฉนี้

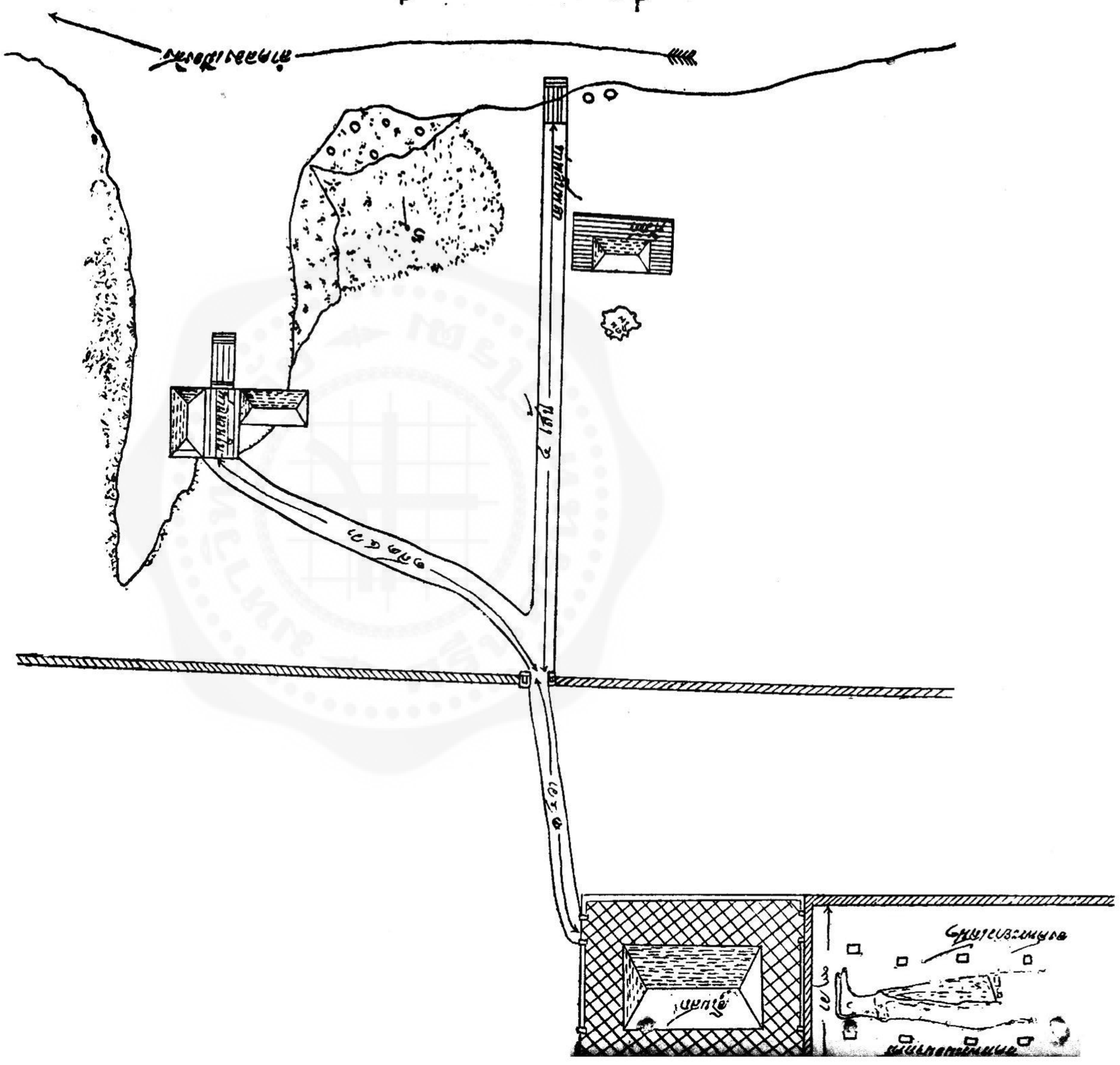

ชื่นวัดพระนอนจักรศรี แลค่านาเมืองสิงห์ ให้ปฏิสังขรณ์ในพระอารามนั้น กว่าชะแล้ว(๑) สั่งให้ถวายเงินพระครูเมืองสิงห์เมืองอินทร์ พระครูปลัดเมืองพรหมองค์ละ ๕ ตำลึง แจกเสือกรมการทั่วกัน

วันจันทร์เดือนสิบสองขึ้นสิบค่ำเวลา ๒ โมงเช้าออกเรือจากพลับพลาคลองกทุงล่องลงมาตามลำน้ำ เห็นวัดชลอนซึ่งพระธรรมไตรโลกสร้างช่อฟ้าใบรกาบีดทองใหม่ หอระฆังข้างหน้าทำเปนยอดเกี้ยวดูงามอยู่ วัดนี้พระธรรมไตรโลกว่าเดิมชื่อวัดพรหมเทพาวาส ราษฎรเรียกวัดชลอนตามตำบลบ้าน กรมการเมืองพรหมถือน้ำท่านั้น แลถึงระดูเทศกาลราษฎรก็มานมัสการพระวัดนี้ด้วย ซึ่งพระธรรมไตรโลกสร้างวัดนี้ เพราะชาติภูมิเดิมของท่านอยู่ที่เมืองพรหมริมวัดชลอน ล่องลงไปอีกหน่อยหนึ่งถึงวัดไชโย ซึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างพระใหญ่ขึ้นไว้ แวะขอดเข้าท่านั้น พระยาราชเสนา พระยาอ่างทอง(๒) หลวงยกกระบัตรมาคอยรับ ขึ้นไปดูที่พระหน้าตารูปร่างไม่งามเลย แลดูที่หน้าวัดปากเหมือนท่านขรัวโตไม่ผิด ถือปูนขาวไม่ได้บีดทอง

---

(๑) *การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระนอนจักรศรีสำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ ทั้งปฏิสังขรณ์องค์พระนอนแลสร้างพระวิหารหลวง*

(๒) *พระยาราชเสนา (เคช) ภายหลังได้เปนที่พระยาจ่าแสนบดี พระยาอ่างทอง (เถียร) ภายหลังเลื่อนเปนพระยาอินทรวิชิต ตำแหน่งจางวางเมืองอ่างทอง*

ทำนองท่านจะไม่คิดที่จะขุดทอง จึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัตถ์ แต่เดี๋ยวนี้มีผู้ไปก่อวิหารขึ้นค้างอยู่ใครจะทำต่อไปไม่ทราย(๑)

ออกจากไชโยล่องลงมาถึงเมืองอ่างทอง ลงเรือที่ปากคลองซึ่งเปนตลาดนั้นมีแพหลายหลัง แลเรือสามวาสองศอกขายของเปนอันมาก ลงเรือเก๋งพายเข้าไปเขาว่าระยะทางร้อยเส้นเศษ ไปช้านานจึงถึงพระนอนขุนอินทรประมูล มีพลับพลาสามหลัง แลเรือขนมจีน ที่พระวิหารนั้นตั้งอยู่บนโคกในท้องทุ่งไม่มีกำแพง องค์พระนอนยาวกว่าพระนอนจักรศรี วัดตามพื้นรายได้เส้นสามวา ถ้าคิดวัดตั้งแต่พระรัศมีไปจนพระยาทได้เส้น ๕ วา แต่ยอดพระรัศมีตกลงมาเสียข้างล่าง องค์พระยังบริบูรณดี วิหารนนคลาย ๆ กับวิหารพระนอนจักรศรี แต่ฐานพระต่ำกว่าพระนอนจักรศรี องค์พระนั้นก็เปนองค์พระละม้ายรูปพระนอนอินทรประมูลนี้เพริยวมากกว่าพระนอนจักรศรี ที่พระหัตถ์พระกรก็ตั้งมาก คล้ายมาข้างพระนอนทุกวันนี้ แต่พระพักตรเห็นจะงามกว่า

---

(๑) *วัดไชโยนี้ ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก มีศรัทธาสร้างใหม่พร้อมทั้งพระอุโบสถแลวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหาร พระพุทธรูปองค์ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ซึ่งทรงพรรณนาในหนังสือเรื่องนี้ทนกระเทือนไม่ได้พังลง จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ รับสร้างพระโตใหม่เปนของหลวง ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสร้างพระโตวัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร ผู้เปนบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรมาแต่ก่อน แลทรงรับวัดไชโยเปนพระอารามหลวงแต่นั้นมา*

พระนอนจักรศรี มีเรื่องเล่ากันต่าง ๆ ภายหลังจีนผู้หนึ่งเป็นที่ขุนอินทร ไปอีก ๕ วา จึงได้เรียกว่าพระนอนขนอินทรประมูล ขุนอินทรประมูลชาวคลังหรือนายอากร พระองค์นี้ ครั้นทรงทราบรับสั่งถามว่าเอาเงินที่ไหนทำก็ไม่กราบทูลทรง สงสัยว่าจะเอาเงินหลวงที่พระคลังหรือเงินอากรที่ตัวทำมาสร้างพระองค์นี้ ถามเท่าใดก็ไม่รับจึงให้เฆี่ยนถาม จนตาย หรือเป็นของเจ้าแผ่นดินเสียที่เดียว จึงได้พากันเรียกว่าพระนอนขุนอินทรประมูล

พระนอนจักรศรีนั้นพระพักตรอยู่ข้างจะยาวมากไป นัยหนึ่งว่าพระองค์นี้เป็นนามเดิมยาวอยู่เส้นหนึ่ง มาปฏิสังขรณ์เสริมให้ใหญ่ยาวออก อีกนัยหนึ่งว่า ขุนอินทรประมูลก็ไม่ออกความ เพราะกลัวว่าส่วนกุศลนั้นจะแพร่หลายถึงพระเจ้าแผ่นดิน จะไม่ได้กุศลแลชื่อเสียงแต่คนเดียว

เวลาบ่าย ๒ โมงออกจากพลับพลาวัดพระนอนมาลงเรือที่แม่น้ำมา ถึงพลับพลาหน้าวัดบ้าโมกข์เวลาบ่าย ๒ โมงนาน เดิมกำหนดว่าจะทอด กฐินวันนี้ แล้วของดไว้ต่อเวลาพรุ่งนี้จึงจะทอด จัดเรือแลพลับพลา เรียบร้อย พลับพลานี้เขาทำดีกว่าทุกแห่ง เวลาบ่ายขึ้นไปทางข้างใน นมัสการพระยาทแลพระนอน อ่านหนังสือในพระอโยสถแล้วกลับลงมา เวลาค่ำพระยาอ่างทองเอาละคอนมาเล่นให้ดู ไม่มีโรงจะเล่นต้องปักเตาหม้อในน้ำ เอากระดานปูได้นิดหนึ่ง เล่นเรื่องสันนุราชตั้งแต่ชุบตัวไปจนถึงคันธมาลีขึ้นมาหิงส์ เวลา ๒ ยามฝนตกเลิก แจกเสื้อกรมการทั้งสี่เมืองแลให้ซองรูปพระยาอ่างทองใบหนึ่ง เงินช่วยในการ

เลี่ยงชั่งหนึ่ง เงินรางวัลละคอนร้อยบาท ผ้ารางวัลแก่ตัวละคอนสองคน ๆ ละสำรับ

วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสิบเอ็ดค่ำเวลา๒ โมงเศษขนไปทางตะพานเรือกข้างหน้าไปตามฉนวน ๕๐ ห้อง เข้าไปทอดกฐินในพระอุโบสถพระครูปาโมกษมุนีให้รูปพิมพ์มเหศวรองค์หนึ่ง กับโถสังกโลกชามเบญจรงค์ พระครูพจนโกศลนำพระปลัดพระสมุหเมืองอ่างทองมาหาในนั้นด้วย ถวายเงินพระครูปาโมกษมุนี ๕ ตำลึง พระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูป ๆ ละ ๔ บาท เปนเงินชั่ง ๑๐ ตำลึง พระปลัดเมืองอ่างทอง ๕ ตำลึง พระสมุห ๔ ตำลึง ทอดกฐินแล้วออกจากพระอุโบสถมาที่วิหารพระนอนมัสการพระนอน พระนอนองค์นี้คือที่พระราชสงครามชลอในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ความพิสดารแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดารนั้นแล้ว พระนอนองค์นี้ยาว ๑๓ วา พระอุโบสถพระวิหารการเปรียญทั้งปวงในวัดนี้สร้างครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระทั้งสิ้น ความแจ้งอยู่ในคำประกาศที่จารึกแผ่นศิลา ติดอยู่ในผนังพระอุโบสถ ซึ่งคัดไว้ในเยอแนลนี้ด้วยแล้ว(๑) แต่พระบาท

---

(๑) *ที่ในวิหารพระไสยาสน์ เดิมมีศิลาจารึกโคลงเรื่องชลอพระไสยาสน์ เปนพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าบรมโกษฐ์ เมื่อครั้งยังเปนกรมพระราชวังบวร ฯ แต่งถวายพระเจ้าท้ายสระอีกแผ่น ๑ แต่ศิลาแตกหาย เหลืออยู่แต่กรอบปูนบั้น ไม่มีใครรู้ว่าจารึกเรื่องอันใดมาจนเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ แล้ว หอพระสมุด ฯ จึงพบหนังสือสำเนาโคลงพระราชนิพนธ์นั้น ได้ทำศิลาจารึกไปติดไว้อย่างเดิมแลเอาโคลงนั้นมาพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ให้เรื่องพระนอนวัดป่าโมกข์บริบูรณ์ด้วย*

ส่วยซึ่งสลักศิลานั้น ถามพระครูได้ความว่า พระครูแต่ก่อนไปขอ
มาแต่เมืองพระพิษณุโลกประมาณ ๗๐ ปีแล้ว ออกเรือจากวัดป่าโมกข์
เวลา ๔ โมงเช้า แต่ไม่ได้มาด้วยเรือโสภณ มาด้วยเรือโยตเหลือง
เรือป่านมารุตลาก ออกทางบางไทรล่องลงมากรุงเทพ ฯ ถึงตำหนักแพ
เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ มินิต

ภาคผนวก

ในต้นฉบับหนังสือเรื่องนี้ได้มา มีแต่เรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์แลสำเนาจารึกที่วัดบ่าโมกข์ กับระยะทางเสด็จประพาสและระดับวัดน้ำที่เมืองลพบุรี กับมีแผนที่ซึ่งได้โปรด ฯ ให้ทำในครั้งนั้น ๕ แผ่น อันได้ทำลองพิมพ์ไว้ในภาคผนวกนี้ แต่พระยรมราชาธิบายแผนที่ซึ่งปรากฏในเรื่องเสด็จประพาสว่าจะทรงพระราชนิพนธ์นั้นหามีไม่ สันนิฐานว่าเมื่อเวลาเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ แล้วจะติดพระราชธุระต่าง ๆ ไม่มีเวลาที่จะทรงพระราชนิพนธ์

สำเนาจารึกที่ฐานอุโบสถวัดบ่าโมกข์

ศุภมัศดุ ๒๒๗๑ ศกอัชสังวัตฉรวิสาขยมาศ ศุขปักษอัฒมีดิถีจันทวาร พระบาทพระศรีสรรเพชสมเด็จเอกาทศรุทอิศวร ยรมนารถยรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระเจ้าปราสาททองพระเจ้าช้างเนียมพระเจ้าช้างเผือกทรงทศพิธราชธรรม กอปด้วยพระเดชฤทธิสิทธิศักดิยฤยดิรักษสังหารวิศาลวิสุทธอุดมยรมจักรพรรดิดิยรธรรมมิกราชาธิราชอันประเสริฐเสด็จพระราชดำเนิรกริธานรานิกรวรมุขมนตรีพิริโยธา ขันมายกชลอพระพุทธไสยาศนณอาราม ตำบลบ่าโมกข์ซึ่งจะถึงอุทกอันตราย ขันมาจากผั่งคงคาสันมรรคาสี่เส้นสี่วา จึงให้ถาปนาพระมหาวิหารพระพุทธไสยาศน์ไว้ณโบราณาวาศอันชื่อวัดตลาดในสถานที่นั้นแล้ว จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม สั่งแก่พระราชสงคราม

ว่าพระวิหารเก่าอันโบราณถาปนาไว้ในอารามวัดตลาดนี้ ฝาผนังแล
หลังคาพระวิหารนั้นชำรุดทรุดโทรม แลพระพุทธรูปในพระวิหารนั้นเศร้า
หมองนักแลให้เร่งก้พระวิหารนั้นลง จะให้ถาปนาเปนพระวิหารอุโบสถไว้
สำหรับพระสงฆ์กระทำอุโบสถาธิกำมสืบไปในอนาคตกาล แลครั้นกู้พระ
วิหารเก่านั้นลงสำเร็จแล้ว ครั้นถึงอัชสังวัดฉรเชษฐมาศกาลปีกษ ปัญจมี
ดิถีอาทิตยวาร เพลารุ่งแล้วนาฬิกา๗บาทกอปด้วยศุภนักขัตสกุณนิมิตร
อันประเสริฐ จึงพระยาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว
เสด็จแรกถาปนาพระมหาวิหารอุโบสถนี้แล้ว จึงมีพระราชโองการมาน
พระบัณฑูรตำรัสสั่งแก่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช แลพระศรีมโหสถ ให้
ทำเปนพระตำราจารึกลงในแผ่นศิลาไว้ในพระมหาวิหารอโบสถนี้ เพื่อ
จะให้เปนประโยชน์แก่พระภิขุสงฆ์อันเปนพระพุทโธรสให้จำเริญในพระ
สาสนาสืบไปตราบเท้าห้าพันพระพรรษา ว่าพระสงฆ์อันจักทำอุโบสถาธิ
กำมในพระมหาวิหารอุโบสถนี้ ถ้าแลพระสงฆ์ผู้เปนอธิการแลพระสงฆ์
อันเปนอันดับในอารามนี้ก็ดี แลพระสงฆ์ณอารามอื่นแลจะมากระทำ
อุโบสถาธิกำมในอารามพระพุทธไสยาสน์นี้ก็ดี ให้ประพฤติตั้งอยู่ใน
จตุปาริสุทธศีลตามพระวินัยบัญญัติ แลปรนิบัติเปนเอกจิตรเอกฉันท
พร้อมกันตามพุทโธวาท จึงให้กระทำอุโบสถาธิกำมในพระมหาวิหาร
อุโบสถหลวงนี้ ถ้าแลสงฆ์รูปใดแลมิได้ทำตามพระวินัยพระพุทธเจ้า
บัณฑูร แลรู้ในใจเองแล้วอย่าได้เข้าในพระวิหารอุโบสถหลวงณอาราม
นี้ตราบเท้าห้าพันพระพรรษา ถ้าแลพระสงฆ์รูปใดสำเร็จกิจแล้วไซร้
ให้ตรวจน้ำสิโนทกถวายพระราชกุศลจงทุกวันอุโบสถนั้น

ระยะทางที่เสด็จประพาสณเมืองลพบุรี

แต่พระราชวังนารายณ์นิเวศถึงวัดหน้าพระธาตุ ๕ เส้น
แต่พระราชวังนารายณ์นิเวศถึงติกวิชาเยนทร์ ๕ เส้น ๖ วา
แต่ติกวิชาเยนทร์ถึงเทวสถาน ๕ เส้น ๑๐ วา
แต่เทวสถานถึงพระปรางค์สามยอด ๕ เส้น ๑๐ วา
แต่พระปรางค์สามยอดถึงตะพานเรือก ๑๒ เส้น
แต่ตะพานเรือกถึงประตูพะเนียด ๑๙ เส้น
แต่ประตูพะเนียดถึงพระที่นั่งเย็นทเลชุบศร ๖๓ เส้น ๑๐ วา
แต่ตะพานฉนวนถึงคลองมขามเทศ ๒๒๑ เส้น
แต่คลองมขามเทศถึงคลองดวน ๖๒ เส้น
แต่คลองดวนถึงบางลี่ ๙ เส้น
แต่บางลี่ถึงบ้านโคกสลุด ๖๖๐ เส้น
แต่บ้านโคกสลุดถึงเขาสมอคอน ๕๗ เส้น
แต่เขาสมอคอนถึงเขาบ้านพราน ๖ เส้น ๑๐ วา
แต่เขาบ้านพรานถึงวัดบันไดสามแสน ๗ เส้น

รวมทั้งสิ้น ๖๓๖ เส้น ๖ วา

วัดระดับน้ำ

น้ำท่าที่หลักสังเกตลึก ๒ วาคืบ ๘ นิ้ว

ที่ท้องพรหมาสตรลึก ๕ ศอก ๒ นิ้ว

ร่องเหนือบ้านสตรลึก ๓ ศอกคืบ ร่องท้ายบ้านสตรลึก ๗ ศอก ๗ นิ้ว

หลังตะพานอิฐลึกศอก ๗ นิ้ว

น้ำท่า หลักสังเกตณวันอังคารเดือนสิบเอ็ดขึ้นสี่ค่ำยี่ฉลูนพศก สัน
ราษีกัญ น้ำลึก ๘ ศอกคืบ ๒ นิ้ว

หลักสังเกตณวันศุกร์เดือนสิบเอ็ดขึ้นแปดค่ำยี่ขาลสัมฤทธิศก สัน
ราษีกัญ น้ำลึก ๘ ศอกคืบ ๘ นิ้ว

น้ำวันสันราษีกัญยี่ขาลสัมฤทธิศก มากกว่าน้ำสันราษีกัญ ยี่ฉลู
นพศก ๖ นิ้ว

น้ำแควศรีราชหลากมาเมืองลพบุรี ณวันพุธเดือนสิบเอ็ดขึ้นหกค่ำ
ยี่ขาลสัมฤทธิศก

โคลงชลอพระพุทธไสยาสน์

พระเจ้าบรมโกษฐ ทรงพระราชนิพนธ์

---

๑ ◎ พระผทมพนมโมกไม้ ไพรสาณฑ์
ยาวทวาทศบทสถาน เทียบไว้
สถิตเสถียรจำเนียรนาน แนวผั่ง
ประชาชนกล่นกันไหว้ สพรั่งพร้อมสลับสลอน ฯ

๒ ◎ ตวันลงตรงทิศทถุ้ง แทงสาย
เซราะผั่งพังระหยระหาย รอดน้ำ
ขุดเขือนเลือนทลมทลาย ริมราก
ผนังแยกแตกแตนซ้ำ รูปร้าวปฏิมา ฯ

๓ ◎ ประชุมสงฆ์ผจงเขือนขั้น หลายขนัด
ดินถมรดมกระดานดัด เกียดกั้น
รนามผั่งผนังพัด ผ์ ผันยาก
กดานเดาะเฉนาะขาดชั้น หลุดหลั้ยขุยขาย ฯ

๔ ◎ อธิการดาลเดือดดิน รเหหน
มาสู่ภูธรสกล หม่นไหม้
แถลงถวายสายชลผจญ พุทธรูป
เชิญป้องปรคองภัยให้ ผ่อนพ้นปฏิมาน ฯ

๕ พระองค์ทรงเดชไตร้ พังสาร
ใสสุทธิอุดมยาน ถ่องแท้
รับรองปรคองภาร พุทธรูป
ขกกนอนตรายแก เกตนาทาเขญ ฯ

๖ จิงมีสิงหนาทอัน โองการ
ส่งงเสนีพิริยชาญ เชี่ยวใช้
เร่งคิดกิจการสมาน เสมอเนตร
เล่ห์กลร่นคดีให้ ผ่อนพันชลธาร ฯ

๗ เสนาสามารถเชอ ชาญสนาม
พระราชสงครามความ ชอบใช้
เคยคิดสำฤทธิตาม มามาก
ให้แต่งแสดงการไว้ ท่าท้าวนเรนสูร ฯ

๘ เขาะฐานการะเข้ขุด ปคองคาน
ไม้เรียบเปรียบปรุงกดาน ทาบไว้
รององคบันจงสถาน เทียบแท่น
ตโลงตลอดรอดรับให้ เปล่าพินดินเดิม ฯ

๙ คั่นคลองสองแห่งซ้ำ สระสมาน
ดินถมรดมรดับการ ริบรัน
ทำถนนทศญาณ ยุรยาตร
รกชัฏสกัดเดอนดัน มุ่งไม้ไพรคนอง ฯ

๑๐ ◎ แถวถนนพลเพิ่มพ้อง พูนรับ
น้ำตั้งขังการดับ คิดไว้
กรีฑีเหยียบยับ ลงเล่า
เติมต่ำจำแก้ให้ แน่นเนื้อเสมอสมาน ฯ

๑๑ ◎ ตริกไตรในเล่ห์ล้วน ขบวนการ
โกลงกลิ้งถึงสถาน เปรียบแย้น
ดินรายทายกดานทาน ชูช่วย
คิดชอบประกอบการแม้น หนักนั้นเสมอเยา ฯ

๑๒ ◎ เสร็จการสารส่งซ้ำ ทูลถวาย
ที่ปรทัยสลัยสลอนหมาย หม่ไม้
สวนศรีชีปขาวราย รุกขชาติ
สถานที่มิใช่ได้ ย่านเยองชลาละ ฯ

๑๓ ◎ วันดีมีโชคเช้า เสด็จพลัน
ยลพยู่หสู่สถานอัน แต่งไว้
ตรวจไตรไพร่พลขันธ์ ขนันขนัด
สำหรับขัดการให้ เลื่อนล้วนสกลไกร ฯ

๑๔ ◎ พุทธวงษทรงฤกษรู้ เรียนขยัน
นิมิตรทิศใดถลัน ล่วงไว้
สกุณสุนทรสรรพ ทายถูก
นาที่มีสวัสดีได้ โชคเช้าศุภผล ฯ

๑๕ ◎ พระสงฆ์ลงราชินพร้อง ถวายพร
เชอญพระอุตมางค์จร จากหั้น
พลมานพ่านขจรซอน ซนซอก
ริบร้อนครธารตั้น บริตเร้ารุมผลาญ ฯ

๑๖ ◎ เชือกใหญ่ใส่รอกร้อย เรียงกระสัน
กว้านช่อชลอผันขัน ยิดยอ
ลวดหนังรังพัลวัน พวนเพิ่ม
โห่โหมประโคมอึงออ ลากเล้าปรโคมไป ฯ

๑๗ ◎ สัญญาอาณัติพร้อม ทุกสถาน
กลองรบคนตยงการ เรงรอ
ม้าพ่อภอปรสารชาญ เชอญหยุด
เสียงอัดอึงคนึงออ อาจร้องเปนไฉน ฯ

๑๘ ◎ แปรผันขันยิ่งเยือง ตรงตรา
โกลนดายบายขยายหา ขัดข้อง
ยากนักสลักสนอมมา เทียมเทียง
โรยรารอาร่วมหร้อง เร่งร้นพลกระสัน ฯ

๑๙ ◎ เชือกสายหลายเส้นลอด พัลวัน
รอกรายกระชายกระสันหัน เกี่ยวกว้าน
เคียวชิงตบิงตบันดัน โยงแย่ง
มากมิพิรียพลสท้าน ทั่วแควันแดนพรหม ฯ

๒๐ ◎ เสด็จลงทรงแย่งย้อ พวนทอง
พุทธบุตรอุดมสนอง หน่วงหน้า
พระองค์จำนองปคอง รองรอด
เสนีพริยไพร่ฟ้า ลากแล้วสรรเสรอญ ฯ

๒๑ ◎ สัตริมิอเนกซร้อง เสียดสน
คับคั่งหวังแสวงผล แย่งย้าง
รอยรุนวุ่นอลวน ใสเสือก
ทายส่งปลงใจสร้าง เสพเนื่อนาสวรรค์ ฯ

๒๒ ◎ ชลอไปได้ดั่งไท้ คนึงนาน
ด้วยองค์อัคจักรพาฬ แข่มข้าว
เคยดำรงองคประธาน พุทธรูป
เรืองรุ่งผดุงผดาท้าว ทั่วท้องธรณี ฯ

๒๓ ◎ เชอญพระปละไปล่พ้น อันตราย
มาใหม่ไกลสถานหมาย สิบเส้น
เคียงวัดถัดถนนราย ริมข้า
โสมนาปราโมชเว้น หว่างไว้ใครมี ฯ

๒๔ ◎ ขอมภพลบโลกย์ล้ำ แดนไตร
แถลงสารการกิจใน ล่วงแล้ว
ชลอรัตนพิมานไชย พาลราช
รณรงคกาแก้ว เกอดครั้งอุยา ฯ

๒๕ ◎ สมภารลานโลกย์ล้ำ โลกิ์ย์
เสมอมุนินทรชินศรี เสด็จยั้ง
ให้สัตยประวัติปริดี ปราโมช
สิ่งของปคองตามตั้ง แต่งน้อมปรนมถวาย ฯ

๒๖ ◎ ประชาชนกล่นเกลื่อนซร้อง สนองถวาย
สิ่งผสงผงผแงหมาย หวั่งไหว้
อิฐบีดสุวรรณหมาย ปรมาณมาก
แขกขอมปรนอมปรนมได้ ลาภเนื่อนาสวรรค์ ฯ

๒๗ ◎ ฐานต่ำจำคิดได้ รเมียรหมาย
เสาคดกหยดแยงปลาย ขดได้
อิฐทังรดับรเดียนหลาย ขืนข่ม
ขอนคั่นปรจันพันไว้ เสียดซ้ำประกำรอง ฯ

๒๘ ◎ เสร็จชลอก่อแท่นขั้น รองรับ
ร้อเรือกเผือกประดับ ทับไว้
เสมอนิทรกิจกลหลับ ลืมตื่น
ร้าวฉานสท้านไม้ แยกย้ายสลายคง ฯ

๒๙ ◎ ที่สุวรรณอันชอกช้ำ สลำสลาย
ปูนบันสรรพทลุยทลาย เร่งร้อ
แคะคุ้ยขุยขายทราย โรยร่วง
อิฐผุพลุพังช้อ ชั่วช้าประดาเสีย ฯ

๓๐ ◎ ชินสีห์ปรีดิเลิงล้ำ ขจายจร
สถิตย์ไหนให้สถาวร แห่งหั้น
วัดวายรำยราทร มานอย่
พลอยเรืองประเทืองเปลื่องขั้น เลิศล้ำจำเสมอ ฯ

๓๑ ◎ วัดใกล้ในประเทศแควัน แขวงขัน
ชำรุดซุดโทรมสรรพ หักหั้น
....
(ยาท ๓ ยาท ๔ ฉบับลบ)
(ยาท ๑ ยาท ๒ ฉบับลบ)
....
จำแกระแหนะวางบาน ผจงบวก
ปจิดปางทรงแปลงขั้น เลื่อนล้ำเสมอสมาน ฯ

๓๓ ◎ อิฐขนผลชอบใช้ แสวงสาร
สุริวงษ์องค์กุมารพาล หนุ่มน้อย
โฉมเฉลาเยาวมาลย์การ แสวงหาย
คานแยกแสรกหิ้วห้อย แอรแน้พรงพรัง ฯ

๓๔ ◎ พระองค์ทรงโลกย์ล้ำ สุริยวงษ์
บำรุงผดุงสาสนยง ยิ่งไท้
แม้ชินสีห์ดิลงค คงอยู่
จักแจ้งแสดงธรรมให้ มารคเน้อในผล ฯ

๓๕ ◎ มหาโพธิ์โตรดน้อยหนุ่ม ยรรยง
อยู่ลอดอทลมลง เลื่อนน้ำ
ภูวไนยไปล่ปลงผจง จริงรอด
ชลอไปไม่ชอกช้ำ ช่วยพ้นอันตราย ฯ

๓๖ ◎ พิหารการก่อได้ เสมอใจ
ยาวย่านสถานชิงไชย ชอชน
พนักอิงพิงเพี่ยงไสล ไสยาศน์
ถานส่งผจงพูนพ้น แน่นเนื่องนูนเสมอ ฯ

๓๗ ◎ วัดเก่าเอาสถิตย์เข้า เคียงสอง
เปนโยถโทษแถลงปอง ล่วงส้าง
พระสงฆ์จำนงสนอง เสนอนาศ
วินัยกิจประสิทธิสร้าง สิบเท้าดรธาร ฯ

๓๘ ◎ ปราการสถานก่อกั้น ผจงทรง
ริมรอยปรกอยปรสงค์ลง ดอกไม้
เสนอสนองจำนององค์ พุทธรูป
กลิ่นเกลาเสาวคนธ์ให้ เพื่องพุ่งขจายถวาย ฯ

๓๙ ◎ การบุเริญเสถียรสถิตย์ไว้ ในสถาน
ก่ออิฐพิศดารการ แต่งตั้ง
อาศนพระชนมารยาล ชนชาติ
ทำบุญสุนทรทั้ง เพศพร้องแสนเกษม ฯ

๔๐ ◎ แถวถกนชนชื่นช่วย เกษมศรี
หลังคารหนารี รวดนั้น
เห็นสนุกนิศุขสานต์ปรีดิ์ เปรมรายฎร์
สอาดสอ้านสถานทกชั้น ชื่นชอสนกนิสนาน ฯ

๔๑ ◎ หอรฆังต้งแต่งไว้ ทำสการ
คูหาปรากฎสถาน แน่งน้อย
พระสงฆ์ทรงธรรมสาร แสวงโมกข
ในกิจสิทธิการร้อย สิ่งส้างผดุงบุญ ฯ

๔๒ ◎ คูขุดสุดเล่ห์เลียว วงเวียน
รอบรายปรายสถิตย์เสถียร ปลกไม้
ที่สถานสอ้านสอาดเตียน แลลิ่ว
ไผ่สลับรดับรเตียนให้ ชอบชั้นพรรณราย ฯ

๔๓ ◎ ยางใหญ่ไว้นอกนั้น เปนขนัด
สว่างไสวในวงวัด เขตรขั้น
ขนุนขนันพิกุลถัด แถวหนึ่ง
เรียงเรียบรเบียบชิดชั้น ม่วงไม้ ในค ฯ

๔๔ ◎ ศิลาขาฤกพัน พจมาลย์
แรกเริ่มผเดิมผดุงการ แต่งต้ง
สถิตย์เสถียรจำเนียนนาน ปฐมแท่น
ในอนาคตยศยั้ง อยู่เท้ากัลปา ฯ

๙๕ ◎ ภัพผลล้นลาภล้ำ จักรวรรดิ
แม้นใดในเนาวรัตน โกฏแก้ว
สมบัติจักรพรรดิขัด ภนเพิ่ม ก็ดี
บุญแข่งแมลงลัดแล้ว เลิศล้ำแสนเสนอ ฯ

๙๖ ◎ พระองค์ทรงยศเข้า จักรพาฬ
ทรงธรรมสรรพสุทธิสาร สืบไว้
เสวยสวัสดิวัทธสถาน ทานเทียบ
เรืองรุ่งกรุงกระษัตรให้ นอยน้อมปรนมถวาย ฯ

๙๗ ◎ ขอพรพุทธรูปเรียง ขอมอาริย
กนผจญพลมารดาล พายแพ
ขอของภูดาธาร ทรงทวิป
เรืองฤทธิปลิดไปล่แปล้ ปราบท้าวทุกสถาน ฯ

๙๘ ◎ ขอพรพระพุทธห้าม สมุทไทย
ห้ามชลาไลยไหล ขาดค้าง
ขอของค์ภูวไนย ทุกทวิป
ห้ามหายมลายล้าง นอกเนื้อในขันธ์ ฯ

๙๙ ◎ ขอพรพุทธยาตรเยือง เจียรจร
กรรุณานรากร ใผผน
ขอของดำรงนร นิจภาพ
ผดุงบำรุงภพชั้น เกียจร้ายสลายแสลง ฯ

๕๐ ◎ ขอพรพุทธภาคยเพี้ยร จักรวรรดิ
ทรมานจุลจักรพรรดิ แก่นแก้ว
ขอจงเพิ่มพนสวัสดิ บดีราช
ฤทธิรันผจญภพแผ้ว ผ่านพิ้นสกลไกร ฯ

๕๑ ◎ ขอพรพระสมาธิน้ำ ในสาร
สมาบัติขัดชาญการ แก่นเกือ
ขอจงองค์บดีบาล ภูวโลกย
ให้ได้อำมฤตยเนือ เนืองน้าวไญยธรรม ฯ

๕๒ ◎ ขอพรพระพุทธรูปเรือง รัมพึง
ตฤกไตรในทวดึงษ ถ่องถ้วน
ขอจงศักดิคำนึง ในน่าน
เสลขสลัดสัจธรรมล้วน เลอศเนือในผล ฯ

๕๓ ◎ ขอพรพระพุทธห้าม แก่นจันท์
ห้ามสิ่งสรรพอาธรรม์ ผ่องแผ้ว
ขอจงพระองค์ถลัน เถลองโลกย
ห้ามหายขยายประทุษฐ์แล้ว เพืองพุ่งผดุงดี ฯ

๕๔ ◎ ขอพรพุทธเนตรน้าว นำถวาย
เจ็ดสถานสการเสมอหมาย มุ่งไว้
ขอจงพระองค์ผสาย ศุขภาพ
สัตทิศประสิทธิจงได้ ลาภล้ำนำสนอง ฯ

๕๕ ◎ ขอพรพุทธภาคยให้ ไสยา
อสุรินทรจินตนามา ใผ่เผ้า
ขอองค์จักรา สุรภาพ
เกษมสานต์บานจิตรเช้า คำคล้อยนิจกาล ฯ

๕๖ ◎ ขอพระปเจกเจ้า แรงฤทธิ
แลให้ไวยวุฒิสิทธิ เศกหล้า
ขององค์อิศ ศวรภาพ
เรวรุ่งบำรุงผดุงพ้า เพ็ญพุ่งคุงสวรรค์ ฯ

๕๗ ◎ ขอพระเอารสสร้อย สาริบุตร
วิทยาปรากฏสุทธิ โลกย้ล้ำ
ขององครรโลงอุด ดมเลอศ
เรืองวิชาณการก้ำ กึ่งเทียนเสมอสมาน ฯ

๕๘ ◎ ขอพระอนุรุทธเฉลียว ชาญชงัด
ทิพยเนตรเดชใครทัด เทียบได้
ขององค์กระษัตร สนองเนตร
เห็นแจ้งแห่งใดให้ รู่งรู้เรองเสมอ ฯ

๕๙ ◎ ขอพระสิมพลีศล้ำ ในสถาน
ภพไตรใครเสมอสมาน เปรียบได้
ขอองอุธาธาร ธรณีศร์
สรรพบรรณาการให้ นอยน้อมปรนอมถวาย ฯ

๖๐ ◎ ขอพระกัสสปส้าง แสนกัลป
ทรงธุดงคคงขันธ อยู่ยั้งง
ขอขงภูธรธิรร มิกราช
ไว้ศยงงงตั้งง ต่อเท้ากัลปา ฯ

๖๑ ◎ ขอพรอุปคุตคฤ้น มารขาม
วัสวดีอสุริตาม กรายเกล้า
ขอขงพระองค์ปราม หริราช
ทุกนครอ่อนฤทธิ์เร้า นอยน้อมสยบแสยง ฯ

๖๒ ◎ ขอพระอุปฐากโอ้ อานนท
คลังธรรมสรรพสัยสกล รวดรู้
ขอขงจตุรภุชดล แดนทวีป
อเนกอนนตสรรพสิทธิผู้ อันนั้นอย่าเสมอ ฯ

๖๓ ◎ ขอพรภิกษุนิศน้าว ทางธรรม
วินัยไกรษรสรรพ ผ่องแผ้ว
ขอขงทรงคุณนัตขรร โลงโลกย
บริสุทธวุฒิไว้แล้ว เลิศล้วนศุขสานต ฯ

๖๔ ◎ ขงพระแรมโรคร้าง ในสกนธ์
ขงพระขำเริญชนม์ กว่าร้อย
ขงพระเสวยศุขผล เพียรเพิ่ม
ขงพระไทยไคลคล้อย คลาศพ้องพงษพันธุ ฯ

๖๕ ◎ เดชะพระพุทธิให้ สถาผล
เดชะพระธรรมผจญ ยาปชี้
เดชะพระสงฆมดล แดนมารค
เดชะตระบะบุญมลี้ หลีกร้ายขายหนี้ ฯ

๖๖ ◎ ขอองทรงเดชไต้ ไอยรา
ขอองจำนงหา แก่นเกือ้
ขอองดำรงอา รามรวด
ขอองได้ ในเน้อ ยอดเยี่ยมไญยธรรม ฯ

๖๗ ◎ องพระทรงโลกยล้ำ สุริวงษ
องจำเริญยศยงค อย่าม้วย
องเรืองรุ่งฤทธิรงค ราญราย
องสิ่งใดได้ด้วย เดชพร้องพรถวาย ฯ

๖๘ ◎ สิ่งประสงคองได้ดั่ง โดยแสวง
เสร็จสรรพรรนอันแสดง ผ่องแผ้ว
เสวยสวัสดิวัทธแจง คุณเลิศ
องพระไทยไคลแคล้ว คลาศร้ายขายเสีย ฯ

๖๙ ◎ อนุชาข้าแกล้วกล่าว กลอนถวาย
เพี้ยญชนคลาดยาทคลายหลาย แห่งพลั้ง
ผิดอรรถขจัดขายปราย สลายสล่ำ
แม้พลาดปรมาทปรมาณยั้ง โทษร้ายขายเสีย ฯ

(โคลงเรื่องนี้ บางทีจะมีผู้สำคัญว่าทรงแต่งผิด ด้วยปรากฏไม่นำพาต่อคำซึ่งควรใช้เอกตามตำราโคลงอยู่หลายแห่ง ที่เป็นเช่นนั้นมิใช่แต่งผิดโดยปราศจากความรอบรู้ตำรา ที่จริงเป็นด้วยในสมัยนั้นการแต่งโคลงไม่ถือเอกเป็นสำคัญ แม้ในโคลงของกวีซึ่งมีชื่อเสียงเช่นศรีปราชญ์ เป็นต้น ก็ไม่นิยมเอกเป็นสำคัญเช่นเดียวกัน)
